

Borbély Szilárd
„NYUGSZOL A' NYÁRFÁKNAK LENGŐ HÍVESEBEN”
Tanulmányok Csokonairól

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

62.

SOROZATSZERKESZTŐK:

Bényei Péter
Bódi Katalin
Fazakas Gergely Tamás
Szirák Péter

Borbély Szilárd

„NYUGSZOL A' NYÁRFÁKNAK
LENGŐ HÍVESÉBEN”

Tanulmányok Csokonairól

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
Déri Múzeum
2023

A kötet megjelenését a Magyar Művészeti Akadémia

és Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatta.

A kötetet szerkesztette és az utószót írta
DEBRECZENI ATILA

A kötetet lektorálta, a szöveget gondozta és az előszót írta
SZILÁGYI MÁRTON

A sajtó alá rendezésben közreműködött és a névmutatót készítette
DEBRECZENI-VEISZ BETTINA

Borítókép:

Jean-Jacques Rousseau sírja Ermenonville-ben.

Az eredeti felvétel megtalálható Borbély Szilárd értekezésében.

© Borbély Szilárd jogörököse, 2023

© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2023

© Déri Múzeum, 2023

ISSN 1217-0380
ISBN 978-963-318-555-1

TARTALOM

Borbély Szilárd posztumusz Csokonai-könyve elé (<i>Szilágyi Márton</i>).....	7
---	---

Előzetes megjegyzések	11
-----------------------------	----

VÁROS – CSALÁD – KARAKTER

A barbély egy napja (<i>Fikciós beleírás a textualizációba</i>)	23
Debrecen mítosza (<i>Mitizált textusok</i>)	31
A középkori város.....	37
Harc a víz ellen	37
Városi élet	40
Városigazgatás.....	43
A város építészeti képe.....	45
A továbbélő középkor utóvédharcai.....	47
Debrecen Csokonai idejében (<i>A város textualizált önképe</i>)	52
Csokonai szabadsága	54
Diószegi Sára (<i>A város textualizálása és az anyai rokonság kitörlése</i>)	58
A Hatvan utcától a Darabos utcáig (<i>A textualizálás homályban maradt részletei</i>).....	67
A cívis Csokonai József	70
A Fényes-házban	74
Vissza a Nagy Hatvan utcába	76
Adósságok, kamatok, perek	79
Költözés a Darabos utcára 1788-ban.....	85
Csokonai karaktere és az Árkádia-per.....	90

HÁZASSÁG – UDVARLÁS – SZERELEM

Csokonai házassági kísérlete (<i>Az életrajzra fókuszált textualizáció</i>).....	119
Nemes Bédi Jánosné nemes Fábíán Julianna.....	121
Tavasztól télig 1797-ben	126
Egy levél titka	129

A Lilla-szerelem mint szöveg (<i>A textuális illúziókeltés műfajai</i>)	135
Egy „megkésett” szerelem	142
A szerelem utólagos beteljesedése	146
További kérdések.....	151
A Lilla-kötet alakulása 1802–1803 között (<i>Kontextus és textualizáció</i>).....	155
A valóság kínos problémái.....	164
A Himfy szerepe a Lilla koncepciójában	167
A’ <i>Tsókók</i> : eposzi idill vagy idilli eposz? (<i>A szerelem teológiájának textualizálása</i>)	169

KONTEXTUSOK TEXTUALIZÁLÁSA

Térhasználat és a szövegtípus a <i>Tempefőiben</i> (<i>Egy példa a tér és a textus kapcsolatáról</i>)	189
A drámai tér textualizálása	192
Alternatív terek, kozmikus távlatok	195
Az érzéki és az érzékelő nyelv	198
A tér és a szöveg elbizonytalanodása	203
A vén Kalmár és a felesége (<i>Kísérlet a Karnyóné re-konstrukciós olvasására</i>)	206
Iskola és világ	206
Színház és irodalom között	211
Egy solennitás rekonstrukciója.....	214
A solennitás (<i>A Halotti versek kontextusának rekonstruálása</i>).....	218
Az idő és az örökkévalóság textualizálása (<i>Kontextus az Újesztendei gondolatokhoz</i>)	228
Russzói sírja (<i>Egy vizuális kép textuális lenyomata</i>)	242
Csokonai és a többiek (<i>Az irodalomtörténész Borbély Szilárd – szubjektív pályaképvázlat</i>) (<i>Debreczeni Attila</i>)	253
Bibliográfia.....	261
Névmutató	281

BORBÉLY SZILÁRD POSZTUMUSZ CSOKONAI-KÖNYVE ELÉ

Borbély Szilárd könyvének kézírata még szerzője életében jutott el hozzám, s alighanem úgy, hogy Szilárd erről tudott. A habilitációs disszertációként benyújtott kéziratnak voltam ugyanis az egyik felkért bírálója. Erről a szándékról már korábban, a dolgozat megérkezése előtt értesültem, hiszen az egyetem egyeztetett velem, hogy vállalom-e. Nemcsak igent mondtam, hanem kifejezetten a feladat gyors teljesítésére tettem ígéretet. Örültem, hogy Szilárd végre elkészült ezzel a munkájával is, s jó érzéssel töltött el, hogy éppen én lehetek az egyik opponens, s ezzel hozzájárulhatok Szilárd szakmai előmenetelének következő fázisához. Alighogy meghozta a posta az egyetemre a disszertációt, s alighogy már ott volt az asztalomon a szabályoknak megfelelően komor, fekete, könyv formájúra bekötött kézirat, elért hozzám Szilárd halálhíre. Jó darabig nem volt erőm kinyitni a disszertációt.

Az elárvult dolgozat kiadásának a tervére azért is vállaltam el készséggel a lektor szerepét (Debreczeni Attila baráti felkérésének a hatására), mert úgy éreztem: ezzel nemcsak kollégám és barátom irodalomtörténészi emlékezetéhez járulhatok hozzá, hanem befejezhetem azt a munkát is, amelyet egykor el akartam végezni. Csak immár az a dialógus, amely normális esetben egy értekezés jobbá tétele érdekében az opponens és a szerző között zajlik, csónkán valósulhat meg: kizárólag az én felelősségem maradt javítani a hibákat, illetve jelezni azt, ahol nézetkülönbség van köztünk bizonyos kérdésekben, hiszen többé nem remélhetem, hogy Szilárdot meg tudom győzni az álláspontomról. Mert őt egyébként – tapasztaltam – észérvekkel mindig meg lehetett győzni: többször voltam különböző tanulmányköteteken szerkesztője Szilárd szövegeinek, s ha egyes megállapításait pontosítani gondoltam (akár csak filológiai értelemben is), mindig meg tudtuk állapod-

ni. Szilárd ugyanis nyitott és korrekcióra mindig hajlandó ember volt. S az volt a benyomásom, Szilárd igényelte is a lektori szigorúságot.

Éppen ezért a sajtó alá rendezés munkájába oly módon fogtam bele, ahogyan korábban is hozzányújtam Szilárd gondjaimra bízott szövegeihez. A lektor és szöveggondozó legkomolyabb feladata az volt, hogy minél hűségesebb legyen ugyan Szilárd művéhez, miközben a szöveget igyekszik megtisztítani azoktól a tévedésektől és hibáktól, amelyek óhatatlanul belekerültek, s amelyeket, ismerve Szilárd munkamódszerét, a szerző amúgy is kiszűrt volna, ha marad rá ideje. Ennek értelmében átnéztük és pontosítottuk a könyv hivatkozásait és idézeteit, s külön jelzés nélkül javítottuk az elütéseket is (a segítőm, munkatársam ebben a munkában Veisz Bettina, Szilárd doktori hallgatója volt). Azokon a pontokon, ahol valamiféle módon mégis bele kellett nyúlni a szövegbe (ez nagyon ritkán fordult elő), azt a megoldást választottuk, hogy megjegyzéseinket {} zárójelbe tettük, mivel ez a tipográfiai jelzés más célokra nem volt lefoglalva a könyvben. Ez előfordult akkor, amikor olyan hivatkozást építettünk bele a szövegbe, amely már a habilitációs értekezés elkészülte (és Szilárd halála) után megjelent munkára vonatkozott, illetve egy alkalommal akkor is, amikor Szilárd valamelyik állítása egy olyan szakirodalmi tételt visszhangzott, amely erősen kétségbe vonható, s a Szilárd halála óta megjelent szakirodalom már ki is tette ezt a kérdőjelet. Biztos vagyok benne, hogyha opponensként fogalmazhattam volna meg az ellenvetést ezen a ponton, Szilárd maga végezte volna ezt a korrekciót – így nem maradt más lehetőség, mint az adott szöveghely érintetlenül hagyása és egy külön jelzett, új jegyzetpont beszerzése.

Nem lehet elhallgatni persze azt a tényt sem, hogy ez a könyv nem monográfia, legföljebb tanulmányfüzér. Ez teljes mértékben megfelel a habilitációs követelményeknek ugyan, de csak előkészülete lehet annak a nagyobb munkának, amelyet Szilárd tervezett, s amelyet voltaképpen egész pályáján készült megírni. Hiszen ő egy átfogó, monografikus Csokonai-pályaképet szeretett volna létrehozni. Szilárd munkamódszerére általában is jellemző volt, hogy egy-egy konferenciára megírta az előadását, de azt még utólag át kívánta dolgozni: elégedetlen volt vele, s korlátlan mérték-

ben javíthatónak hitte a szövegeit. Ez különösen jól látszik azokon az előadásain, amelyeket a halála előtt nem sokkal adott le a majdani konferenciakötetek számára: a szerkesztők utólag mind arról számoltak be, hogy Szilárd csupán ideiglenesnek tekintette a szövegeket, s ígérte, hogy majd átdolgozza őket s kicseréli az előadásokat egy igazi tanulmányra. Erre azonban már nem maradt ideje.¹ Így járt ez a kötet is. Végül is egy olyan komoly szakmai értékkel rendelkező, sokatmondó töredék maradt Szilárd után, hosszú, elmélyült Csokonai-stúdiumok eredményeképpen, mint amilyen Szauder József posztumusz könyve volt:² csak a helyét és körvonalát tudja megmutatni annak, ami nagy ambícióval készült, s ami végül is nem tudott létrejönni. Ráadásul szorongató olvasmány is ez a kötet, sokkal személyesebb, mint az irodalomtörténeti munkák általában. Már a kötet indítása, a fiatal Csokonait környező debreceni világ aprólékos és láttató erejű rajza árulkodó: Szilárd egyik nagy költői-írói témáját fedezhetjük itt fel, az őt övező várossal, Debrecennel való állandó küzdelmét, amely persze legalább annyira Debrecenért is folyt, s nem csupán ellene. Különösen balsejtelmű azonban az értekezés második fele, vége: Szilárd ugyanis ott Csokonai kapcsán már csak a halállal foglalkozik. Persze a Csokonaiéival, illetve egyes Csokonai-szövegeknek a halál ábrázolhatóságáról kifejtett, poétikailag és műfajilag releváns kérdéseivel – de az olvasó (még a szakmabeli olvasó is) joggal érezheti úgy, hogy a szerző voltaképpen magáról beszél. Minden szakszerűség és eltávolítás ellenére is. Ráadásul a kötetnek nem

¹ Erről számolt be Egyed Emese is: „Kései már a köszönő szándék Borbély Szilárd felé, aki már nincs közöttünk. Ígérte, küld egy »végleges változatot«.” EGYED Emese, *Irodalom világossága: Bevezető szavak*, in *Irodalomértelmezések a felvilágosodástól napjainkig*, szerk. Egyed Emese, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság – Kolozsvár, 2014, 10. Ugyanez történt a Ráday Gedeonról szóló előadásával is: „E cél érdekében dolgoztak tovább előadóink, akik közül a 2014 februárjában tragikusan elhunyt Borbély Szilárd már nem tudta végső formába önteni előadását. Kötetünkben ezért a konferencián elhangzott szöveget közöljük, a szöveggondozást Debreczeni Attila (DE) végezte el.” BE-RECZ Ágnes, *Előszó*, in *A Ráday-család a magyar kultúrában: 300 éve született Ráday Gedeon (A 2013. október 10-én megrendezett jubileumi konferencia előadásai)*, szerk. Berecz Ágnes, Bp., Ráday Gyűjtemény, 2014, 8.

² SZAUDER József, *Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, s. a. r. Szauder Mária, Bp., Akadémiai, 1980.

volt összegzése sem: ezért mind tematikailag, mind kronológiailag, mind retorikailag befejezetlennek hat a munka, a Rousseau sírjáról szóló fejtegetések egy Csokonai-idézettel vannak csupán lezárva, a gondolatok pedig a semmibe futnak. A szó szoros és átvitt értelmében egyaránt. Ha ez a tanulmány valóban csak habilitációs disszertáció lett volna, opponensként biztosan szóvá tettem volna ezt a lezáratlanságot hiányossággként, s Szilárd nyilván igazat adott volna abban, hogy ez így nem maradhat, ezzel valamit csinálnia kell a publikálhatóság érdekében. De így és most nem tehetek mást: ezt a hiányt kénytelen vagyok üzenetnek érteni és elfogadni. Szilárd Csokonai-képe így és ezzel együtt teljes: hogy nem zárja le a halálról való beszédet, hanem egyszerűen a beszédet átvezeti a csendbe, a halálba. Ezért is adtunk a disszertáció eredeti címe helyett – Debreczeni Attilával egyetértésben – új címet a kötetnek, a mű utolsó Csokonai-idézetének egyik sorát, ennek az egészen furcsa és torokszorító helyzetnek jelzéseképpen.

Szilágyi Márton

ELŐZETES MEGJEGYZÉSEK

A könyv célja, hogy egy Csokonai-életrajz megírásához szolgáltatson módszertani megfontolásokat, miközben mélyfúrásokon keresztül vizsgálja az életrajzírás lehetőségeit, háttéranyaggal látja el, illetve praktikus megfontolásokkal gazdagítja a készülő monográfiát. Mindemellett ezek az írások – implicit módon – módszertani kérdéseket feszegetnek megírásuk módja és formája által, illetve egy-egy részlet az életrajzírás stiláris és szakmai határait kutatja. Mindeme szándéknak a jegyében a kötet nem kíván valamiféle koherens, zárt módszertani ajánlatot megfogalmazni.

Ösztönzést és indíttatást több megközelítésmódból merítenek ezek az írások, melyek közül az egyik legfontosabb a mikrotörténetírás³ és a társadalomtörténeti irányultságú,⁴ a kultúratudomány felé nyitó irodalomtörténet-írás mellett az újhistorizmus megközelítésmódja,⁵ amely a „cselekményesítés” vizsgálatát, a narrativitást, a szakmai nyelv poétikai alakítottságának jelentésgeneráló szerepét tudatosította.⁶ Az alábbi írások a narratívaalkotás és a biografikus textualizálás kapcsolatát három tematikus csoport köré szervezve vizsgálják. Az első kettő az új narratívaalkotás, vagyis a biográfia újraírásának és általában a textualizálásának lehetőségeit járja körül. Ezek a fejezetek a szélesebb, nem kifejezetten szakmai érdeklődésű közönséget kívánják megcélolni, ezért a bibliográfiai utalások, hivatkozások nem terhelik meg a szöveget. Ezzel szemben a harmadik fejezet a szövegek értelmezésének hagyományos útjaihoz képest tesz kísérletet arra, hogy

³ Erről bővebben lásd a Helikon 2003/3-as *Mikrotörténetírás* című tematikus számát. Vö. LEVI 2000. A megközelítésmód irodalomtörténeti alkalmazására lásd SZILÁGYI M. 2001.

⁴ SZILÁGYI M. 2007, 7–25.

⁵ Vö. Helikon 1998/1–2, *Az újhistorizmus* című tematikus szám.

⁶ WHITE 1997.

bevonva a korábban említett módszertanok tanulságait, a szövegek jelentését tovább árnyaló olvasatok és értelmezések felé nyisson.

A három tematikus fejezetre osztott értekezés első része a „város-család-karakter” témakört járja körül, kitágítva az eddig az életrajzokban megszokott, mintegy „irányított” olvasás- és írásmódot, amely az „élet” és a „mű” textualizálásának, vagyis szövegesítésének a Domby Márton által⁷ megalapozott, jól ismert útját követte. A város és a család kapcsolatában kezdettől fogva a szemérmesség és a mentegetés jegyében megvalósuló textualizálás követhető nyomon. A korabeli kontextus „újraolvasása” vagy „újratextualizálása” az életrajz „át-, illetve újraírására” is hatást gyakorol, erre vonatkozóan a két fejezet óvatos ajánlatokat fogalmaz meg. Ennek bemutatására irányuló kísérletként olvasható a város múltját, önelbeszélését és önszemléletét górcső alá vevő részekből a szerzői szövegek értelmezésébe bevonható kontextusok feltárása. Ehhez a témához kapcsolódik – a származás és a hely által meghatározottnak tudott – *karakter* kérdése, annak megítélése, tehát ismételten egy illékony és nehezen megragadható jelenség textualizálására tett utólagos kísérlet vizsgálata.

Hasonló kísérletként értelmezhető a második rész, amely a házasság-udvarlás-szerelem összefüggéseit és praktikus kontextusát bevonva olvassa a Lilla-szerelem biografikus textualizálását. Ez a második rész a „*házasság-udvarlás-szerelmi intimitás*” problémáját járja körül, konkrétan az életrajzot sokáig meghatározó módon szervező Vajda Julianna iránti szerelem, illetve az időben ettől – keletkezése szerint – távolabbi Lilla-ciklus között létrehozott szinkrón textuális kapcsolatalkotás viszonyának vizsgálata révén. Ugyanis az életrajzi textualizálás a Lilla-ciklus versszövegeinek szelektív és intertextuális olvasása által az élmény és a szöveg problémátlan egymásra olvasását szimulálta. Miközben a kevés számú levelet is bevonta olyan módon, hogy azokat mintegy „szinkroniában”, az eseményekkel egyidejű dokumentumokként olvassa. Azzal a vaksággal vagy inkább naivitásával kevésbé nézett szembe a Csokonai-filológia, miszerint a levelek csonkák, kontextus nélküliek. Nem ismert vagy bizonytalan sokszor a ke-

⁷ DOMBY 1817.

letkezésük, a megírás indítéka, a kérdés-válasz kommunikációs szituáció feltáratlan és rekonstruálhatatlan, a levélszövegek töredékessége eleve hermeneutikai problémákat vet fel. Továbbá a szakma dokumentumként kezel olyan textusokat, amelyek utólag, mások által, emlékezetből lettek lejegyezve. Valamint eleve hiányzik a levelezés dialogikussága: ugyanis lényegében nincsenek válaszok. Nem is beszélve egy fontos koronatanú, Fábián Julianna leveleinek hiányáról, akinek a Csokonai és Vajda Julianna kapcsolatában betöltött szerepe is homályban marad, pedig a levelezés rajta keresztül zajlott, tehát ő volt az első olvasója és értelmezője, valamint feltehetően – írásban és szóban egyaránt – kommentálója is ezeknek a szövegeknek. A legfőbb szempont, amit az értekezésnek ez a része be kíván vonni a hagyományos biográfiaelvű vizsgálatába, hogy a feltételezett „élmény” és annak kötet-, illetve ciklusszerű textualizálása ténylegesen az egymástól való elválasztottságban létezik, amely elválasztottságot az intertextualizáló biografikus szövegalkotás Domby óta folyamatosan egyidejűsíti, szinkrón eseményként interpretálja. A szövegekben működő időbeliség közötti különbség azáltal válik feltárhatóvá, ha a szövegeknek, létrejöttüknek adott kontextusból adódó funkciójukat vonjuk be az olvasásba. Nevezetesen, hogy az 1797/98 kilenc hónapja alatt keletkezett szövegek a házasodás célja és stratégiája szerint íródtak, míg az 1802/1803 táján végrehajtott szerkesztői és kompozíciós munkálatok, amelyeket a szerzői fókuszra vonatkoztatva hajtott végre Csokonai, már elsődlegesen egy idealizált és fikcionalizált szerelem intimitásának a megteremtése jegyében születtek. Ez a ciklus két alakot teremtett meg: egy *Lilla* és egy *Vitéz* nevű alakmást, akiket csupán a biografikus textualizálás azonosított problémátlanul Vajda Julianna és Csokonai Vitéz Mihály személyével. A kétféle időhorizont és a szövegek által reprezentált személyek szétválasztása a szövegek pragmatikus kontextusának szétválasztása révén kecsegtet interpretációs hozadékkal.

A harmadik rész – *Kontextusok textualizálása* – tanulmányai konkrét szövegolvasásokon teszik próbára és kísérelik meg szembeállítani a rekonstruált kontextusok és a szövegek elsődleges funkciójának viszonyát és a levonható tanulságokat, legyenek azok az időfogalom szekularizálódásából eredők, illetve az emberi élet időbeliségének a maitól eltérő voltát mutató szubjektív időélmény

és időtapasztalat által beláthatók. Hasonlóképpen a térhasználat gyakorlata és a tér fogalmának a színművekben konstruktív funkciót betöltő szerepének tudatosítására tesznek ezek a tanulmányok kísérletet. A *Karnyóné* esetében a szöveg töredékessége és az előadás alkalmisága veti fel a darab hatásfunkciók szerinti újrágondolását, amely a zszurnalisztikus, hírlapi szerep bevonását teszi lehetővé, és ez a szöveg eredeti kontextusának kitérését eredményezi. Az *alkalmiság* és a *solennitás* jelentésteremtő viszonyának egymással szoros kapcsolatban lévő elemzése a *Halotti versek* esetében szintén jelentésgeneráló szerepet kap azáltal, ha a korabeli eseménytörténet felől olvassuk újra a verset. Akárcsak Rousseau sírjának metszetekről ismert vizuális reprezentációja, amely sajátos módon vet visszhangot Csokonai egyik legismertebb, *A' Tihanyi Ekhóhoz* című versében.

Ennek megfelelően ezek az írások egyszerre műhelytanulmányok, és egy alakulásban lévő monográfiához szolgáltatnak forrástanulmányokat, ezért nem pusztán fejezetei egy készülő életrajznak. A könyv nem biografikusan szervezett időbeli és logikai rendet követ, hanem változó metodológiával dolgozó résztanulmányok sorozata, amely a textualizálódás folyamatának vizsgálata, egy valaha létezett individuuum nyomainak kutatása, az idő egy konkrétan behatárolható intervallumában „történő” élet szövegleNyomatainak, illetve a „Csokonai élete” jelentette időszak küszöbpontjain vissza- és előrenyúló jelentések elő- és hatás-történetének újraírására vállalkozik, de természetesen annak tudatában, hogy ez csupán töredékesen lehetséges.

Egy emberi élet eseményei, történései kapcsán hasonló kérdésekkel és kételyekkel szembesülhet az életrajzi monográfus, ahogy a történetíró a tények, történések, események megítélése kapcsán. Egy valaha *volt* és *történő* élet 'eseményei' nyelvi közvetítés által válnak számunkra – a mindenkor *mások*, a *megcélzott olvasók* számára, vagyis az időbeli eseményektől és annak világtól távolodó utókor számára – hozzáférhetővé. Ezek a nyelvi formát öltött dokumentumok egymástól meglehetősen különböző szövegtípusokat ölelnek fel: vannak közöttük a szó klasszikus értelmében vett „műfajok”, vagyis műfaji kódok szerint felépülő szövegek, illetve a kanonikus műfaji renden kívüli helyet foglaló úgynevezett „egyéb” írásos dokumentumok.

Az utóbbi évek kutatásai által egyre nyilvánvalóbbá válik a vizuális reprezentációk jelentősége is a textualizációs stratégiák vizsgálata folyamatában. A vizuális információk egy-egy szöveg, illetve szövegkorpusz „világának” megkonstruálásában a 18. század végétől maguk is szerepet játszottak: legyenek azok festmények, metszetek, szobrok, épületek, könyvillusztációk. A textuális emlékezet mellett a vizuális emlékezet jelentősége egyre nagyobb, és szerepe a jelentésképzésben fokozatosan növekszik: a vizuális képek (akárcsak a szövegek által közvetített mentális képek) visszahatnak a textualizálás folyamatára és aktivitására. Ennek szemléltetésére irányul a *Russzó sírja* című fejezet, amely Rousseau-nak metszeteiről ismert, hatalmas és méltóságteljes nyárfák alatt, egy szigeten megbúvó temetkezési helyének a korban viszonylag közismert ábrázolását mint szimbolikus jelentések reprezentációját, vonja be A' *Tihanyi Ekhóhoz* című vers értelmezésébe. A szövegtérképező fejezetek fontos célkitűzése annak vizsgálata, hogy miként megy végbe a 18–19. század fordulóján az a poétikai és olvasástörténeti fordulat, amelyet követően a romantikus művészetbölcselet úgy tekint a szövegek létmódjára, mint amelyek által az individuális szöveg elvezet a nemzeti közösség által birtokolt, megosztható, kanonizált jelentéshez. Mindeközben azonban a biografikus textualizálás igyekszik fátylat borítani arra, hogy az individuális szöveg (lásd például Csokonai Lilla-ciklusának erős darabjait), illetve számos kanonikus munkájának – mint például A *Reményhez* című emblematiszáló szövegének – létrejötte valójában közösségi kontextusok, kollektív szerzőség, formalizált írói aktivitások (poétikai-retorikai szabályok) eredőjeként alakult ki.

A sokféle szöveg létrejötte idején ugyanis nem a szerzői szöveggépző centrum köré rendeződött még Csokonai esetében sem az iskolai indíttatású poétikai-retorikai aktivitás, hanem egy a szövegen kívüli fókusz által meghatározott módon működött. Erre klasszikus példát szolgáltatnak az „alkalmatosságra” készült darabok, amelyeknek gyakorlati funkciójuk volt sokszor szinte a kizárólagos funkciójuk; de még Csokonai ilyen írói aktivitása esetében is mindenképp ez volt a legtöbb „alkalmatosságra” írt szöveg elsődleges funkciója.

A szövegen kívüli funkciók szerinti alkalmazás miatt vált különösen fontossá a biográfiaírás lehetőségeinek vizsgálata során

a korabeli *világ* szokásrendjének, illetve szertartásainak feltárása és értelmező bemutatása, vagyis re-kontextualizáló *textualizálása*.⁸ A „*világ*” szó alatt a szöveg referenciális vonatkozathatóságának kontextusát érte, ami leginkább a *valóság* fogalmához áll közel, azzal a megszorítással, hogy nem feltételezhető egy önmagában létező, a szövegektől, a textualizálás kódjaitól, retorikájától, poétikájától (amint a marxista irodalomtudomány mondta: „tudatunktól függetlenül létező”), valamint a szimbolikus jelektől, illetve a *világ* megalkotásában egyre nagyobb szerepet betöltő képzőművészeti, ikonikus jelölőktől elvonatkoztatott kontextus. A szövegek világa az őket létrehozó textualizálási folyamatnak egyszerre részeként és konstituálásának forrásaként gondolható el.

Mindennek jelentőségére az irányította rá a figyelmemet, hogy a szövegek kódolását, a szerzői és olvasói pozíciók szövegekbe való beírását, a szövegek pragmatikus használatát nem valamilyen elvont és általános ’alkalmatosság’ határozta meg és ezáltal hívta életre magát a szöveget, hanem annak mindig konkrétsága, szituáltsága és informális értéke volt az adott kor kontextusában, amely kontextus azonban az esztétizáló és biografikus olvasatok folyamatában lefoszlottak róluk. Ezért vonta magára a könyv tanulmányainak figyelmet a konkrét ’alkalmatosság’ vizsgálata, illetve maga az alkalom természete, inszenírozása és annak lehetséges jelentései: a szimbolikus üzenetektől a szokásrend praktikus betartásáig vagy éppen annak megszegéséig. Az ’alkalmatosság’ legtisztább megvalósulása a ’solennitas’, amely maga – mai fogalmaink szerint – multimédiás, összművészeti esemény volt. A modern irodalom kora előtti jelenségként fő üzenete a hatalmi reprezentáció, amely egyesíti magában a látványt és a szimbolikus jelentések ismétlés általi bevésését, kollektivizálását. Ezért a ’solennitas’ különféle alakzatainak vizsgálata (pl. az iskolai drámaelőadástól a főrangúak temetéséig) fontos és a textualizálást konstituáló mozzanatok hordozójaként vizsgálatra méltó tárgy.

A szövegeknek – köztük a szerzői szövegeknek is – ez a decentráltasága, fókusz nélküli volta a későbbiekben folyamatosan aka-

⁸ TAKÁTS 2001.

dályáivá vált az életrajzírás feladatának. Hiszen az életrajznak – a neoklasszicista 'génusz', majd a romantikus 'zseni' felfogás jegyében – a szerzőre fókuszálni kellett lennie, hogy az életrajzi konstrukciók számára megnyithatóvá váljon, hogy azokat saját narratív konstrukciója részévé tudja integrálni. A Csokonai-életrajz megírásának legnagyobb kihívását sokáig a decentrált, stabil és inherens szerzői pozíció nélküli szövegeknek az *életre mint textualizált fókuszra* való vonatkoztatása jelentette. A szövegek közötti kanonikus válogatást is, amint ez a „Csokonai-életrajz” textualizálási folyamatának narratív konstrukcióinak és értelmezői alakzatainak időbeli alakulásán megfigyelhető. Mindez erősen szelektálja a szövegkorpuszt, és behatárolja a szövegek irodalmi, illetve kulturális emlékezetbe való bekerülésének esélyeit.

Csokonai szövegalkotási stratégiái alapján joggal feltételezhető, hogy sokáig maga sem bírt afféle tudatossággal, amely a szöveg szerzői pozíciójának helyet biztosított volna a szövegek létrejöttében. Ez a „belső” elmozdulás azonban idővel, mintegy „fordulatként” következett be, ám Csokonai esetében még rendhagyó módon történt. Nem bejáratott, nem eleve adott írói-műfaji készségként hozta magával, mintegy írói stratégiája részét, hanem – a kortárs események hatása és részben kényszere alatt – maga Csokonai alakított ki egy efféle írás-, illetve szerkesztési technikát. Tehát ennek az írói aktivitásnak a technikáit is hozzá kellett utólag az életrajzíróknak és a szövegértelmezőknek igazítani a szerzői fókusz általi narratíva kialakításának és a szövegek fókuszált újraolvasásának az ezzel együtt járó kanonizálási folyamatához. Mindez az átmeneti jelleg, a szövegbe *belehelyezett*, illetve az értelmezés által a szövegnek *tulajdonított* szerzői és olvasói pozíciók menet közbeni átrendeződése az, ami különösen izgalmassá teszi a „Csokonai-élet” textualizálási stratégiáinak vizsgálatát, illetve ennek újraírását. Vagyis a textualizálás újbóli megkísérlését: ennek az érdeklődésnek a jegyében az értekezés egy életrajzi monográfia nyelvének, elbeszélésmódjának és szövegértelmezői kódjainak lehetőségeit kutatja elsősorban.

Az események tudósítása, leírása, értelmezése, legendásítása, emlékezésekbe foglalása stb. sokféle szövegtípus által megy végbe, nem csak a szerző által létrehozott szépírói szövegek vagy pl. a levelezés révén, illetve egyéb magánhasználatú feljegyzések, do-

kumentumok közvetítésével történik. A szerzővé válás folyamatában az írók tudatosan, szerzőként hosszú ideig nem vettek részt, hanem az utókor alakította ki – saját igényeinek megfelelően – a szerzői funkciót a sokféle szövegnyom felhasználásával. Csokonai esetében azonban, mint erről már szó volt, még átmeneti helyzettel szembesülünk. Csokonai sem vett részt a szerzői funkció által való szövegvilág, szövegkorpusz tudatos alakításában, amelynek lényege a szerzőre fókuszált olvasás, a szövegekbe kódolt szerzői pozíció megalkotása és az egyes szövegeknek az életrajzzal való intertextuális össze-olvasásának, illetve értelmezésének meta-narratívája. Ezért tölt be kiemelt jelentőségű helyet a szerzői élet textualizálása, az élettörténet elbeszélésének megalkotása Csokonai halála után a szerző kanonizálási folyamatában, amelynek kiemelt része a szerzői „karakter” megalkotása, illetve megkonstruálása.

Ezt a folyamatot követhetjük nyomon a szövegkiadások formáját öltő metamorfózis során, amely szelektál, megtisztít, rendszerez, „tisztá” vagy „hű” szövegállapotot rögzít, és ezzel kontextusokat teremt. Hiszen a szövegek kanonizálása az életrajzzal együtt válhat véglegessé. Ennek jegyében készült már Domby Márton első kísérlete, amelyet azonban szerzője késve zárt le, így önállóan jelent meg; ezért Toldy Ferencnek a Nemzeti Könyvtár sorozatban napvilágot látott szövegkiadásához készült életrajza⁹ teljesítette be ezt a feladatot: egyszerre szolgálta az élet textualizálását és kanonizálta Csokonai biografikusan fókuszált olvasását. Ebben Toldy számára Kölcsey Ferenc recenziója jelentette az előszöveget, vagyis a textualizálás archetextusát.¹⁰

A szerzői utóéletben azonban ekkoriban, a 18–19. század fordulóján még megfigyelhető az a belső bizonytalanság, amely a szerzői létezés halál utáni jelenlétének státusát érintette. A halott szekuláris lététől elválasztott szellemi jelenlétének elbizonytalanodott státusát ekkoriban sokat sejtetően az *’árnyék’* metaforával jelölték. A szerzői „karakter” vizsgálata, illetve megalkotása ennek jegyében ismét óvatlanul előtérbe kerül, jelentősége felértékelődik.

⁹ TOLDY 1844.

¹⁰ BORBÉLY 1996.

Az antropológiai váltás¹¹ a fogalmazás nyelvi alakzataiban is lecsapódott, mivel a vallási és a világi jelentések közötti választás főként az irodalmi szerzőstátus esetében problémás, ahol a testi halál után továbbélő jelenlét 'kulturálisan kínos' helyzetet eredményez. A szerző halál utáni kultusza aligha válik el a halott lelki üdvéért folyó katolikus szertartások rituáléjától és szimbolikus gesztusaitól. A protestáns hagyomány ezzel szemben – a katolikus gyászév, segítő célú imák, misék, szertartások, az engesztelő célzatú felajánlások, adományok hiedelmével, az ismétlések szokásával stb. ellentétben – kritikus és szinte már a közömbösséig visszafogott volt, ebből adódott például a Csokonai-sír helye körüli, máig megoldatlan vita is.¹² A halál után pedig megkezdődött, ahogy Csokonai esetében is az Árkádia-per konfliktusokkal és félreértésekkel teli hosszú folyamatában a textualizálás körüli vita, a *karakter* idealizálása, a szavak és a jelentések aggályos mérlegelése, az élet elbeszéléséhez alkalmas és méltó egyetlen narratíva kidolgozása és rögzítése: a szerzői biográfia formájában.

*

Az életrajz műfaji konvenciói és módszertanának néhány évtizeddel ezelőtti elbizonytalanodása, kérdésessé válása, a műfajjal szembeni gyanakvás után elkövetkezett az életrajzi monográfiák utáni igény.¹³ A műfaj megújításában jelentős módszertani ajánlatok és kiváló példák születtek (Ferencz Győző,¹⁴ Dávidházi Péter,¹⁵ Kerényi Ferenc,¹⁶ Szilágyi Zsófia¹⁷ – illetve Szilágyi Márton készülő, nagydoktori értekezésként megvédett Csokonai-életrajza¹⁸). A jelen könyv leginkább ezeknek a munkáknak tartozik hálával. Maga is ehhez a folyamathoz szeretne szerényen hozzá-

¹¹ DEBRECZENI 1998a.

¹² LAKNER 2006, 11; LAKNER 2010. {Időközben megjelent: LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014.}

¹³ SCHEIN 2008.

¹⁴ FERENCZ 2005.

¹⁵ DÁVIDHÁZI 2004.

¹⁶ KERÉNYI 2008.

¹⁷ SZILÁGYI Zs. 2013.

¹⁸ {Időközben megjelent: SZILÁGYI M. 2014.}

járulni, amikor a Csokonai életéről szóló biográfia előkészítéseként Csokonai életét mint az életrajzi textualizálással kapcsolatos kérdések vizsgálatának hálás terepét kutatja.

És végezetül meg kell még jegyeznem, hogy a megközelítésmód természetéből adódóan a bibliográfiai hivatkozások mélysége a fejezeteken belül különbözik egymástól. A két első fejezetben – a célkitűzésnek megfelelően – az apparátus minimális használatát láttam indokoltnak. Ezekben a fejezetekben csak a nagyon indokolt helyeken került sor lábjegyzetelésre; a kutatómunka során olvasott munkákra a *Bibliográfia* összefoglalóan utal. A harmadik fejezetben a hivatkozások megszáporodnak, annak köszönhetően, ahogy a szövegértelmezések pontosabb és mélyebb kontextusokat igényelnek.

VÁROS – CSALÁD – KARAKTER

A BARBÉLY EGY NAPJA

Fikciós beleírás a textualizációba

1774. július 13-án, szerdán reggeli fél ötkor Debrecenben már javában tartott a városi nyüzsgés. A kevés órák egyikeként az egykori Szent András-templom toronyórája mutatta az időt. Fél öt már nem számított korai időpontnak. A városlakóknak a rendtartás szerint esteli nyolc és kilenc között nyugovóra kellett térniük. A csendességet az utcákat járó bakterek vigyázták. A várospalánk kapuit bezárták a hajdúk, és csak négykor nyitották meg újra. Ekkor a kapukon lassan beszállingóztak szolgálatra a hóstátokból, az elővárosokból, a kertiségekből az oda szorult szegények. A Kolégiumban is négykor ébresztették a diákságot, akik a szerdai rekreációs napon nem órákra siettek, hanem ismétlés és gyakorlás volt számukra előírva. De a napirend ekkor sem borult fel. A városi csorda hamarosan áthaladt a Hatvan utcai kapun, majd észak felé kanyarodott, és a város északnyugati oldalán elterülő városi legelő felé vette az irányt, az úgynevezett Bellelegő irányába. A távoli külső legelők a tőzsérek hatalmas gulyáit és csordáit táplálta.

A városok ekkoriban hangosabbak voltak, mivel az ipari- és kereskedelmiközpont-jellegből adódóan úgy működtek, mintha hatalmas gyár és állandó vásár lennének. Debrecenben a négy nagy, egyenként két hétig tartó országos vásár mellett egyébként a szokásos keddi és szombati hetivásárt is tartották. A céhes ipar termelése pedig a beltelkeken folyt. A hentesek, cserzők, bőrösök munkája nemcsak zajjal, de bűzzel is járt. A szennyvíz, a bomló állati és emberi ürülék szaga a nyári hőségben elviselhetetlenné tette a városokat. A levegő tele volt porral. Az utcák ugyanis nem voltak burkolva, ezért a port, a homokot felkavarták a kocsik, a lábak és a szél. Debrecenben nem voltak fák. Az utcákat nem szegélyezték fasorok. A fű pedig sehol sem maradt meg, mert az

állatok lelegelték. A város sűrűn összetorlódott portáin állatok nagy tömege élt. A teheneken kívül az igásállatok, lovak és ökrök, a növekvő számú lakosság ételmezését biztosító szárnyasok; kukorékoló kakasok, kotkodácsoló tyúkok, csirkék éhes seregei kezdték követelni a jussukat. Az ekkoriban még kevés számú disznóállomány az utcákon lábatlankodott. Hagyták kóborolni őket, mert a disznók fogyasztották el a tehenek és lovak trágyáját, és minden ehető hulladékot, beleértve az emberi fekáliát is. Csak a gazdag polgárok engedhették meg maguknak, hogy a város erdeiben makkoltassák őket. Aki Hadház felől érkezett Debrecenbe, a Péterfia utcai kapu előtt sívó homokot talált, hatalmas pusztaságot, szél hordta buckákat, amelyen a disznók mindent kitértek élelem és víz után kutatva. A török idők erődítési munkálatainak faigénye, a tűz és a gyújtogatások pusztítása az Alföld erdőségeit felemésztette. Az átalakuló felszín a nyírségi homokot növényzet híján szél hordta sivatagos pusztasággá változtatta. Debrecen palánkja előtt kelet felé kopár homokmezők, szél hordta buckák, vigasztalan táj terült el, amelyet másként, mint disznólegelőként, nem lehetett használni. A Nagyverdő széléig a városi disznókonda túrta a homokban elvesző utakat.

Minden utcában volt egy-két kovácsműhely, ahol várták a sürgős patkolásra, a szekérekerekek vasalására érkezőket, akik a város megyényi kiterjedésű határában elterülő tanyákra, majorságokba, pusztákra indultak, hogy idejekorán dolguk után lássanak. A városi iparosok is felkeltek már és munkához láttak. Utcánként elkülönülve laktak ekkor a céhes mesterek: az ácsok, bognárok, cifraszűrösök, csipkeverők, csizmadiák, csontgombkészítők, csutorások, erszénygyártók, fazekasok, fegyverkovácsok, fésűsök, gombkötők, gubacsapók, hentesek, kádárok, kalácssütők, kalaposok, kaptafaragók, kárposok, kefekötők, kékfestők, kelmefestők, kenyérsütők, kerékgyártók, kocsikészítők, kosárfonók, könyvkötők, kötélverők, kürtöskalácsosok, lakatgyártók, mészárosok, mézeskalácsosok, molnárok, nemezkészítők, nyergesek, pálinkafőzők, paplanosok, perecesek, pintérek, pipakészítők, posztószabók, puskaművesek, puskaportörők, rézművesek, rostások, salétromosok, suszterek, süvegesek, szappanosok, szíjgyártók, szítások, szűcsök, szűrhimzők, szűrszabók, téglaverők, tímárok és a többi

mesterség művelői. Városban lakni következőképp fárasztó volt ekkoriban. A városok zaját és éelhetetlenségét panaszoó versek nem voltak alaptalanok. A gazdag polgárok a tanyájukra, majorságukba, hegyi szőlőjükbe, nyári lakjaikba menekültek ilyenkor, ahogy a télen városokba húzóó nemesek is vidéki kúriáikra vonultak vissza a hőséő, a por, a zaj, a vásári sokaság, a bűz és az állandó tolongás elől.

Ilyenkor már a városi polgárok és polgárásszonyok, az inasok és a szolgálók, a béresek és kocsisok munkájuk után láttak. Az állatok böötek, nyerítettek, nyűsítettek, csaholtak. A portákon elszállásolt birodalmi katonák is a ház végéhez ragasztott szobáikból, a debreceniek által „német ólnak” gúnyolt helyiségekből, szolgálati helyükre siettek. A kocsisok a lovakat noszogatták, a béresek a lassan cammogó teheneket egrecíroztatták. A néhány nagy utca kivételével az utcák szűkek és girbegurbák, összevisszák és rendezetlenek, a legkisebb esőtől sárosak és járhatatlanok voltak. Az utcákon kóborló kutyaó próbálták kiverni a pecérek, akik évi 50 forintot kaptak ezért a nem veszélytelen munkájukért. Már a szárazmalmok is javában jártak ekkor. Majd minden utcában volt néhány belőlük. Mert lisztre egy ilyen népes városban nagy mennyiségben volt szükség. És szélcsendes időben csak a szárazmalmok tudtak örölni. Ám ezen a július 13-ai reggelen épenséőgel nem volt hiány szélből. Több is volt, mint amennyire szükség lett volna. És ezen a napon valami rendkívüli, a megszokott rendhez képest emlékezetre méltó dolog történt:

Ötödfél órákor reggel. Rettenetes felhő tűz lángformán jött Debreczennek. Napnyugotról ki mondhatatlan villámlással, és égi csattogással. És ugyan ekkor meg is ütött az Isten-nyila hét embeóket: Mester uttzán kettőt; oda ki a’ Macson a’ boglya alatt ötöt, mely téssen hetet, mégse mingyárt (:momentocitius:) meg hólt. Kiknek is háórát külön temették:

Letzkéőek vólt: Amos R[ész] 3. V[er]s. 6.

A Negyedik[ne]k: Letzkéő vólt: Jóó R[ész] 1. V[er]s 16.

Annakutána in Mense Septembr[is] csak ugyan meg hóltak az el maradt háróának *ketteő* is.

És e’ két mennykő ütött emberek közzül csak egy gyógyult meg Újvári nevű Csizmadia, az is szüntelen való szív fájásb[an] és sebbe vagyon. Körül ’s belül lévő rokonik ’s szomszédjaik pedig ki

nyavalyássá lett, ki meg háborodott. Volt olyas is pedig a' ki idétlen szülte el az ő magzatját e' rettenetes Itéletibe a' Mindenható Urnak. Csak én magam sokaknak vágtam eret az ebben lévő ijjedésb[en]

Csokonai József,
Barbély.¹⁹

Csokonai József „Barbély” feljegyzéséből megtudjuk, hogy 1774. július 13-án, fél négykor nyugat felől rendkívüli villámlástól és dörgéstől kísérve borzasztó vihar tört Debrecenre. Nem állítja, hogy saját szemével látta volna a rendkívüli természeti jelenséget, csupán összefoglalja az égháború okozta katasztrófális következményeket. Csupán rögzíti a több forrásból származó beszámolókat. Személyesen csupán a szöveg végén szólal meg, a nyomaték kedvéért említi meg, hogy a félelem és a rettegés miatt testi tüneteket mutató emberek közül néhányan hozzá, a borbélyhoz fordultak. A kor szokása szerint ugyanis a legkülönbélebb betegségekre általános gyógymódként alkalmazható érvágással akarták elejét venni a nagyobb bajnak. A vérvesztéseget követő gyengeségtől, a sűrű vér hígulásától és az ennek következtében fellépő tisztyulástól teljes gyógyulást, a tünetek enyhülését vagy elmúlását remélték. A testi bajokra és a halálozási adatokra mesterségéből adódóan érzékeny *barbély* feljegyzésében főként a szakmai érdeklődés szólal meg a rendkívüli katasztrófa emlékének megőrzésén túl.

A Mester utca közel van a Nagy Hatvan utcához, ahol ekkor Csokonai József családjával lakott. Újvári csizmadia, aratásidő lévén, akár a város palánkon kívüli földjére is igyekezhetett. Épp oda, ahol ugyanebben az időben szerencsétlenül jártak a város Macs nevű majorságában a boglya tövében menedéket kereső munkások. A hirtelen rájuk törő égháborút a krónikás a nehezen érthető „tűz lángformán” fordulattal írja le. A nyelvvel való birkozást, a látvány szavakba foglalásáért és kifejezéséért vívott harc erőfeszítését érezni ebben a megfogalmazásban. Csokonai József talán maga is láthatta a Hatvan utcai portáról a város fölé nyugati irányból tornyosuló vihar félelmetes felhőit. A Hortobágy fölé magasodó felhő fenséges látványt nyújthatott. Erős és maradandó

¹⁹ CsEml. 1960, 7.

vizuális élményként maradhatott meg a szemtanúk emlékezetében.

A protestantizmus puritánságát ekkoriban még rigorózan őrző Debrecenben nincsenek festett ábrázolások, ezért a korabeli emberek képzeletét befolyásoló képek a Bibliából származnak. Nem csoda hát, ha az 1774. július 13-án látottakkal és tapasztalatokkal kapcsolatban a Szentírás nyelvi formuláit és értelmezési szokásait alkalmazza a krónikás. A hat halottat eredményező szörnyű vihar a végső ítélet, az apokalipszis képzetét keltette fel benne. Csokonai József ezeket a nyelvi formulákat, bibliai képeket használja a természeti jelenség leírására, ezért különösen fontos a közvetítés módja.

A holttesteket a júliusi hőség miatt gyorsan el kellett temetni. A negyedik szerencsétlenül járt ember néhány nappal élhette túl a szerencsétlenséget, de hamarosan őt is sírba tették. Közülük ekkor még életben volt három. Szeptember közepére hármójuk közül ismét meghaltak ketten, akiknek a temetésén elhangzó prédikáció textusát már nem jegyzi fel Csokonai József. Csak azt tartja fontosnak közölni, hogy aki egyetlenként életben maradt, azt az emlékezetes július 13-ai napon a Mester utcán érte utol az ítéletidő. Ez az áldozat az egyetlen, akit név szerint is megismerünk, a már említett Újvári nevű csizmadia. Él ugyan még, de „szüntelen való sziv fájásb[an] és sebbe vagon”. Halála tehát bármikor várható volt.

Szeptember közepe is elmúlhatott már, amikor a krónikás lezárta az eseményekről szóló bejegyzését. Az ügyet a város közvéleménye bizonyára alaposan meghányta-vetette. A krónikás szinte személytelenül jegyezte fel a gyászos eseményt, de mégsem hagyta értelmezés nélkül sem. A borzalomra önmagának is keresett valamilyen választ, ahogy vélhetően a város közvéleménye az eset kapcsán a világ forgásáról, az emberi élet mulandóságáról, a bármikor lesújtani kész halálról, az emberi értelem számára felfoghatatlan isteni ítéletről gondolkodott. A temetési beszédek textusának megadása ezért is lehetett fontos Csokonai József számára. A temetések már önmagukban is nagy jelentőséggel bírtak, mivel a nyilvánosságot nagy erővel és a közgondolkodást alapvetően befolyásoló fórumok voltak.

Az apokaliptikus méretet öltő ítélet csakis Isten ítéleteként volt felfogható a hivatalos magyarázatok szerint. A végtisztességen elhangzó halotti tanítás Ámosz próféta 3,6 verse kapcsán a nép megrendülését és az Istentől származó ítéletet mint szónoki kérést idézte a gyászoló gyülekezet emlékezetébe. Hogy az zúgolódás és lázadozás nélkül vegye tudomásul az élet esendőségének és mulandóságának tanítását. Jób könyvének 1,16 verse pedig az apokaliptikus összefüggéseket kapott esemény ítélet voltán túlélve már az élőkre irányítja a figyelmet: a város lakosaira, a bűn fullánkjának, vagyis a halálnak a fenyegetésében élő gyászoló gyülekezetre. Erős jelentést ad a megidézett textusnak az a párhuzamot teremtő körülmény, hogy a konkrét esetben is van egy túlélő, aki hírt ad. Egész pontosan maga a hír. Amikor a negyedik áldozat temetésére kerül sor, még három villámsújtott ember van életben. Amikor a krónikás lezárja az események rögzítését, akkor már csak egyedül az Újházi nevű csizmadia él. Az egyetlen túlélő említése azonban allegorikusan kiterjeszthetővé teszi a textus utalásrendjét:

Még ez beszélt, amikor megérkezett a másik, és így szólt: Istentől tűz hullott az égből, amely megégette, és elpusztította a juhokat és a legényeket. Csak én menekültem meg, hogy hírt adhassak neked.

A gyászoló gyülekezet magára veszi a tanítást az *alkalmaztatás*, *applikáció* által, amely azt sugallja, hogy mindannyian ilyen túlélők vagyunk. Mindannyian még egy esélyt kaptunk arra, hogy megjobbítsuk magunkat, mert a végső ítélet közeleg. Ekkor pedig a személytelen krónika egyre közelebb jut lejegyzőjéhez, hisz az alkalmaztatás, a személyes megértésnek cselekvő erővé tétele által azt is magában hordozza, hogy én, aki feljegyzem, Csokonai József, én is ilyen vagyok, tanú és túlélő. Végezetül pedig már megjelenik ő maga is, nemcsak mint Isten teremtménye, aki a teológiai igazság felől tekint önmagára, hanem mint „Barbély”, amint azt az aláírás alatt jelzi is, mesterember: „Csak én magam sokaknak vágtam eret az ebben lévő ijjedésb[en] Csokonai József, Barbély.” Az aláírás a mondat szerves része. Az ént azonosítja a névvel és a hozzá kapcsolódó gyógyító mesterség megnevezésével.

1774. július 13-án Csokonai József még fiatal házas. Felesége Diószegi Sára. Elsőszülött fia alig fél éves. Ők talán még békésen alszanak. De hamarosan felébrednek. Ez a nap másként telik majd, mint a többi. Aztán eljön az este. A csordát hazahajtják, az utca-kapitányok délután megjelennek a Városházán és megkapják a napiparancsot. Az utcánként posztoló két-két lándzsás, akik a tűzörség miatt voltak kirendelve, éberren vigyáznak. A városi hajdúk este nyolc órakor bezárják a palánk nagykapuit. Reggel ötig senkit sem engednek be. Az idegeneknek ugyanis éjszakára el kellett hagyni a várost. A máshonnan érkezett kereskedők is csak a palánkon kívül éjszakázhattak. Akik éjjel érkeztek a város alá, azok a palánkon kívüli fogadóknak voltak kénytelenek éjszakázni. A legtöbben Várad felől jöttek. A Várad kapu előtt ott volt a Szarvas és a Szeles fogadó. Aki sötétedés után érkezett vagy a város törvényei szerint éjjelre nem maradhatott a város kerítésén belül, annak lehetősége volt a Szent Anna utcai kapu előtt található Bárány fogadóban, vagy a Várad utcai kapu előtt elterülő, az Ispotály tőszomszédságában található Szeles fogadóban megéjszakázni.

A másik forgalmas kapu a Hatvan utcai volt, innen indultak a Tiszafüred felé tartó utak, amelyek Pest, Buda és Bécs felé vitték az utasokat, de a Tokajon át Kassa felé vezető postaút is ide érkezett. Itt volt a Hatvan és a Miklós utcai kapu közötti területen a Külsővásártér, amely deszkaboltjaival, nagy raktáraival lassan egy kis várossá nőtte ki magát. De megszállni itt nem volt szabad, csak a fogadóknak, hogy a kereskedők és segédek ezzel is bevételekhez juttassák a helyi fogadósokat, illetve a várost. A deszkavárosban csak az értékes árukat őrző felvigyázók maradtak. Város volt ez már ekkor a város mellett. Itt jelentek meg először a kávéházak Debrecenben. A Szabolcs megye felé vezető út a Péterfia kapun lépett ki a városból, innen nem volt messze a Nyulási fogadó.

Ezen a szerdai napon, 1774. július 13-án azonban másként csendesedett el a város. Az ítéletidő több halottat és maradandó emléket hagyott maga után. Nyomában nagyobb lett a csend is. Az élők hálát adtak Istennek, hogy megőrizte életüket ma is, és éjjeli csendességért imádkoztak elalvás előtt. Az utcákon a bakter figyelmeztette az embereket az éjszakai nyugovásra, valamint

arra, hogy tűzre, vízre vigyázzanak. Oltsák el a lámpákat és a kemencék tűzét. A tűzoltóhordók megtöltve álljanak készen minden eshetőségre. Mert mindig készen kell állni. Csokonai József is éjjeli nyugvásra készült, akárcsak felesége, Diószegi Sára és az ekkor négy nap híján már nyolc hónapos Mihály fiuk, aki mind-ebből most még keveset vehetett észre, aki nemsokára híres poéta lesz.

DEBRECEN MÍTOSZA

Mitizált textusok

Debrecen múltja Debrecen mítosza. Egy város mítosza a város történelmének válik alakítójává. A történelem azonban az emlékezet műve: tehát nem a tények, hanem a vélemények határozzák meg. Egy város mítosza pedig, ahogy minden mítosz, átélhető magyarázatot ad a jelennek, és oltalmat kínál a világgal szemben. Debrecen 17. századi mítosza a termékenység volt, és csak a 20. század közepére vált a meddőség mítoszává. Mindkét metaforára erős mítoszok alapozhatók, és a terméketlenség mítosza nagyon is termékeny lehet ilyen értelemben. Hisz a sivatag mítosza éppúgy foglyul ejti az emberi elmét, akár a bőség paradicsomi képzete. Azonban sokkal inkább érdemes azon elgondolkodni, hogy miként változik egy mítosz jelentése önmaga ellentétévé, hiszen ezt követhetjük végig Debrecen mítoszának alakulástörténetében.

Akárhogy is nézzük, Debrecen kivételezett helyzetben van a városok között, mert vannak hazánkban nagyobb, a múlt emlékeiben gazdagabb városok, és mi tagadás, szebbek is találhatók, ahogy olyanok is, amelyeket bőkezűbben ajándékozott meg a történelem és a sors természeti szépségekkel, illetve kulturális értékekkel. De az *Egri csillagok* nagy hatású példázatán kívül Egernek adatott-e olyan mítosz, mint Debrecennek? És sorolhatnánk tovább a városokat. Pécs, amelynek történelme megszegyeníthet számos nyugat-európai várost is akár, és még sincs Debrecenhez fogható mítosza.

De hogyan jött létre ez a mítosz? Mit tudhatunk róla, ha a mítoszkritika szemléletével közelítünk hozzá? Ne feledjük el, hogy Debrecen formálódó mítosza, amely akkor még inkább a város *híre, hírneve* volt pusztán, a gazdagságról szólt. A szorgalomról, a takarékoságról, vagyis az isteni kiválasztottság hitéről. Debrecen városa sokáig a bőség metaforája volt, amely bőség az isteni kivá-

lasztottság tudatával fonódott össze. A város születése összekapcsolódott alapítóinak radikális gesztusával, amely az erkölcsi és vallási tisztaság megteremtésére irányult, és amelynek jegyében 1552-ben kitiltották Debrecen területéről a katolikusokat. A tiszta hitű közösség isten színe előtt járt, ahogy a Biblia mondja, és ezáltal, valamint a szigorú belső vallási törvények által Debrecen, ahol istenkáromlásért súlyos ítéletek születtek, sőt halálbüntetést is kiszabtak, mintegy elérkezett az ígéret földjére, a lelkiismereti szabadság téren kívüli területére; miáltal a város a hely nélküli hely (*atoposz*) nyelvi alakzatát öltötte fel.

Mindennek eredményeként a megtisztult és megváltott város a bőség termékeny földjévé változott, a retorikai fordulatok ezt rögzítették is és tovább hagyományozták, és szerte a hazában, sőt Európában is elterjedt a híre. A debreceniek nyelvhasználatában sokáig tartotta magát az a metafora, amely szerint a város megnevezésére a *Kanahán*, a Kánaán név korabeli alakváltozata szolgált. Kezdetben ez a *Kanahán* az ígéret földjét jelentette, a pusztai vándorlás után a kiválasztott kevesek által elnyert hazát. Aztán, ahogy teltek az évtizedek, majd több mint egy évszázad is eljárt, lassan átváltozott a név jelentése a bálványimádás földjévé; hiszen a Biblia és a próféták nyelve mindkét értelmezést megengedte. És leggyakrabban kétértelműek a szövegek, ahogy az rendes próféták kinyilatkoztatásaitól elvárható: hadd szóljon az üzenet kinek-kinek hite szerint.

És ez így is maradt sokáig, miközben a kritika és a dicséret nyelve küzdött egymással. A lappangó kétely és a nyílt bírálat hangjai lassan felerősödtek. A vallási köztársaság helyét, a gyülekezet belső hitére épülő szeretetközösség tisztaságát, a civitas tagjainak egyenlőségét a város növekvő gazdagsága az 1600-as évek közepére felszámolta. Épp akkorra, amikor Debrecen sorsának válságos időszaka következett, amikor a legnagyobb lett volna a szükség, hogy a hit erejének segélyére támaszkodjon az idők forgásában. Debrecen a gazdagság és a termékenység Kánaánjának látták mégis egészen az 1700-as évek második feléig. Debrecen város magisztrátusa volt Magyarország legnagyobb, egybefüggő feudális birtokának a tulajdonosa. A város határa a Tiszától egészen Szabolcs és Bihar vármegyék nyugati széléig ért. Akkor még nem létezett Hajdú megye, csak a hajdúkerület, a királyi szaba-

dalommal bíró hat hajdúváros, kvázi katonai szerveződésben, hajdúkapitányok vezetése alatt. Debrecen határa ekkor nagyobb volt, mint egy átlag megye területe. Kalmárai hatalmas vagyonok felett rendelkeztek, kereskedelmi kapcsolataik a Balkántól, Oroszországtól messze Hollandiáig és a Hanza-városokig terjedtek. Azonban, amikor a törököt kiűzték Magyarország területéről, az a politikai és katonai konstelláció, amely Debrecen helyzetbe hozta és jó százötven évre virágzását biztosította, hirtelen omlott össze.

Ezt követően a kereskedelmi útvonalak ismét egészen máshol húzódtak, a piacok másutt létesültek, a határok pedig lezáródtak a debreceni kereskedők előtt. A város szűkölködése ekkor vette kezdetét. A megyényi nagyságú debreceni határ azonban még sokáig képes volt feltartóztatni, lassítani a gazdasági és szociális összeomlást. Bizony a török kiűzése, az ország felszabadulása lett az oka Debrecen tragédiájának. De a debreceni kalmárok és a város gazdagságáról szőtt mítosz még jó ideig tartotta magát. Még akkor is, amikor az már rég nem volt igaz. A kuruc csapatok, a labanc hadak egymást váltva rabolták ki ekkoriban, és miután nem találtak bőséges zsákmányt, értelmetlenül pusztítottak. Az egykori gazdagság fénye ugyanis hirtelen illant el, és nem is maradt semmi kézzelfogható nyoma, mert a fukar, rejtőzködni kívánó kereskedők nem áldoztak a tárgyi kultúrára. Se épületek, se szobrok, se képek, se ékszerek, se ritkaságok. Egy ideig még kövér marhacsordáiról volt híres Debrecen, meg tulkairól, birkanyájairól, amelyeket a tőzsérei megbízására a hajdúk távoli vidékekre hajtottak.

Debrecen mai mítoszáat azonban a költőknek köszönheti. Mindenekelőtt Csokonainak, aki maga is mítoszi alakká vált. Azt pedig, hogy mítoszi alakká vált, és hogy Debrecen mítosza révén vált mitikus alakká, azt Kazinczynak köszönheti. Csokonai mítoszáat Csokonai-kultusznak nevezték, melyet Kazinczy kezdeményezett, jóllehet inkább akarata ellenére. Ő ugyanis ellenmítoszt szeretett volna létrehozni; Csokonai növekvő kedveltsége ellen keresett *antidotumot* az Árkádia-perben.²⁰ Csokonai mítosza tehát olyan mítosz, amely valójában ellenmítosz.

²⁰ Lásd Lakner Lajos PhD-disszertációját, amely az Árkádia-pör eseményeinek gazdag és alapos feltárását adja. LAKNER 2010.

És nincs ez másként Debrecen mítoszával sem. Az is ellenmítosz, amely a régi, a termékeny föld, a fiakat szülő és felnövesztő, azokat – a város címerében szereplő – főnix példája szerint vérével tápláló anyaváros mítosza volt. És a szabadságé, amely ekkor még a lelkiismereti és vallási szabadságot jelentette, amely persze távol tartja magát a vallási toleranciától, hiszen léte épp az intoleranciának köszönhető: a katolikusok kiűzésének. A katolikusok mellett a zsidókat tiltották még ki. A rácokkal, vagyis az ortodox szerbekkel, örményekkel némiképp kivételt tettek, akárcsak az evangélikus szlovák, morva, cseh és német családokkal. De ez könnyű volt, mert számuk elenyésző. Mindenesetre a protestáns magyarok, akik vallásukat üldözve vagy megvetett és alárendelt, sokszor méltatlan, alantas zaklatásokkal teli környezetben gyakorolhatták a katolikus Habsburg Birodalom részét képező Magyarországon, áhítotva és az ígéret földjeként gondoltak Debrecenre. És sokan érkeztek ide, az ország minden pontjáról, főként a Dunántúlról. Közéjük tartoznak számosan a város híres főbírói, nemes kalmárai, későbbi professzorai, vezető lelkészei. Mindannyian a szabadságot éltek át itt, nem a politikai szabadságot, mert az aligha merült fel elvárásként ekkoriban, hanem a lelkiismereti, vagyis a vallásszabadság mellett az öngazgató város világában a polgári és a közeleti felszabadultságot is. Ezt a sok szellemi és lelki ajándékot csak fokozta a gazdasági jólét, amely Debrecen polgárait ebben a másfélszáz évben a szerencsének és a szorgalomnak köszönhetően kiemelte a szegény és feudális magyar környezetből, és Debrecen az Ígéret Földjévé, a magyar Kanaánná tette a szemükben.

A város hírét pedig palánkjain túl ez a vélekedés határozta meg még akkor is, amikor már drámaian megváltozott a hatalmi és geopolitikai környezet. A török kiűzése után Nagyvárad visszanyerte régi jelentőségét, ismét a térség katonai, gazdasági és adminisztrációs központjaként elszívta a forrásokat Debrecen elől. Nagyvárad katolikus városként a bécsi udvar kegyében állt, és Debrecen ellenében a kamara inkább a hetven kilométerrel odébb található riválist támogatta. A bőség és a termékenység mítosza ezekben az évtizedekben fordult át az ellenkezőjébe. A politikai és katonai bizonytalanság évtizedeiben Debrecen elvesztette adódi tartálékait, és miután kereskedelme összeomlott, a városon

belüli érdekcsoportok vérre menő küzdelmet vívtak a megmaradt források feletti rendelkezésért, azok hasznának birtoklásáért. Ez egyre kisszerűbb és elkeseredettebb harcokat eredményezett, amely a város belső, vallási összetartó erejét erősen megtépázta.

Azonban nem csak a geopolitikai környezet változott meg lényegesen. Debrecen környezetének klimatikus és ökológiai viszonyai az elmúlt száz-százötven évben hatalmas átalakuláson mentek át. A Hortobágy ekkoriban még nem száraz és szikes terület volt, mint manapság, hanem termékeny, sok helyütt túlságosan is vizes terület, amely azonban dús és buja legelőt biztosított a rideg állattartás számára. A kövér marhacsordák ezen a buja vegetáción híztak fel, és a hajdúk innen lábon hajtották őket távoli városokba. Debrecen maga ekkoriban még küzdött a vizekkel. Bő vízü patakok szelték át egykor, a három nagy észak–déli irányú utca, a mai Csapó–Hatvan, a Kossuth–Széchenyi és a Szent Anna–Miklós utca vonala máig őrzi a három vízmosás nyomát a város-szerkezetben. A mai Déri Múzeum területén sokáig nagy hozamú forrás táplálta a valamikor jelentős kiterjedésű Paptavát. Az utcákat a nyári kánikula néhány hetét leszámítva sár borította; a város belterületéről a vizek kivezetése komoly gondot jelentett. A magas talajvíz miatt a Piac utcán pallón kellett közlekedni az év jelentős részében. Víz és sár okozott gondot mindenütt. A Tóóc patakon csónakkal lehetett közlekedni, sőt egy időben állítólag még vízimalmot is tudott hajtani. Vízből tehát több is volt, mint amennyit akkoriban kívántak volna a debreceniek.

A történeti források szerint az 1700-as évek végén kisebb klímaváltozás ment végbe kontinensünkön. A nyarak szárazabbak, a telek hidegebbek lettek. Európa-szerte mindenütt éhség és gazdasági krízis következett be. E válságos évtizedek nélkül talán a nagy francia forradalom sem következett volna be 1789-ben. Ekkor Debrecen városa határa is kezdett kiszáradni. A város társadalmának belső feszültségei tovább növekedtek és kiéleződtek. A termékenység és a bőség városa száz év alatt a terméketlenség és a szűkösség képét mutatta. Ennek következtében pedig a befelé fordulás és az önzés városává változott át. A Széchenyi kezdeményezésére indult és a Vásárhelyi-terv által végrehajtott Tisza-szabályozás pedig a 19. század során tovább súlyosbította a város határának, vagyis döntően a Nagyalföldnek az ökológiai helyzetét.

Az egykor gazdag föld, a termékeny legelők síkja kezdett a hajdan túlságosan is áradó vízben szűkölködni. A Tisza szabályozása elvitte a folyó mellett nagy messzeségre kiterjedő áradások vizét, amely a legelőket éltette. A kiszáradás, majd a szikesedés következtében a város utolsó nagy pénzforrásának, a marhatartásnak is befellegzett. A tanyás gazdák földjének termékenysége megcsappant, Debrecen város lakosságának élethalálharca tovább fokozódott. A város önmaga ellen fordult, nyomasztó szűkössége közepette saját fiaiban látta az ellenséget.

Nehezen megragadható az időpont, amikor Debrecen korábbi mítosza az ellenkezőjébe fordult át, és a hely szellemének magyarázó kulcsává változott azáltal, hogy vajon egy ekkora város miért és hogyan jöhetett létre a vizektől távol. Ami persze nem állja meg a helyét, hiszen Debrecen épp a vizek találkozásánál lett halmazfaluból *oppidum*má, mezővárossá, majd pedig az 1693. április 11-én kelt diploma által szabad királyi várossá. Csakhogy ez a város kiszáradásával és elszegényedésével párhuzamosan válhatott a történeti idő ellenében mítoszi kérdéssé. Mindez a városalapító ősök abszurd heroizmusaként lett Debrecen mítoszának szerves része, mint a hely szellemének kifejeződése, mely az eltökéltség, a kitartás, a hit győzelmének allegóriája. A mítosz ereje teremtette azt a jelentést is, hogy e víz nélküli hely lakóinak kivételes, más karakterrel bíró embereknek kellett lenniük, mint a kényelem és a racionális számítás által vezérelt városalapítóknak. A tényleges helyzet azonban, mint láthattuk, egészen más. A mítosz kritikáját az ökológia és a gazdaság, illetve politikatörténet adatai szolgáltatják. És mégis, az Ígéret Földje, a *magyar Kanahán* így változott át a pusztai vándorlás, a reménység általi kitartás, a hagyományokhoz való hűség, a megtartó makacsság mítoszává. Egy nagy és erős várrá, a zsoldáros fordulattal élve, amely megtartó erővel bír, mert oltalom és fegyver. Mert Debrecen mítosza Debrecen múltja.

A KÖZÉPKORI VÁROS

Harc a víz ellen

Az 1739 májusában kitört utolsó pestisjárványt követően, amelyben 8697 ember, a lakosság harmada pusztult el „mirigyhalál”-ban, Debrecen lakossága nagyobb megrázkódtatások nélkül élte mindennapjait. Időnként kisebb-nagyobb tűzvészek okoztak riadalmat. 1755-ben egy lányt és két asszonyt gyűjtogatáson kaptak, és elretentésül elevenen megégették őket. Annyi könyörületességet gyakorolt csak a nemes város tanácsa, hogy a lánynak, aki a tortúra után rávallott a két asszonyra, előbb a hóhér lecsapta a fejét.²¹ A középkor és a rettegett betegségek emléke azonban nem múlt el nyomtalanul. A kereskedők kereskedtek, a céhes mesterek szorgalmasan munkálkodtak. Mindeközben árgus szemmel leginkább arra figyeltek, hogy a konkurencia nehogy lábra kapjon. A magisztrátusnak gondja volt rá, hogy a város viszonylagos egyenlőségen nyugvó békéjét fenntartsa. És miközben a lakosság lélekszáma látványosan növekedett, aközben a környező világ gyökeresen megváltozott.

A Debrecen nevű Árpád-kori falu, a város egyik elődtelepülése a nagyváradi egyházmegye egyik legnagyobb tizedet fizető települése volt. Halmaztelepülésekből a 13. század folyamán a mezővárossá fejlődés útjára lépő Debrecen központja a Paptava keleti részén volt. A mezővárosi rangra emelkedő település mindenkor kegyurának egy összegben fizette meg tartozását, minek következtében korlátozott autonómiára tett szert. Zsigmond király 1405. április 2-án kiadott privilégiumában Debrecent a szabad királyi városokkal egyenlő rangra emelte és engedélyezte, hogy „kőfallal és kerítéssel vehessék körül”. Kő hiányában a város árokkal és földhányással, sánccal, valamint a sáncon pedig karókból és tüs-

²¹ ZOLTAI 1909, 57.

kékből készített palánkkal védte magát. A sánc tisztogatása, a palánk rendben tartása a városi lakosság közterhe volt, amit munkájával vagy pénzével kellett megváltani.

„A várost *kerítés, sánc, berena, palánk* néven emlegetett építmény vette körül, s ennek hosszát 1701-ben 4057 lépésnek mérték, 1773-ban kb. 6 ezer méterre számolták...”²² Kiépítése az adatok szerint a 16. században kezdődött. Állapota a 18. század második felére már erősen megromlott. A város fő útjai, amelyek földhányással voltak megerősítve, a városi jegyzőkönyvek szerint „gátak”, a palánkon lévő kapukhoz, valamint a sáncokon átvezető pallókhoz vezettek. A kapukat sötétedés idején, a csorda hazatérte után bezárták, és a kulcsok „a város közbírájához voltak leadandók”. A sáncok állapota azonban folyamatosan romlott. Az 1799. január 24-én kelt szenátusi rendelet súlyos büntetést helyezett kilátásba azokkal szemben, akik a sáncba ganéjt, szemetet hordanak, akik azokat feltöltéssel szűkítik. Az 1799-ben készített térkép szerint a palánk vastagsága kb. 2 m lehetett, a sánc szélessége pedig 2,7 m; a „Város Kerítésé”-nek nevezett védmű teljes szélessége 3 öl, vagyis 5,7 m lehetett, de mélységéről nincs adatunk. A palánk vagy sövény a földvárak falát adó módszerrel, a földbe vert karókra font sövény formája szerint nézhetett ki, magasságára nézve sem lehet bizonyosat állítani. A kapun kívül lévő kertségekbe, szérűkre, szőlőkbe stb. igyekvő lakosok egyre-másra nyitottak ajtókat, a sertéseket is itt csapták ki. Még a szánkázó gyerekek is nyitottak maguknak kijáratot rajta. A palánk előtt sánc, árok húzódott körben a városon. A sáncok sem voltak ekkor már jobb állapotban, szeméttel, ganéval hordták tele, feltöltötték. Az utcák girbegurbák, kevés az egyenes, könnyen átjárható, és ami a tűzoltás miatt különösen fájó volt, hogy számos zsákutca akadályozza veszély esetén a gyors közlekedést.

A város elődfalvai egy vízerek által szabdalta geológiai teknő, ingoványos, mocsaras terület magaslatain jött létre. Debrecen falu közvetlen szomszédságában több falu alkotott egyfajta halmaztelepülést, így Szentlászlófalva, Mesterfalva, Boldogfalva, valamint még a feltételezett Szentmihályfalva nevű helységek összenövés-

²² RÁCZ 1989, 43.

séből jött létre a későbbi oppidum. A dombok száraz magaslataira épült falvakat mély vízmosások választották el egymástól. Ezeket később feltöltötték. A város hosszú harcot folytatott a vizek ellen. Az 1970-es évek építkezései során a mai Csapó utcában négyméteres szintfeltöltést szolgáló törmelékréteget tártak fel. A város nagy és széles utcái a régi vízfolyások völgyeinek nyomát őrzik, a Szent Anna–Miklós utca, a Kossuth (egykori Cegléd)–Széchenyi (egykori Német) utca, Csapó–Hatvan utcai nyomvonala ennek emlékét őrzi. A vízfolyások feltöltése, illetve az éghajlati változások eredményeként a város arculata megváltozott. A várospalánkon belül egyedül a Szent András-templomtól nem messze található, forrás által táplált Paptava maradt meg, melynek helyén a 19. században botanikai bemutatókert létesült, Móricz Zsigmond regényéből, a *Légyjő mindhalálig*ből ismert Fűvészkert. A terület további feltöltése után a Déri Múzeum épülete került a helyére.

A Paptava néven ismert mocsaras tóra a környező porták vége nyúlt le. A tavat tápláló forrás vizének feleslegét pedig a Hatvan utcán végigfutó csatorna vezette ki a városból. De vízelvezető árkok futottak végig az akkor még mélyebben fekvő Piac utcán is. A mocsaras terület esős időben sártengerré vált. A Piac utcán ez ellen való védekezésképpen a magisztrátus két kocszi széles, cölöpökön álló pallót építtetett a Guti-erdő tölgyeiből. A Nagyhíd, ahogy a főutcán futó pallót nevezték, nem csupán gyakorlati célt szolgált, hanem egyben a szórakozás, a közösségi élet színtere volt. A sétáló emberek amolyan korzó gyanánt használták, a találkozás és a beszélgetés közösségi terét is jelentette. A Nagyhíd a Nagytemplomtól a Fehérlő vendéglőig tartott. A Nagyhídnak a Nagytemplomtól a Csapó utca nyílásáig karfái voltak, itt a lábfák alig emelkedtek ki az utcaszintből. A híd nyári időben sorompóval volt lezárva. A Csapó utcától a Fehérlőig nem volt karfa, csak néhol egy-két cölöp (fabakter) állt ki a földből mellette. A tetejét két sor vastag hídlásdeszka képezte. A híd szélessége alig volt több 3-3,5 ölnél.²³ Azonban, amint a térképek mutatják, a széles Nagyhíd mellett, amely a Fehérlő fogadótól a Nagy Hatvan utca sarkához vezetett, volt még egy kisebb híd, amely a Városháza után, a Péchi-

²³ SZŰCS 1872, II, 531.

ház sarkával egy vonalban, a vásárbíró bódéja után ágazott ki, és derékszögben kanyarodott a Szent András-templom kerítésének kapujához. Gvadányi nótáriusa Debrecenben járva ezen a hídon kívánt sétálni, mivel ez a híd a város nevezetességeihez tartozott:

Feltettem, hogy rajtok én csúfságot tenni
Fogok, ha eggyenként fogok velek lenni,
A hídra sétálni ha találok menni,
De urait elsőbb fogom elővenni.²⁴

Kazinczy is ezen a hídon sétálva találkozott és beszélt a város meghatározó személyeivel.

Városi élet

A városba érkező vendégek és a vasárnap, valamint ünnepnapokon itt sétáló, beszélgető emberek megszemlélhették a Városháza előtt található kézi kalodába vagy pellengérre, a nyakvasra ítélt bűnösöket, akiket vasárnaponként itt állítottak közszemlére, hogy a Kistemplom és a Nagytemplom látogatói az épületes keresztyéni tanítást az elrettentő példa által erősíthessék magukban. Itt, a Városháza déli szögleténél volt a nagy vámkerék, amely azt jelezte, hogy a vámfizetésre vonatkozó cédulaváltás végett a vásárra érkező kereskedőknek ide kellett jönni, a Cegléd utcai oldal földszintjén lévő cédulaházat kellett felkeresniük.²⁵ A Városháza Piac utcai részén 1-től 18-ig terjedő számozással boltok foglaltak helyet. A boltoknak zsindelyes ereszt adott árnyékot. Ezt egy átjáró szakította meg, mely 8-9 öl széles volt. Az épület földszintjén volt még két tömlőc és három dutyi. Az emeleten volt a régi nagy tanácsház (szoba), a városgazda szobája, innen nyílt a szegletszoba, ahová délutánonként az utcakapitányok és tizedesek gyülekeztek parolára (a napiparancs meghallgatására), melyről a város bírása értesítette őket. A homlokzat felett, az emeleti, bal oldali ablak párkányzatán ez az épületes vers állt:

²⁴ GVADÁNYI 1975, 129.

²⁵ SZŰCS 1872, II, 531.

Vive diu, sed vive Deo, nam vivere mundo,
Mortis opus, vera est vivere vita Deo.
(Élj soká, de élj Istennek, mert a világnak élni
halál műve, csak az Isten szerinti élet, az igazi.)

Az épület jobb oldali ablakpárkányán pedig ez volt olvasható:

Nihil veritate firmius, nihil mendacio vanius.
Ts Verbum Domini manet in aeternum 1582. Amen.)
(Az igazságnál semmi tartósabb, a hazudságnál semmi
hijábavalóbb nincsen.
Isten ígéje megmarad örökké 1582. Ámen.)²⁶

A városi kiváltsághoz tartozott még a négy országos vásártartási jog, amelyet sokáig a város szélesebb utcáin, majd 1794-től a Kamara rendeletére a Német és Hatvan utcai kapun kívül, a Külsővásár nevű deszkavárosban tartottak. Az országos vásárok 15 naposak voltak, tehát egy évből 60 napnyi vásári tolongás, jöves-menés tette színesebbé a városi életet. Antal napján, január 15-én kezdődött az első, majd a Szent György-napi követte, április 24-én, aztán a Boldogasszony-napi augusztus 15-én és végül a Dénes-napi vásár zárta október 9-én az országos vásárok sorát. Ezenkívül még a Városháza előtti főbejárat északi oldalán keddenként tartott hetivásárok alkalmával szoktak árusítani a fésűsők, szűrszabók, posztószabók, szíjgyártók és a zsebárusok.

A keddi mellett Csokonai idejében még a szombati nap is hetivásárt tartottak, vagyis egy évben a 60 naphoz még további 88 nap adódott, amelyekre a régi Városháza mellett került sor, illetve a Piac utcának a Városháza és a Nagytemplom közötti részén. Ha még hozzávesszük a vásárnapokat és az ünnepek jelentette szabad napokat, akkor mozgalmasnak és változatosnak láthatjuk a város életét. Számos nevezetességét tartották számon Debrecennek a korabeli leírások. Ezeket gyűjtötte össze Robert Townson is 1793-as látogatása alkalmával:

²⁶ *Uo.*, 532.

A kollégiumon kívül a városnak legfőbb nevezetességei: a debreczeni pipa, guba, kenyér és a négy országos vásár. Ezenkívül a keresetforrások közé sorolhatjuk még a kerületi tábla, vagyis főtörvényszék tagjainak az igazság eladásából eredő jövedelmét. [...] Még a debreczeni szappanról és kenyérről akarok néhány szót szólni. A szappan hófehér és szivacszerű, az előállított mennyiségre nézve elég legyen annyit fölemlíteni, hogy Debreczenben hetven szappanfőző van. Könnyebb, fehérebb és ízletesebb kenyeret sehol a világon nem ettem, mint itt. Egy-egy kenyérnek nagysága – ne higgyék, hogy ez talán tréfa – fél köbróf (half a yard cubed).²⁷

Vályi András 1796-ban megjelent statisztikai munkája Debrecenről a következőket írja, megemlítve a várost körülvevő „kisedd sáncot”:

A' Városnak nyöltz kapui vagynak, úgy mint a' Szent Anna kapuja, holott a' só ház vagyon, 2dik Tsapó, vagy posztót tsinálók' kapuja, 3dik a' Péterfi kapuja, 4dik a' Mester kapu, 5dik a' Hatvani kapu, melly előtt a' nagy, és nevezetes Országos Vásárok tartatnak, 6dik a' Német, vagy Vásári kapu, melly az Országos vásárok alkalmatosságával szokott kinyittatni. 7dik Szent Miklós kapuja, 8dik pedig a' Nagy Váradi kapu, mellynél vagyon a reformátusoknak Ispitálybéli templomjok.²⁸

Fényes Elek munkája, a Magyar Ország Geographiai szótára 1851-ben még számon tartja a 8 kaput, de az 1860-as évek során a palánkot lassan elbontják, a sáncárkot feltöltik, hogy a növekvő város igényeinek eleget tegyenek. A város első, 1750-es térképe szerint a palánkon nemcsak kapuk, hanem kis ajtók is nyíltak: a *Czegléd uttzai kis ajtó*, *Vara uttzai kis ajtó*, *Várad uttzai kis ajtó*, *Német uttzai kis ajtó*, *Mester uttzai kis ajtó*. Az ajtók szélessége 1 méter körül mozgott, vagyis csak gyalogos közlekedésre volt alkalmas. A sánc fölött átvezető palló 6 méter hosszú és 1 méternél alig szélesebb volt, melyet két oldalán védőkorláttal láttak el.

²⁷ SZAMOTA 1891, 485-488.

²⁸ VÁLYI 1796, I, 466.

Városigazgatás

A városi szabadság lényege az öngazgatás volt, a rendi függés alóli kiszabadulás és az adózás kollektív megváltása. A rendi jog szerint a város közösségként bírt autonómiával, a közösség jogi személyként számított jogalanynak. Vagyis a város fizette meg az adót, járt el polgárai és lakói ügyében a különféle joghatóságoknál. Az autonómia öngazgatást jelentett és a városon belül jogszolgáltatást is. A Városháza előtt a kaloda és a pellengér a szombati sedria, a büntető tanács ítéleteit tette láthatóvá a Nagyhídon sétálók számára.

A régi rend szerint vízkereszt napján a polgárok kineveztek 33 alsó és 33 felső járásból, összesen 66 választó polgárt, akik aztán Szent György napján – később az év elején – megválasztották a főbíró és a helyettesítésére a második bírót, valamint 12 esküdt bírót, vagyis senatort. A választás a főbíró és az esküdt bírók leköszönésével Szent Györgykor (majd év elején) kezdődött, akik elvegyültek a választó polgárok között. Aztán előbb az új főbíró választották meg (kezdetben csak egy évre volt választható), majd a 12 senatort. 1661-ben a 66 választó polgár száma a lakosság növekedése miatt 80-ra emelkedett. A főbíró (*judex primarius*) a 12 esküdt bíróval együtt alkotta a kis tanácsot (*sedes minor*), a nagytanácsot (*senatus*) pedig a főbíró elnöklete alatt összegyűlt bírák és 66, később 80 senatorok gyülekezete alkotta. Ez a szervezeti rend irányította a várost 1694-ig. Ezután az esküdt bírákat nevezték senatornak csupán, az addig senatornak nevezett hites polgárok gyülekezetét pedig az *electa jurata communitas* (választott hites közönség) nevet kapta. Ekkor megszüntették a másodbírói tisztelet (*judex secundus*), helyébe pedig a népszónok (*tribunus plebis*) vagy polgármester (*magister civium*) került. Ez a hivatal már az udvar nyomására létesült, és a népszónok vagy népszószóló a kultanács, vagyis a nagytanács vezetője lett. Később csak az esküdt bírók viselték a senator megnevezést, nekik kellett egy évig viselni a város életét irányító fontos feladatokat: pénztárnokok, boltbérzedők, bor- és serbírák, építési és kórházi felügyelők, magtárnokok, vásárbírák, városgazdák, valamint az erdők és puszták felügyelői voltak. A választott testület mellett volt kez-

detben egy, majd két állandó hivatalnok, az első jegyző és a második jegyző.

Debrecen város szabadságához hozzátartozott, hogy polgárai és lakosai fölött maga ítélkezett, saját határán belül történt sérelmek miatt a tagjainak maga szolgáltatott igazságot. A saját joghatósággal rendelkező várost ábrázoló metszeteken, rajzokon még sokáig látható a régi Városháza Cegléd utcai sarkánál a városi pellengér.

A város középkori szigorúságú és a polgári jogot az egyházi bűnök megbüntetésének szemléletével összevegyítő gyakorlatát, akárcsak az elrettentés célját szolgálni kívánó nyilvános megszégyenítés gyakorlatát 1780-tól, II. József uralkodásától kezdve meg kellett Debrecennek szüntetnie, de a szokás még néhány évtizedig ezt követően is élt valamilyen formában. Csokonai gyerekkora és kollégiumi évei alatt tehát még nemcsak a régi gyakorlat emlékeként, hanem tovább ható szokásként is meg-megjelent. De ugyanakkor már annak üzenete is eljutott a polgárokhoz, hogy a magisztrátus és az eklézsia hatalmának egyeduralma és szigora fölött eljárt az idő. A város hatalmasságaitól egyre inkább az uralkodó és státus, az állam intézményei veszik át a rend feletti őrködés szerepét. Ez pedig már nem a régi egyházi köztársaságként irányított városé, hanem az egykor távoli, de ekkor már egyre nyomasztóbban közeli állam új rendje lesz.

Az egyre népesebb közösség irányítása, a belső hatalmi szerkezet évszázadokon keresztül lényegesen nem változott. A városon belül az ellentétek azonban a 18. század folyamán kiéleződtek, és a lakosság egymással élesen szemben álló csoportokra tagolódott. Az 1693. április 11-én formálisan elnyert szabad királyi státus a hadi helyzet miatt csak 1711-ben lépett ténylegesen életbe, és 1715-ben erősítette meg az uralkodó. A hódoltsági területek felszabadítása, a Török Birodalom visszaszorítása lassan Közép-Európa katonai, stratégiai átrendeződését hozta magával. A török kiszorulása és a Habsburg-hatalom megerősödése azonban Debrecenre nézve hátrányos következményekkel járt. A város elszegényedése a „közös javak”, a közösség tulajdonának és forrásainak kimerülésében mutatkozott meg. 1774-ben kiosztották a communalis, vagyis a város közös földjeit. Az egykor erős, önérzetes, büszke lakosság megosztott, az elszegényedés szorongásától áthatott és

a *communitas* autonóm társadalmát igen mély belső feszültségektől szabdalt, nyers érdeellentétek által áthatott közösséggé vált.

A város építészeti képe

A füstös, zsúfolt, építészetileg igénytelen benyomást keltő város a 18. század utolsó harmadában gyökeres változtatásokra érett meg. A palánk omladozott, a pusztuló kapukat helyre kellett volna állítani, a palánk előtti árkot a környéken lakók kezdték kiséjíteni, beépíteni, szeméttel és ganéval feltölteni. A palánk anyaga eltűnőben volt, befutotta a repkény. Az 1774-es évre a város kritikus ponthoz érkezett, a belső feszültségek növekedése miatt az udvar királyi biztost küldött ki gróf Forgách Miklós személyében, hogy vizitációt tartson, és tanácsaival segítsen feloldani a városban felhalmozódott és a bécsi udvarig elérő feszültségeket. A továbbélő protestáns mentalitás, a nyomasztó mértéket öltő szegénység, a társadalmi lecsúszás tapasztalatával szembesülő generációk aligha kedvezhettek a vidám és felszabadult életélvezet kialakulásának. 1793-ban Townson nyomasztónak írta le a város hangulatát.

A szépség iránt egyre nagyobb mértékben jelentkező igény, amelynek hiányát az utókor számára az elfogultságtól egyáltalán nem mentes Kazinczy drámai szavakkal hagyományozta át, egyáltalán nem volt alaptalan, ám az itt lakók szemére vetni úgyszintén nem volt méltó. Hiszen ez a város egykor gazdag, közösségi javai birtokában tagjairól gondoskodó, a vallási élet keretei között a spiritualitás felé forduló szabad közösség emlékezetét hordozta magában. Erről lemondani pedig aligha lehetett könnyű a *communitas* számára. Emlékezete pedig a második, harmadik generációban csak tovább fokozhatta a szomorúságot, és nyugtalanságot keltett.

Csokonai születése idején a várost feszítő ellentmondások és ellentétek egyre feszültebb állapotot eredményeztek. A súlyos és mély ellentétektől szabdalt, elmérgesedő, makacs szembenállással feszülő közösség is a rendi világ szigorú belső rendjét követte. Ez a rend azonban már minden eresztékében recsegett-ropogott. A rohamosan elszegényedő városi szegény tömeg, illetve a város

magisztrátusa az udvar rekatolizációs és modernizációs nyomása alatt, valamint főbírói hagyományaik és kiváltságaik óvása jegyében, mellyel üldözött vallásuk szabadságát védte, óhatatlanul kényszerült bele abba is, hogy szembeszálljon a modernizáció számos hasznos, a város lakói számára kedvező, az egész közösség számára előnyös intézkedésével. Az avítt, ekkorra már idejétmúlt középkori mezővárosi szerkezethez való makacs ragaszkodás egyszerre zárta el a török kiűzetése után piacait és stratégiai jelentőségét elvesztő, ezzel a 18. század közepére összeomló debreceni igazgatási modell a gazdagodás lehetőségét, illetve hosszú időre a polgárosodás útját is.

A 18. század utolsó harmadára a három hatalom közötti üres térben sajátos szabadságra és játéktérre lelő város immár visszavedlett ismét szegény mezővárossá, amely túlélésért küzdött, fuldokolt és a század közepére súlyosan el volt adósodva. Meglepő módon hitelezői között, bankok hiányában, a kor tőkepénzzel rendelkező intézményei, Várad és Eger katolikus szerzetesrendjei szerepeltek. A középkori rendi város továbbélő belső világa, kíméletlen jogegyenlőtlensége immár erős visszatetszést keltett az újabb, a felvilágosodás gondolatait életelveként elsajátító fiatal nemzedék szemében, akik a természetjog egyre radikálisabb elveit, Rousseau emberi egyenlőségre alapozó szemléletét osztották. Ezzel szemben a középkori, rendi világot tovább tápláló intézményekről, struktúrákról és szokásokról ellenséges módon gondolkodtak.

A marxista irodalomtudomány az osztályharcos szemlélet elvárásainak naiv visszavetítése jegyében Csokonait polgáraként, Debrecen pedig a polgári életforma városaként mutatta fel. Az így festett kép azonban túlzó, sok ponton végzetesen naiv és pontatlan víziót vázolt. Debrecenben ugyanis a kor elvárása szerinti polgárság nem létezett ekkor már: az öntudatos, maga szorgalma és tehetsége által érvényesülő, a másokat is a közösségbe beemelni kívánó embertípus és életeszmény megváltozott. Az elszegényedő, ezért egymással késhegyig menő harcokat, pusztá kenyerharcot vívó tagjai közül az egykori polgári etosz kiveszőben volt. A város inkább ellenségesen állt szemben ezzel a viselkedéssel, az efféle elvárással, és paradox módon sokkal inkább érdekelt volt abban, hogy a középkorias mezővárost, az *oppidumot*, az idejétmúlt

és szigorú rendi korlátokat masszívan életben tartó intézményeket erősítse, mintsem utat nyisson a modern értelemben vett polgárosodásnak. A debreceni polgárok, akiket cíviseknek hívtak, ekkor már nem a kor hősei voltak, hanem egyre inkább a változások és a fejlődés kerékkötői. A 19. század elején velük együtt jelentéktelenedett el az egykor híres és neves iskolaváros is. A cívisek megkaparintották a város földjeit, közbirtokait, kizárták a városi közös, vagyis kommunális javakból a cívisjogálláson kívüli lakosságot. A polgárokból hamarosan mezőgazdasági vállalkozók lettek, a világlátott, kulturált, mozgékony gondolkodású kalmárokból zsugori és pénzéhes kuporgatók, az egykori iparosokból pedig félparasztok. A 19. század végére a cívis szó megbélyegzővé vált, jelentése a műveletlenség és az elmaradt, közösség- és haladásellenes gondolkodás és viselkedés jelképévé lett. A zsíros nyakú, makacs, kivagy, minden változással szemben ellenséges debrecniek megbélyegző és általánosító megnevezése.

A továbbélő középkor utóvédharcai

A város a reformáció győzelme után türelmetlen közösséggé vált, amely nem tolerálta a többi vallást. A város és a reformált egyház szorosan összefonódott. A magisztrátus, vagyis a városi tanács kezelte az egyház anyagi ügyeit is. A világi hatalom egyházi és vallási kérdésekben is illetékesnek tekintette magát. Az egyház csak a házassági és válási ügyekben maradt jogosult határozatot hozni. A város vezetői kötelességüknek tartották, hogy az egyházat oltalmazza, „a keresztyén respublica virágos és veteményes kertjét”. A magisztrátus büntetés terhe mellett kötelezővé tette Debrecenben az istentisztelet látogatását, felügyelte az illendő beszédet, és őrködött a házassélet tisztasága felett. A vallást sértő esetek büntetéseit 1737-ig a városi jegyzőkönyvbe vezették be. Ezt követően egy külön jegyzőkönyv, a *Protocollum Nigrum* szolgált erre a célra. A vétségek és a büntetések összehasonlítása alapján látható, hogy igen kegyetlen és durva fenyegetések, kínzások ítéletei születtek, amelyek nyilvános végrehajtása az elrettentést célozta. A tüzesvas-próba gyakori volt, istenkáromlásért nyelvkitépés, tolvajlásért kézlevágás, továbbá házasságtörésért pellengérré ál-

lítás, kaloda, kényszermunka, böjtöltetés járt. Ritkán halálos ítéletet is hoztak, istenkáromlásért azért volt rá példa. Különös módon súlyos káromkodó formulának számított az „adta teremtetted!, kutya teremtetted!” szófordulatok használata. De büntették a dologtalanságot, a lustaságot, a henye életet is. Az elrettentő büntetések végrehajtása a mai polgármesteri hivatal helyén álló régi Városháza előtti pellengéren történt. A megszégyenítések között a pellengérhez való kikötés 12–15 napig tartott. A régi Városházának is volt áristoma, ahol az elzártak raboskodtak a magisztrátus által kiszabott büntetésük végéig.

Az idő azonban eljárt, a középkori város eszményéhez, egykori szabadságaihoz és jogaihoz makacsul ragaszkodó Debrecen vezetői, ha el is ismerték Mária Terézia óvatos, II. József türelmetlen reformintézkedéseinek üdvös céljait, azok megvalósításával minden módon igyekeztek szembeszegülni. A város vezetőinek magánérdeke ugyanis érzékeny pontokon ütközött össze a városi közösség számára fontos közérdekek támogatásával. A Debrecen városát vezető nemes polgárok rendi érdekei ugyanis szemben álltak a többség érdekeivel, ezért a rendi kereteket feszegető udvar a városi szegény emberek elégedetlen tömegében hamar szövetségesre lett. A rendi privilégiumok sáncain belül lévők a modernizáció és a valódi polgárosodás célkitűzéseit aligha fogadhatták kitörő örömmel.

Már jóval 1774-et megelőzően sem tartották be még a formális szabályokat sem a civitas vezetői. A hatalmi gőg és a communitas érdekeinek figyelmen kívül hagyása az elégedetlenek tömegeit állította a reformot támogató törekvések mögé. A feszültségek a város történetének és belső szerkezetének törésvonalai mentén öltöttek alakot. A hatalmi politika és a vallási intézmények ideológiáiba burkolózó torzszalkodás a város széles közönsége számára vélhetően homályos, áttekinthetetlen történések sorát jelentette, amellyel kapcsolatban saját elégedetlenségét még élesebben érezhette át. Az események a távolról érkező Csokonai Józsefet is rendkívüli módon érdekelték, noha őt társadalmi helyzete és jogállása folytán közvetlenül aligha érintette mindez.

És ekkor érkezett el az idő arra, hogy az udvar beavatkozzon a város belső életébe. Csokonai Józsefnek a korábban idézett viharleírása után következő első bejegyzése ehhez az eseményhez kap-

csolódik. A kormányzat beavatkozására első alkalommal 1769-ben került sor, Mária Terézia uralkodása alatt, amikor

a' sok nyughatatlan Embereknek fel ment panasszainak revisiójára, és el igazításának véget, Liber Báró Vécsei Jósef Ő Nagyságát Comissariusnak (Fő Biróságában Tekintetes Pándi János uramnak) kegyelmesen küldi.

Az óvatos fogalmazás mögött átsejlik a félelem, a gyanakvó alulfogalmazás. Amikor Vécsey vizsgálóbizottsága megjelent Debrecenben, nekilátott a középkori irányítási szerkezet átalakításának. Két év múlva azonban, 1771-ben Vécsey meghalt. „Temetett a' piaristák templomában” – jegyzi fel Csokonai József. Sír-emléke megtalálható ma is a Szent Anna-templom altemplomában. Ezzel azonban átmenetileg megakadt a folyamat. Azonban a város társadalmát feszítő ellentmondások nem oldódtak meg, a panaszok és bejelentések továbbra is érkeztek az udvarba. Ezért 1774-ben újabb bizottság érkezett Debrecenbe, amelynek Forgách Miklós gróf volt a vezetője. Ebben az évben törölték el a kollégiumi diákság régi viseletét, a magas nyusztüveget, a sinkót és a zöld tógát. Helyébe ekkor került a szögletes csákó és a fekete palást. Az erdélyi fejedelmeket, Bocskait és Rákóczit idéző zöld szín eltiltásának szimbolikus tette mellett a város vezetésének változtatását is kikényszerítette Forgách gróf. Az évenkénti tisztújítás rendje és összetétele is változott, fele-fele arányban reformátusok és katolikusok töltötték be a tisztségeket.

Az udvar céljai ugyanakkor kettős természetűek voltak ekkoriban, ahogy annak a város részéről történő fogadtatása és megítélése is. A középkorias városvezetés az autonómiának olyan fogalmával nézett az egyre határozottabb formát öltő abszolút monarchia törvénykezéseire és rendelkezéseire, amely nézőpont már inkább a rossz konzerválását kénytelen támogatni, mintsem az újításban rejlő jót akarni, ezáltal pedig a város fejlődését inkább már csak gátolni tudja. A hivatalosan hangoztatott szölamok ennek megfelelően konzerválni kívánták a város belső közigazgatási rendjét, változatlanul fenntartani a polgárok rendi eredetű jogállását és kötelezettségeit. Mindehhez a birodalom többségi vallásától eltérő protestáns vallási kultusz gyakorlásának szabad-

sága éppúgy a védekező ideológia részévé vált, ahogy az oktatás és a közegészségügy, vagy a céhes ipar és a szintén céhes kereskedelem ekkorra már elavult rendszerének változatlan megóvása.

Az udvar feltételei a gyanakvással szemlélt civitasszal szemben az abszolút monarchia törekvései szerinti politikai ellenőrzés kiterjesztését célozták, amely cél szorosan összekapcsolódott a város életének minden szegmensét átható modernizáló törekvéseknek a városi tanáccsal szemben támasztott igényével. A város gazdajaként gondolkodó királyi kamara szem előtt tartja elvárásaiban a gazdaságosabb és jövedelmezőbb üzleti tevékenységet, amelynek eléréséhez középkori privilégiumokról kellene lemondania egyes zárt csoportoknak, mint a céheknek vagy a Nemes Kalmár Társaságnak. Az ellenérdekelt felek azonban minden ésszerűsítő és jobbító intézkedést az ellenséges támadás gyanúja jegyében utasítanak vissza.

A színmagyar és türelmetlenül protestáns város a más vallásúakat 168 évig határozattal zárta ki Debrecenből. A 18. század második felére radikálisan megváltozott a lakosság vallási és etnikai összetétele is. Az udvar 1715-ben a 108. törvénycikk záradéka értelmében a szabad királyi státus megerősítésének feltételeként úgy határozott, hogy Debrecennek ismét meg kell nyitnia kapuját a katolikus lakosok és azok intézményei előtt. Ennek eredményeképpen 1716-ban a ferencesek, 1719-ben a piaristák térhettek vissza. Csáky Imre nagyváradi püspöknek köszönhetően megépült a Szent Anna-templom. A munka 1720-ban kezdődött, és akkor még torony nélkül, 1746-ban szentelték fel. Ekkor még csupán száz katolikus lakott Debrecenben.

Osztrák hivatalnokok, valamint német eredetű, cseh és szlovák kereskedők, piarista és ferences szerzetesek települtek be a városba. Mindennek következtében a 18. század folyamán a lassan és szívósan dolgozó kormányzati intézkedések eredményeképpen növekedett a városban a nem magyar és nem protestáns, hanem katolikus jelenlét. Az udvar kikényszerítette, hogy két katolikus senator legyen, majd 1743-tól azt is, hogy a tisztújítás után a tanács katolikus istentiszteletet hallgasson, és a katolikus templomban tegye le a hivatali esküt. Az idegenségtől való félelem, az idegenkedés mindentől, ami nem debreceni, ez az érzület hatja át ettől kezdve kényszerűen a várost. A politikai játszmák jegyében az

udvar a lassan gyarapodó katolikus kisebbséget használja céljai elérésére. A város világán belül ez a közösség lesz az a csoport, amely a központi hatalom kettős, egyszerre politikai ellenőrzésre és a társadalmi modernizálásra törekvő céljait belülről segíti érvényre juttatni. Ez a szerep nem mindig egyértelműen mondható pozitívnak, ahogy negatívnak sem.

A város történetének eseményeit feljegyző Csokonai József *Barbély* ezt a hatalmi harcot közvetlen közelről szemlélte. Emlékeztető beszámolója szerint érdeklődéssel és izgalommal figyelte és jegyezte fel fennmaradt kézíratos könyvébe az eseményeket, az átalakulások eseményeit. Az így kiéleződő ellentét azonban a katolikusoknak a város egészen belül elenyésző számaránya miatt – még az udvar támogató jelenléte nélkül – sem lehetett volna olyan jelentőségű, mint amilyenné vált, ha a nemes város lakosságának egészét nem feszítik ekkorra súlyos ellentmondások és mély társadalmi igazságtalanságok, amelyek a középkori *communitas* elavult szerkezetéből és a közben megváltozott, felgyorsult és modernizálódott tágabb társadalmi közeg felől érkező kihívásokból nem táplálkoztak volna. Bár ekkorra már nagyon összekeveredtek az érvek és ellenérvek, az érdekek és ellenérdekek rendszere, összességében azonban elmondható, hogy amikor a város vezetése ellenállt a kormányzati szándékoknak, akkor a protestáns város és a magyarok érdekeire hivatkozott szavaiban, azonban jobbadán már csak saját privilégiumait védte, amelyek a középkori, ekkorra már tarthatatlan *civitas* haszonélvezőinek szűk kisebbségét védte. Azonban, ha közelebbről szemügyre vesszük az eseményeket, láthatóvá válik, hogy ez csak a közösség javait élvező szűk elit ideológiája, amely mögött ott van a középkori keretekhez képest túlnépesedett város terheket viselő széles csoportja, akiket sújt a reformok hiányában csak folyton növekvő társadalmi igazságtalanság.

DEBRECEN CSOKONAI IDEJÉBEN

A város textualizált önképe

Debrecen történetének elbeszéléseiből rendre hiányozni szokott a továbbélő középkori város emlékezete. Debrecen önképe szerint olyan városnak kíván látszani, amelynek a történelméből hiányzik a középkori város emléke. A reformációra való áttérést követően éles törés következett be a várost saját múltjához fűző viszonyában. Az épített emlékek szintjén nem is maradt semmi nyoma. A Szent András-templom gótikus tömbje erre a múltra emlékeztetett, ezért a magisztrátus 1802-ben, a tűzvészre hivatkozva lebontásra ítélte. A város önképe szerint történelme valahol az 1700-as évek közepén kezdődött, és a megelőző idők homályába vesznek. Ez a felejtés, amely a kálvinista Róma mítoszát megalapozta, azt sugallta, hogy a protestáns Debrecen nem a katolikus város tagadásából, hanem a 18. század során az udvarral folytatott harcokból született. Mintha Domokos Lajos a vallásért és a nemzetért folytatott harc küzdelmeiben alapította volna meg Debrecent, eltakarva ezzel mindazt, ami korábban történt.

Csokonai korában ez még csupán egy formálódó, új ideológia volt. Ekkor még a városhoz és lakóihoz sokkal közelebb volt a középkor, a rendi világ húsba vágó rendje, amely azért Debrecen városát sem hagyta érintetlenül. A reformációhoz való csatlakozás egy vallási tekintetben türelmetlen, kizáró és intoleráns belvilágot teremtett Debrecenben, amely Csokonai számára még sokkal inkább az egykori katolikus Debrecen tagadásával volt azonos. A szabadság szó a protestáns lelkiismereti és vallási szabadságot jelentette, méghozzá mint az uralkodó katolikus közszellemmel ellentétes élményt. A város utcaneveiben továbbélő Szent Anna, Szent Miklós, Szent András, Szent László, Szent Mihály a középkori kultuszt és annak tagadását egyszerre tette jelenlévővé.

Debrecen város szabadságának alapja és öntudata a vallási és a lelkiismereti szabadság megteremtése volt, vagyis a protestáns vallás szabad gyakorlása a katolikus kultusz kizárásával kapcsolódott össze. A vallási szabadság a városi szabadsággal kapcsolódott össze. A magisztrátus, amely törvényt hoz a katolikusok kitiltásáról, nemcsak világi hatalomra tart igényt, hanem a vallási intézményeket is vasmarokkal kezében tartja. A szabadságot egy új, rigorózus és szigorú zsarnokság jegyében hirdetik meg. „A török világ, hiába kifosztatások és felperzseltetések, éppen nem hanyatlást hoz Debrecenre” – írta Julow Viktor.²⁹ Sőt épp ellenkezőleg. Debrecen városának felemelkedése paradox módon a Török Birodalom terjeszkedésével kapcsolódott szorosan össze. A török megjelenéséig a térség katonai és irányítási központja Várad volt. A nagy történelmi múlttal és előnyös stratégiai adottságokkal rendelkező királyi központhoz való közelség Debrecen számára a jövőben sem ígért jelentős szerepet. Váradtól nem tudott sem kereskedelmi, sem irányítási funkciókat elhódítani.

Várad eleste azonban új horizontot nyitott Debrecen előtt. A történelmi tanulságok épp arról árulkodnak, hogy a török világ előtti jelentéktelen Debrecen épp azáltal tett jelentőségre szert, hogy jelentéktelen volt. Sem katonai, sem gazdasági szempontból nem vonta magára a hódítók figyelmét. A környező falvak nemessége és jobbágysága a török előtt a közeli debreceni vár oltalmába húzódott. Ugyan a vár jelentéktelen, de mégiscsak valamilyen védelmet adott, a város pedig befogadta a hozzá menekülőket. A feltétel azonban szigorú volt: a betelepülők földjei a város tulajdonába kerültek. Így növekedett lassan a város határa olyan hatalmasra, hogy Hajdúsámsontól Tiszafüredig ért. A város így lett az ország egyik legnagyobb földbirtokosává. Továbbá feudális jogokat gyakorolt Sámson és Szovát fölött is. Ezzel a hatalmas földbirtokkal a város magisztrátusa belátása szerint gazdálkodhatott. A város a Kincstártól még további földeket bérelt, hiszen száz-százötven éven keresztül legnagyobb bevétele a marhatartásból származott. A debreceni tőzsérek, vagyis marhakereskedők

²⁹ JULOW 1975, 8.

Nürnbergig lábon hajtatták el a felfogadott hajdúkkal a hatalmas csordákat.

Csokonai még nem ismerte a *debreceniség* kifejezést, amely épp az ő halála után, a Kazinczy által a síremlék körül kezdeményezett, Árkádia-per néven ismertté vált vitában bukkant fel és telítődött jelentéssel. Csokonai számára nem ez, hanem a hivatalos Debrecen önképe és az ezzel szembefeszülő ellentmondások sokasága volt a várossal kapcsolatos konfliktusok forrása. Csokonainak a város másként értett tulajdonságai okoztak problémát, mint amelyek majd az Árkádia-per idején Kazinczynak. Csokonai életének keretei ugyanis a mai társadalmi berendezkedéshez viszonyítva alapvetően más lehetőségeket kínáltak fel és írtak elő.

A korabeli Magyarország a rendiség keretei között élt. A rendi berendezkedés a függés bonyolult, hierarchikusan strukturált belső viszonyait teremtette meg, melyben mindenki személyesen függött valaki mástól. A feudális hűbéri rend hagyományaként az uralkodótól függtek az arisztokraták, akik a földet a királytól kapták. Az arisztokratáktól függtek az adománybirtokok lakói, a hozzájuk kapcsolódó, velük familiáris kapcsolatban lévő nemesek. A nemesektől a jobbágyaik és a föld népe. A világi hatalmak függtek az egyházi hatalmaktól és fordítva. A mezővárosok függtek kegyuraiktól. Mindenki függött valaki mástól. A szabad királyi városok, mint Debrecen, azonban közvetlenül az uralkodótól függtek. A városon belül a polgárok a város hatalmi rendjétől függtek. Azonban egy olyan szabálytörő életutat választó és befutó ember, mint amilyené Csokonai kényszerűségéből vált, látszólag senkitől sem függött. De ez csak a látszat. Csokonai szabadsága azonban mégis a szabadságnak egy addig ismeretlen jelentését mutatta fel.

Csokonai szabadsága

A rendeket egymástól szigorú határok választották el. A születés gyakorlatilag előírta az egyes ember lehetséges életpályáját, kilátásait és lehetőségeit. Ezeket a kereteket csak nagyon ritkán volt képes valaki átlépni, és nem is volt jellemző. A rendek tagjai születés szerint sem voltak egyenlőnek tekinthetők, az emberek kö-

zötti egyenlőség gondolata fel sem merült. Olyannyira nem, hogy ezek fölött az előzetesen elfogadott különbségek fölött a jogrend, a Werbőczy törvénykönyvében rögzítve, maga örködött, és lényeges különbséget tett ember és ember között rendi hovatartozása alapján.

De Csokonai maga éppoly büszke volt a rendi világban elfoglalt viszonylag kényelmes pozíciójára, és érzékenyen ügyelt annak másokkal való elfogadtatására, ahogy maga is elfogadta a fölötté állóknak csupán a születés által nyert kiváltságait. (Bár ez utóbbival kapcsolatban némi fenntartással viseltetett, legalábbis Kazinczy jellemzése szerint.) 1801-ben, a Csurgóról való visszatéréseére egy évvel egy postai küldemény elkallódása kapcsán írva például érezhetően fontosnak tartja közölni előnyös családi származásának részleteit:

Hogy az én Nevem eléggé esméretes ebben a' Városban, azt talám hosszason vitatni nem is volna szükséges. Debretzen nékem születte-földem, itt nevedtem, az Atyám közönséges betsületű 's kedvességű ember volt, az Anyám Tanátsbéli ember' Leánya, magam (ha tálam nem kérkedni láttatnám) mindenkor esméretes és *inter Aequales* kitetsző voltam; hazai városomon kívül tsak 5 esztendeig laktam telyes életemben: azolta pedig már esztendeje hogy ismét itthonn lakom ősi kis örökségemben. Hogy' lehetne tehát itt az én Nevem esméretlen? annyival is inkább, hogy az Expeditör, mihelyt, a' Sümegi Currenst vévén, a' legelső embertől kérdezkedett felőlem, azonnal az a' legelsőben megkérdeztetett Ember reám tudta igazítani: a' miből az jön ki hogy, ha előbb is kérdezett volna, akárki meg tudta volna mondani; kivált hogy az egész Városban azon a' Néven én kívülöttem egy sem találkozik.³⁰

Csokonai tehát származására büszkén közli a főrangú, arisztokrata Festeticssel, hogy bizony ő is kiváltságos embernek született, anyai nagyapja, Diószegi Mihály is a magisztrátus, vagyis a városi tanácsnak volt tagja, tekintélyes polgára a városnak, apja szintén szorgalma és műveltsége okán közismert alakja volt a városnak, és ő maga sem akárki, kollégiumi társai között mindig kiemelkedő, ráadásul hasonló nevű sem lakik még egy rajta kívül

³⁰ Csokonai – Festetics Györgynek, Miskolc, 1801. július 7. = Cs/Lev. 132.

Debrecenben. Az országban mindenképp híres, mert ekkoriban népességszámára nézve a legnagyobb városa volt a magyar korona alá tartozó területnek. Lakóit különös öntudattal töltötte el döntően magyar etnikai hovatartozásuk, és szoros kötelékbe fogta őket a vallásbeli azonosság is, amelyet még erősebbé tett az, hogy az udvar, a kormányzat ellenségesen viselkedett a protestáns felekezettel szemben.

Mindez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne vágyott volna el Debrecenből, hiszen kereste a hol Pestre, hol Bécsbe való áttelepülésnek a módjait, de mindezeknek a hiányában számára a korabeli rendi társadalom szigorú keretei között személyes szabadságot és szinte korlátlan függetlenséget adott az, hogy egy kollektív autonómiával bíró, tekintélynek és tiszteletnek örvendő közösségnek, Debrecen városnak a tagjaként határozhatta meg magát. Ez a jogállás – ahogy a korabeli jogi nyelv mondta – a „szabadosság”, vagyis a mástól való függés hiányát, az önmagával való teljes rendelkezés öntudatát adta meg neki, ami rendkívül ritka volt ebben a szigorúan a kötelmek és a szokások jegyében szerveződő világban.

A korábban már idézett postai ügy, egy elkallódott pénzküldemény kapcsán Festeticcsel folytatott levelezésben Csokonai érzékeltes képet fest arról a városról, amely egyszerre oktatási, adminisztratív és kereskedelmi központ, s amelyben hogyan lehetséges az, hogy a császári és királyi postának nincs egy levélkihordója:

Már pedig egy olyan Városban, ahol 3000 Tanuló seregél öszve az Országnek minden Szegletéről; ahol Districtualis Tábla [kerületi táblabíróság], Kir. Városbéli Törvényszék, egész Regiment Garnison [helyőrség], Hadi és Provincialis Commissariat [tartományi csendbiztosság] etc. vagyon; ahol a' Kereskedés Bétstől fogva Pesten keresztül Szebenig, sőt Moldváig és Bukarestig, Késmárktól fogva Péterváradjáig terjed; ahol annyi és anynyiféle Correspondentiák *Undulálnak*, [hullámszik, áramlik] 's ahol olly gazdag fizetése van a' Postamesternek: nem a' Köz-jó hátráltatásával esik é meg, egy nyomorúlt *Porteur* [kézbesítőt] nem tartani?³¹

³¹ *Uo.*, 132–133. A levél szövegében [] jelölve megadtuk a kiadás jegyzetei alapján a latin kifejezések jelentését. *Uo.*, 630.

Az igazság azonban az, hogy ekkorra már a kereskedelmi kapcsolatok Csokonai által emlegetett kiterjedtsége és kapcsolatrendje a múlté. Debrecen már nem a kelet–nyugat és észak–dél között áramló kereskedelem kitüntetett pontja. A kelet–nyugati szállítás a Tisza túloldalán, Szerencs érintésével bonyolódik, az észak–déli közvetítés pedig a török kiűzése óta Pesten és Budán keresztül köti össze a Balkánt Európa északi tájaival. A korabeli hadijelentésekben folyton szereplő bánáti őrváros, a Török Birodalom északi határvidékén található utolsó postaállomásnak, Péterváradjának pedig nincs valóságos kapcsolata Debrecennel, hiszen a királyi postaút Pest-Budán keresztül Bécs, illetve Kassa felé vezet innen tovább. Csokonai fogalmazásmódja az érvelés és a meggyőzés stratégiája jegyében tényleges jelentősége fölé emeli Debrecent, hogy a felháborodott kérdés annál hatásosabban üljön csattanóként a mondat végén.

DIÓSZEGI SÁRA

A város textualizálása és az anyai rokonság kitörlése

A Csokonai-életrajzok az apai névre helyezik a hangsúlyt. Az anya családi és rokonsági viszonyairól feltűnően keveset tudunk. A korabeli rokonsági rendszerek azonban jóval kiterjedtebbek voltak, több nemzedéken keresztül számon tartották őket. Csokonai dunántúli utazása, Komárom környéki és a Somogy megyei tartózkodása során vélhetően kereste ezeket a szálakat, alapvetően nem idegen terepen érezhette magát itt. A korabeli magyar társadalom a rendi és családi kapcsolatok hálóján keresztül integrálta tagjait, ez a kettős kötődési rendszer biztosította az egyén számára a közösséghez való tartozást. A rendi világban betöltött hely nagyban meghatározta a leszármazók életpályájának kereteit és a számukra megnyíló életlehetőségeket is.

Homály fedi Csokonai debreceni kapcsolatainak kiterjedtségét és beágyazottságát. Noha épp azért volna kiemelt jelentőségű a Diószegi rokonság ismerete, mivel a megtartó debreceni kapcsolatrendszert a vérségi kötelék révén ez a rokonság biztosíthatta volna. Csokonai alaptapasztalata a betelepülő apa révén az ott-hontalanság, az idegenség lehetett. Felkeltheti az érdeklődésünket az is, hogy Csokonainál egyetlen utalást, egyetlen elejtett megjegyzést sem találunk a debreceni rokonságról. Ez annál is inkább különös, hiszen nap mint nap találkozhatott velük. De a visszaemlékezők sem utalnak ilyesmire. Esetleg arra lehetne gyanakodni, hogy Csokonai József és Diószegi Sára házasságának belső rendjét mégis valamiféle aszimmetria határozta volna meg. Ha a szabómester Diószegi Mihály iskolázatlan, műveletlen, tipikus pénzgyűjtő ember lett volna, akkor Csokonai József választása a megtelepedést és a városi társadalomba való előnyös beilleszkedést elősegítő „beházasodás” lehetett. A kor szokásai szerint ebben semmi kivetnivaló nem volt, ám a Diószegi rokonságról az adatok hiánya

elgondolkodtató. Huszonöt évvel később Komáromban a fiú, Csokonai Mihály maga is e szerint a számítás szerint, az apai mintát is követve pályázhatott Vajda Sámuel leányának, Vajda Juliának a kezére. Csakhogy a Mihály által birtokolt szellemi tőke nem volt olyan jó tárgyalási alap, noha Diószegi Sára és Vajda Julianna „szépségének” megítélése is hasonló helyzetet sejtet. Csokonai József polgári foglalkozása azonban elég biztosítékot jelentett Diószegi Mihálynak arra, hogy hozzáadja a lányát. Azonban a Diószegi család nem a gazdag cívisek közé tartozott.

A rendelkezésre álló források alapján Diószegi Mihály tisztos mesterember volt, méghozzá „vásári szabó” mester. A debreceni viszonyokat jól ismerő Szana Tamás, Csokonai egyik első életrajzírója, újságíróként a városban továbbélő apokrif legendákat is felhasznált könyvéhez. Diószegi Mihályról 1869-ben így írt:

Diószegi Mihály eleinte szabómesterséget folytatott s a vidékre vásárokra járt, miből a különben is gazdálkodó és rendszerető polgárnak szép jövedelme volt. Munkáját áldás követte, s midőn elhalt, két leányára, Sárára, Csokonai Józsefnére és Máriára Margitaynéra igen csinos kis vagyont, uri házat és szőlőt hagyott.”³²

A helyzet azonban csak látszatra tűnt irigylésre méltónak. A debreceni polgárok nagy többsége a 18. század utolsó negyedében a céhes iparból származó bevételét mezőgazdasági termeléssel volt kénytelen kiegészíteni. Bevételeik nagyon szolid életet tettek lehetővé, csupán a Nemes Kalmár Társaság tagjai bírtak jelentős bevétellel. A helyi viszonyokat és a gazdasági lehetőségeket kutatásaival alaposan feltáró Zoltai Lajos szerint a helyzet sokkal esendőbb volt: „Nemzetes Csokonai Józsefné Diószegi Sára aszszony, chirurgus férjének halála után kiskorú Mihály és József³³ fiaival együtt igen szerény anyagi helyzetben maradt hátra.”³⁴

Diószegi Mihály a korábban Kismester utcának hívott, akkoriban még újonnan nyitott utcában lakott, a városi házkataszter szerinti 232. szám alatti házban. Ezt az utcát a Mester és a Német

³² SZANA 1869, 6.

³³ Ekkor még élhetett László is.

³⁴ ZOLTAI 1935, 103.

(mai Széchenyi) utca között nyitotta a városi magisztrátus. Ekkorra már Hatvan utcának hívták, a számozás azonban nem változott. A régi neve arról árulkodik, hogy itt is javarészt céhes mesterek laktak. Diószegi Mihály kitartással gyűjtögette a pénzt, hosszú tűréssel és lassú emelkedéssel jutott feljebb a városi ranglétrán. A szabócéh tagjaként a városi társadalom elismerését is megszerezte. A „tanácsbeli ember” megnevezés sokkal inkább tisztességet jelentett, a 2500 polgár közül választott 88 tagú nagytanács tagja volt, és ha még valaminek a felügyelője is volt a pusztai titulusokon kívül, akkor valamilyen szerény díjazást is kaphatott a munkájáért. Tényleges tisztességet és befolyást csak a várost irányító szenátus tagjai birtokoltak. Fazekas Mihályt, aki hosszú évtizedeken keresztül volt „tanácsbeli ember”, és számos közfeladatot látott el (például haláláig volt a Kollégium pénztárnoka), sohasem választották szenátornak, bár többször jelölték erre a tisztségre. Diószegi Mihály feleségéről, Czégény Erzsébetről még kevesebbet tudunk. Csokonai nagyszülei a jelek szerint nem voltak nemesi származásúak, nem álltak rokoni kapcsolatban az 1713-ban Biharban kihirdetett nemes Diószeghy családdal, akikkel Fazekas Mihály rokonságban állt.

A család anyagi körülményeiről képet ad az 1773-as évi adóösszeírás, mely szerint Diószegi Mihály a városi telkéért fizetett 6 forint 40 krajcárt, 7 és fél kapa szőlőért fizetett 2 forint 25 krajcárt, 3 fejőstehenéért 1 forint 65 krajcárt, 4 gulyabeli marháért 1 forint 8 krajcárt, 1 sertésért 15 krajcárt, 4 nyilas földért 1 forint 44 krajcárt, kvártélyváltságként 1 forint 50 krajcárt.³⁵ Mindez összesen 16 forint és 12 krajcár. (Zoltai Lajos számításai szerint egy nyilas föld 9000 négyszögölnek felel meg.) Az 1773 decemberében készült összeírás szerint a Hatvan utca 232. számú telken adózott még Diószegi Mihály és házbeli lakója, Csokonai Vitéz József. Diószegi háztartásában az összeírás feltüntet 1 nagyobb (az emberek ekkor nem név szerint, hanem darabra írták össze) férfit (Diószegi Mihály) és 3 nagyobb nőt (Diószegi feleségét, vélhetően még Mária nevű leányát és talán egy szolgáló lehetett a harmadik). Ugyanezen a telken Csokonai József háztartásában 2 nagykorú

³⁵ ZOLTAI 1905, 105.

férfi (Csokonai és a legénye), egy kiskorú férfi (a csecsemő Mihály) és 1 nagykorú nő (Diószegi Sára) szerepelt.

Zoltai Lajos feltáró munkájának köszönhetően vált ismertté a Hatvan utcai Diószegi ház pontos helye. Zoltai az 1772-es első Debrecent ábrázoló térkép alapján a következőképp írja le a Hatvan utca 232-es számú házat és a telket:

A téglából épült lakóház az udvar napkeleti oldalán állott, véggel az utcára; az udvar derekát egész szélességében gazdasági épület fogta át s e megett tágas kert feküdt, a mely a mai Garai-utca felől egy szárazmalommal volt szomszédos. E malom telkét idővel a Diószegi udvarhoz csatolták; de a malom telkét a számvevőség ma is elkülönítve tartja nyilván.³⁶

A cívisházak ebben az időben típusmintát követtek. A téglából épített ház jelezte, hogy gazdája a jobb módúak közé tartozik. De a házak nem voltak nagyok ebben az esetben sem: két-három szoba, a konyha mellett a szolgálók számára volt még egy kamra, amelyet legtöbbször kiadtak bérbe, ha a család anyagi lehetősége nem engedhette meg a szolga tartását. A kivetett adó és az összeírás alapján azonban az is látható, hogy igen nagy zsúfoltság volt. Aligha lehetett ekkor külön szobája a borbélymesternek. A telek „derekát” teljes szélességében „átfogó” „gazdasági épület” alapján az is sejthető, hogy olyan nagyon széles sem lehetett ez a földterület. Inkább hosszú volt, hiszen átnyúlt a mögötte lévő, mai Garay utcára. Igaz, hogy ott egy szárazmalom is helyet kapott még. És lakott itt három felnőtt férfi és négy felnőtt nő, valamint a még alig egy hónapos Mihályt tünteti fel az összeírás. A gazdálkodásról levonható következtetésre a három tehén utal, melyek a gazdasági épületben kaptak helyet, a „négy gulyabeli marhát” eladásra nevelte a gazda, míg az egy darab disznót saját célra. A földvagyon szántót és szőlőt foglalt magába. A polgárookra kirótt köteleességet, a német katonák elszállásolását, erre alkalmas helység hiányában pénzben róhatták le („kvártélyváltsággént”). A polgárjog alapján (beneficium, „jótétemény”) járó széna- és tüzelőfa-járandóság illette meg az adózót mint kedvezmény. A megtermelt bor kijelölt

³⁶ *Uo.*, 106. Vázlatos rajza a 107. oldalon.

napon meghatározott mennyiségben való értékesítéséből befolyt jövedelemmel segítette még a város őket. Ezek a bevételi források képezték majd özvegy Csokonainé gazdálkodásának is a biztos alapjait.

Diószegi Sára, akire Csokonai József választása esett, alkalmasnak látszott arra, hogy a kölcsönös előnyök és az egyházi megerősítés ellenében biztosítsa a fiatal borbélysegéd beilleszkedését a városba. Diószegi Sára 1771-ben, tizenhat éves korában ment férjhez Csokonai Józsefhez. Diószegi Sára 18 éves korában szülte első fiát. Gaál László – másodkézből – úgy tudta, hogy Diószegi Sára nem volt szép: „...Diószegi Sárával – a ki vékony magas termetű – igen himlős ábrázatú volt [...] Fijai ábrázataikban Annyjokhoz hasonlítottak, mert egyik himlősebb mint a másik.”³⁷ Bár a himlőhely köztudottan nem örökletes vonása az arcnak, a jellemzés arra kíván utalni, hogy a Csokonai fiúk az anya kevésbé előnyös alkatát és megjelenését örökölték, és nem az apáét. Csokonai Józsefről az elhomályosuló emlékek azt sejtetik, hogy magát megkedveltetni tudó, jó kinézésű férfi volt. Figyelemre méltó, hogy a visszaemlékezők tudatából miként törlődött a sosem látott apa jelenléte, és ezzel párhuzamosan felerősödött, majd egyeduralkodóvá vált a visszaemlékezők által egyedülként ismert anya teste, arcvonása és karaktere. Jobb híján hasonlítják hozzá, és benne találják meg Csokonai testének és alkatának előképét. Az 1786-ban meghalt apa teste és arca helyébe kerül az egyetlen fogódzót jelentő anya, amikor a Csokonai fizikai megjelenését leírók láttatni szeretnék a fiút.

Diószegi Sára a polgárlányok neveltetéséhez ekkoriban Debrecenben hozzá tartozó „magyar iskolát” végezte el, ahol az olvasás, írás, számolás mellett valláserkölcsi nevelésben részesültek a lányok, ami majd az életpályájuk során a családok által művelt kereskedés és a céhes ipar művelése terén nélkülözhetetlen lesz. Polgárlányként Diószegi Sára is ezzel a műveltséggel bírt, amely aligha lehetett több, mint kortársai esetében. A visszaemlékezések alapján azonban benne az olvasás szeretete és az önművelés által

³⁷ CsEml., 407.

magasabb műveltségre tett szert kortársainál. Szana Tamás jellemzése tipikus polgárasszonyként mutatja be Diószegi Sárát:

Költőnk anyja sem szorgalmas férje keresményét, sem atyai örökségét el nem vesztegette, hanem ősi vagyonukat eladván, a neki jutott pénzen vette darabos-utczai házát, melyhez a külső telken őszi és tavaszi termés alá való szántóföldek s kaszáló-rétek tartoztak, valamint szőlőjét is a hatvaniutczai kertekben. Házában rendesen tanulókat tartott, őszi és tavaszi szántóföldeit szemes gabonáért bérbe adta, s maga használatára csupán szőlőjét tartá fenn, melyből szép hasznot huzott évenként. Gaál László, ki házában öt évig lakott, említi kéziratban maradt jegyzeteiben, hogy Csokonainé soha életében adós nem volt, bár gyermekeiért, Mihályért és Józsefért iskoláztatásuk ideje alatt mindig első rangulag fizetett. Fiai cibisták voltak, s ő az ifjuság számára külön minden gyermekéért hét-nyolcz személyre való fazék-ételt főzött hetenkint. De Csokonainé nemcsak munkás gazdaasszony, hanem egyszerű mind gyöngéd anya, elmés, élesen ítélő, kellemes társalgású nő is volt. Az igénytelen külsejű, vékony, magas termetű, sovány, fiához sokban hasonló himlőhelyes nő kedves modorával mindenkit magához bilincsel, s házáat a város értelmisége még özvegyiségében is gyakran látogatta. Férje halála után, hogy magán jobban segíthessen, tanuló-ifjakat tartott szállással és asztallal.³⁸

A Szana leírásában szereplő információk már egyértelművé teszik, hogy az özvegy anyagi lehetőségei korlátozottak voltak, mert a Csokonai fiúk taníttatását az anyának meg kellett váltani. A cibista megnevezés azt jelenti, hogy értük a Kollégiumnak pénzbeli fizetség helyett természetben, vagyis kosztoltatással fizetett. A szigorú gazdasszonyként jellemzett Csokonainé arra is rákényszerült, hogy a cibista fiaiért főzött ebédeken túl, ahogy ez Debrecenben bevett gyakorlat volt, diákokat szállással és koszttal lásson el, akik ezért neki fizettek. Szana Tamás jellemzéséhez hasonló módon írt Kulini Nagy Benő is 1871-ben. Megerősíti a diákoknak adott koszt és kvártély jelentette gyakorlatot:

³⁸ SZANA 1869, 6–7.

A gyöngéd, erényes anya, az értelmes, rendszerető, munkás gazdasszony, sorsán fölül olvasott és mivelt nő lévén: özvegségében – midőn már kedvencz fia tizenhárom éves volt – tanulóifjakat tartván házában szállással és étellemmel, estenkint a kisdéd kör tagjai egymást fölváltva felolvastak. Kedvencz könyvei voltak: Boer Sándor által fordított Argenis és Haller által áttett Telemach, de különösen Gyöngyösi István, kinek költeményeiből a szebb helyeket könyv nélkül is szavalgatta. Ily nem mindennapi nő lévén Csokonaink édes anyja: bizonyára a gondos házi nevelés és szellemi irány behatásának tulajdonítható, hogy az ifjuban a költői szenvedély oly korán és mérvben [sic!] föléledt.³⁹

Kulini Nagy a költői fejlődésképp színesítése érdekében a Csokonai-házban valóságos szalon működését feltételezi, egyfajta pezsgő szellemi háttérrel sejt. Azonban ez csak legenda lehet, a biedermeier kor ízlése jegyében fogant idill, amely a megszépítő távolságtól néz vissza. Az életrajzi textualizálás folyamata ebben az esetben nagyon szemléletes példát kínál fel, amelyen keresztül a folyamat, az anekdotikus nyelvi rögzítés, a narratív alakzatok kiformalása jól követhető. Hiszen az anyát jellemző mondatokat Sárvány Pál írta le először, még hozzá 1844-ben Toldy Ferenc kérésére azokat a mondatokat, amelyeket a későbbi szerzők, mint Szana, Kulini Nagy idéztek. Sárvány így textualizálta emlékeit:

Külseje ugyan kevés; de belsője annyival több kellemekkel ékeskedett. Termete közép szerű magas, csontos, sovány; ábrázatja barna himlőhelyes volt, fiához leghasonlóbb: de elmés, élesen ítélő, a' szépet, az illendőt finomúl megérző, nyájas, vidám, kellemetes társalkodású, magához méltó vendégeit, különösen fia' tanítóit, nagy szívesseggel fogadó házi asszony volt. Nékem is volt több ízben szerencsém, szíves de nem pazérló asztalához: mert fiainak érdemes tanítói nem ritkán méltattak vendégtársul engemet választani magok mellé, hogy a' régibb iskolai törvényeknek eleget tegyenek. Illyen esetben volt kedves alkalmam eleinte épen váratlanul tapasztalni, az asszonynak nagy ismeretségét a' *Fenelon*' *Telemachjával* és *Barklaj Argénisével* magyar fordításban, és több magyar köny-

³⁹ KULINI NAGY 1871, 3.

vekkal, különösen a' régi Gyöngyösi István' munkáival; melyekből válogatott helyeket könyvnélkül jelesen el is szavalt.⁴⁰

Sárváry Pál visszaemlékezése több kérdésre is választ adhat. Sárváry a protestáns erkölcsi értékek kiemelését tartja fontosnak, a lelki tulajdonokra helyezi először a jellemzésben a hangsúlyt. Aztán a szigorú egyszerűség és takarékoság erényei jelennek meg leírásában. Majd a szórakozás emelkedett formájaként a műveltséget és a tudást is Csokonainé erényei és talentumai közé sorolja. Mindennek jelentősége akkor érthető, ha a Csokonai anyját kurválkodással vádoló pletykára gondolunk, amelyeket implicite is cáfolnia kellett az emlékező Sárvárynak. Továbbá figyelembe kell vennünk azt is, hogy Sárváry emlékei a diák Csokonai korára érvényesek. Sárváry 1792 szeptemberében Göttingenbe távozott, és csak Csokonai dunántúli tartózkodása idején, 1795 őszén tért vissza. Leírásából az is kiderül, hogy nem a professzorok jártak Csokonainé „szalonjába”, hanem „fiainak érdemes tanítói”, vagyis a gimnáziumi tagozatra járó Mihály és József nyilvános és magántanárai, akik néha a cibista kosztra elvitték magukkal a más osztályokat tanító nagydiák Sárváryt is, „hogy a' régibb iskolai törvényeknek eleget tegyenek”, mivel a kollégiumi törvények szerint egyedül nem hagyhatta el tógátus diák a Kollégium területét. Csokonai halála után anyja annak barátaival és jóakaróival készült Csokonai műveinek kiadására, illetve a Csokonait érő nemtelen és gyalázkodó vádak ellen is cáfolatot adó életrajz megírása volt az özvegy terve. Ennek során Kis Imrével és Szentgyörgyivel állt kapcsolatban, akik az Árkádia-perben az özvegy mellett és Csokonai védelme érdekében vettek részt a kultusz kialakításában, az eltávozott „Árnyékának” védelmében és megtisztításában.

Amikor özvegyen maradt Csokonai Józsefné, akkor elhunyt férje jogán két életben maradt gyermeke fölött a szülői és a gyámi jogokat gyakorolhatta. Nem tudunk arról semmit, hogy vajon végrendelkezett-e Csokonai József, de ennek hiánya azt is jelezheti, hogy nem nagyon volt miről végrendelkeznie. A hitelezőkkel folytatott per irataiból az világlik ki, hogy a Diószegi házaspár

⁴⁰ CsEml., 393.

vagyonát a két lány örökölte. Vagyis a házastársak közül valójában csak a feleség, Diószegi Sára bírt írásos végakaratot igénylő tulajdonnal. Minden jel arra mutat, hogy Csokonai József nem bírt – néhány személyes tárgyon túl – komolyan vehető testálható vagyonnal. Ennek fényében csak retorikai fordulatnak ítéelhetjük fiának, Mihálynak azokat a kijelentéseit, ahol „atyai örökség”-ről beszél. Minthogy Csokonai Józsefnek nem volt saját vagyona Debrecenben, ingatlantulajdona sem lehetett. Valójában Diószegi Mihály és neje rendelkezett azzal a városi tulajdonnal, a városi házzal, illetve a hozzá tartozó belső és külső telekkel, amely a cívisjogállás alapját jelentette Debrecenben. A Hatvan utcai telekre Csokonai Józsefet a házasságkötés révén fogadták be, ott tulajdonos csak névlegesen lett. Csokonai József céhes iparosként alapvetően tudásával és munkájával rendelkezett. Illetve még egy fontos szimbolikus tőkével bírt, amely a rendi szemlélet szerint a polgárok lakta Debrecenben is jelentős értékkel bírt: a nemesi jogállás lebegtetett, bizonytalan, de mégis a köztudatban ott élő öntudatával, amely fiának, Csokonai Mihálynak is alkalmat és lehetőséget kínált a korabeli világban előnyök szerzésére.

Az érvényes jog szerint a Diószegi házaspár halála után két leányuk, Sára és Mária örökölt. A Hatvan utcai ház és a hozzá tartozó ingatlanok azonban, mint a dokumentumokból kiderül, jelentős hitellel voltak megterhelve. Amikor pedig a városi tanácsos Diószegi Mihály és felesége után 1786-ban az egyik kezes, Csokonai József is meghal, a hitel törlesztését a hivatal veszélyben érzi. Ezzel döntő fordulatot vesz a megárvult Csokonai család sorsa és az anya helye a város társadalmában, és ezt a megrendülést nemcsak a biográfiai textualizálás követte sokáig töredékesen, de Csokonai írói aktivitására, művészi gyakorlatára és életpálya-lehetőségeire is – kellően fel nem tárt – befolyást gyakorolt.

A HATVAN UTCÁTÓL A DARABOS UTCÁIG

A textualizálás homályban maradt részletei

Az 1769-ben a Debrecenbe érkezett fiatal borbélysegéd a megtelepedés mellett döntött, ehhez azonban a városi előljáróság hozzájárulása is kellett. Csokonai József protestáns lelkész apja révén a szabadosok, a kegyúri fennhatóság alá nem tartozók csoportjához tartozott. Nem volt annak tehát akadály, hogy városi lakos legyen. De hogy a város teljes jogú tagjává, vagyis polgárrá és céhes mesterré válhasson, a város zárt rendjébe kellett beépülnie. Ennek egyetlen módját a beházasodás jelentette. Csokonai József nem rendelkezett vagyonnal, és örökségben sem reménykedhetett. A fiatal borbélysegéd tudásán és szabad rendi státusán kívül csak személyes jó tulajdonságaival rendelkezhetett: gyors észjárásával, simulékony, megnyerő és játékos természetével, amelyek önmagukban a sikeres érvényesülés zálogát jelentették. Ennek megfelelően kellett válogatnia a debreceni eladósorban lévő lányok között. Mesteremberként természetesen a mesterember lányok közül választhatott. Olyan családba kellett beházasodnia, amely befolyással és vagyonnal is bír. Ez volt a feltétele annak, hogy az ügyes segéd mesterré váljon, és a rátermettségben, valamint tudásban felhalmozott szellemi tőkét társadalmi és anyagi tőkévé válthassa. Egy ilyen alapokon megköthető üzleten mindkét fél csak nyerhetett. Az anyagi gyarapodás pedig magától elhozza majd a fiatal házasoknak a kölcsönös megelégedés jelentette családi boldogságot. Ebben az esetben a házasság hosszú távon áldott és Istennek tetsző volta aligha lehetett kétséges. Ha pedig Isten áldása utódokban is megmutatkozik, akkor ennél többet a rendi világnak arra a pontjára született ember, amelyet Csokonai József, illetve Diószegi Sára elfoglaltak, aligha kívánhattak és várhattak el a sorstól. A rendi társadalomban szűkek voltak az esélyek és nagyon behatároltak a lehetőségek.

Ugyanakkor Diószegi Mihály is bizonyára alaposan megfontolta, hogy lányát kihez adja férjhez. A kor szokásai szerint a lánynak a polgárok között is illett hozományt adni, de a kérőnek is rendelkezni kellett valamivel, amire az új család egzisztenciáját alapozni lehetett. Csokonai József nem a vagyonára, nem a hivatalára nősült, hanem a tudására: ekkorra már talán felszabadult borbélylegény, bár még nem mester, de már mindenképp erre esélyes kérő. Amennyire a kortárs leírásokból tudható, Diószegi Sára nem volt szép. Csokonai József testi megjelenése ellenben megnyerő lehetett: „Csokonai József pedig – mint az öreg Nagy Márton mondá – Nagy Gábor Prokátor Úrnak Attya – igen szép barna piros orcájú közép termetű és úri magaviseletű ember volt.”⁴¹ Emellett még talpraesett, mesterségéhez képest művelt és iskolázott fiatalember volt. És feltételezhetően Diószegi Sárával se adtak, ha egyáltalán, nagy hozományt. Az előnyök és a hátrányok tehát kölcsönösen kiegyenlítették egymást, a házassági alku a kérő és a szülők között megkötöttetett.

Az esketési anyakönyvben az alábbi olvasható: „1771. szept. 25-én Hatvan-utczában Hollósi Somogyi András házánál lakó Csokonai Vitéz József veszi ugyanazon utczában, Eskütt Diószegi Mihály hajadon leányát, Sárát.”⁴² A fiatal pár a Diószegi-házba költözött be. Csokonai József pedig tovább folytatta az inaskodást Hollósi Somogyi András műhelyében. Diószegi Sára apja, Diószegi Mihály jómódú szűrszabó mester, debreceni polgár, továbbá tanácsbeli esküdt és városi felügyelő. Csokonai József ezzel megkezdte a debreceni polgári életpályájának felépítését. De 1772-ben még semmilyen előrelépést nem sikerült elérnie ezen a téren.

A kezdeti sikertelenség után fordulat akkor következett be, amikor a következő évben, 1773. március 4-én Csokonai József polgárjogot nyert. A polgártaxa, a polgárjogért lefizetendő díj a 18. század végére 4 rh. forint. A polgárok anyakönyve a következőképpen iktatták be Csokonai Józsefet: „Anno 1773. 4 martii. Csokonay József Borbély, Nagy Győri fi.” Az újonnan nyitott anyakönyvbe később a következőképpen vezették át Csokonai József adatait: „Die 4a Martii. Josephus Csokonai. Jaurinensis. Chyrur-

⁴¹ *Uo.*, 407.

⁴² *Uo.*, 617.

gus. Helv. Conf.”⁴³ Érdekes itt felfigyelni a Csokonay név nemesi származást sejtető írásmódjára. A borbélycéh jelvénye az üzletek ajtaja fölött lógó széles peremű borbélymedence, az érvágáskor használt eszköz. A borbélymesterség ekkor a kirurgusnak, vagyis a seborvosnak a megnevezésére szolgált a céhes rendszerben. A borbélymesterek fő tevékenységi köréhez a köpölyözés, vagyis a felmelegített üveghengerek testre helyezése, a klistérozás, vagyis beöntés adása, a sebek gyógyítása és közöttük a legfontosabb, az érvágás tartozott. Továbbá a debreceni, 1736-ban megerősített céhszabályzat szerint a borbélymesterré válás remekmunkájához különféle „flastromok és írak” összeállítása tartozott, de mindegyik előtt a céhládába egy aranyat (egy császári arany 7 rhénes [vagyis rajnai] forint) kellett betenni. Ezt követően a céhmesterek jelenlétében el kellett készítenie remeklését, majd a többi mesternek bőséges vendéglátást adni köszönetképpen a fáradozásukért, ami szintén jelentős kiadással járhatott. Amennyiben a flastromok és kenőcsök megnyerték a céhtársak tetszését, további 25 forintot kellett még a céh számára megfizetni. „De medencéjét – a cégért – csak azután tehette ki, ha már a concivitas jussát is megszerezte és a céhmesternek a 2 frtos engedelemdíjat megadta.”⁴⁴ A mesterré válás tehát nem kevés pénzbe került, és erre egy szegény borbélylegénynek sokáig kellett volna gyűjtenie a pénzt, ha nem kap a Diószegi családtól segítséget.

Az sem véletlen, hogy a házasságkötést követő másfél év eltelté után, 1773. március elején vesz újabb fordulatot a fiatal pár sorsa. Az 1773-as év március elejére már mutatkoznak azok a jelek, amelyek a közelgő gyermekáldást adták hírül. A polgári jogállással jogok és kötelességek jártak együtt. Csokonai Józsefnek polgárként ettől kezdve adóznia kellett. Ez év november 18-án a tanácshoz benyújtott lajstrom már önálló mesterként említi és a harmadik jövedelmi osztályba sorolja. Az adókimutatási lista szerint Csokonai egy legénnyel dolgozott ekkor, lakóhelyéül pedig a Hatvan utca III. tizedét nevezték meg. Ebben az évben a borbélycéh négy osztályában a következők szerepeltek:

⁴³ ZOLTAI 1905, 105.

⁴⁴ ZOLTAI 1935, 104. {Ehhez hozzászámítandó még Csokonai József diplomájának a megszerzése is Nagyszombatban: SZILÁGYI M. 2014, 68–74.}

I. Classis: Hadas Sámuel, Csapó-u. 1 legénnyel, 2 inassal. Laky Ádám, Czegléd-u. 1 l., 2 i. II. Cl. Baranyi Miklós, Péterfia-u. 1 l. Hollósi Somogyi András, Hatvan-u. 1 l. Végh András, Piacz-u. 1 l. III. Cl. Czékus István, Varga-u. 1 i. *Csokonai József*, Hatvan-u. 1 l. Bőnyi Sámuelné, Czegléd-u. 2 l. IV. Cl. Tatay Jánosné, Csapó-u. 1 l. Nyilasi József, Piacz-u. 1.⁴⁵

A céhtagok között asszonyok is voltak, akik férjük halála vagy betegség, esetleg másféle akadályoztatás miatt a legénnyel vagy az inassal vitték tovább az üzletet, miképpen Karnyóné is a férje boltját. Csokonainé is megpróbálta 1786-ban, férje halálát követően tovább vezetni a boltot. Az 1773-as évtől kezdve adóra kötelezett Csokonai Józsefnek „III. Classisba” sorolt borbélyként a Hatvan utcai műhelye után az 1773/1774-es adóévre 7 rhénes (= rajnai) forint 70 krajcárt kellett fizetnie. Ekkor még más adó nem terhelte, hiszen saját házzal és gazdasággal nem rendelkezett. Ez a Hatvan utcai műhely Diószegi Mihály házánál működhetett, de közelebbit nem tudunk róla.

A cívis Csokonai József

Csokonai József 1773. március 4-től számított Debrecen város teljes jogú tagjának. Ekkor lett a borbélycéh tagja. Apósa segítségével nélkül bizonyára egyik sem történhetett volna ilyen gyorsan. A városi szabályok szerint csak az lehetett céhes mester, aki megszerezte a polgárjogot. Debrecen városa a polgárjogot, vagyis a *cívis*jogállást azonban nem adta könnyen. Ezekben az évtizedekben a város lakosságának már alig egyharmada bírt polgárjoggal, míg a fennmaradó kétharmad debreceni *lakósnak* számított és korlátozott jogokkal bírt. Debrecen városát egyre kevesebb polgár lakta, miközben rohamosan nőtt a nem polgárok száma. A leendő polgárnak többek között vállalnia kellett, hogy a helyi közterheket becsülettel megfizeti. Ugyanakkor ennek fejében a város kommunális javaiból részesült.

⁴⁵ ZOLTAI 1905, 105.

A polgárjoghoz saját háztulajdonnal is kellett bírni Debrecenben a polgártaxa egyszeri díjának letételén túl. Erre a feleség örökrészen keresztül, vagyis a Hatvan utcai ház felén keresztül formálhatott jogot Csokonai József. A rendi keretek között kivételezett helyzet volt a polgároké, a nemes és a jobbágy közötti átmenet jellemzőit mutatta. Abból a szempontból is rendhagyó volt és átmenetet jelentett, hogy szemben a másik kettővel, a polgárjog nem volt örökölhető. Csupán a polgárok özvegyeivel tettek kivételt abban a tekintetben, hogy férjük után életük végéig rájuk szállt át a polgárjog, és a város a „kommunális javakból” való részesedés által támogatta őket. A nemes gyerekei nemesek, a jobbágy gyerekei jobbágyok lettek. A jobbágy azonban nem birtokolhatott földet, és szabadon nem rendelkezhetett sem ingatlan, sem ingó tulajdonáról, csupán a földesúr adományozhatta azt a jobbágy örököseinek, hiszen a jobbágy személyében is urától függött. Ezzel szemben a polgárjog kiemelte birtokosát a személyes függés rendszeréből és birtoklási joggal ruházta fel, ennek következményeként ingatlan vagy ingó vagyonáról is maga dönthetett szabadon és belátása szerint.⁴⁶

A városi tanács a város lakói közül a polgárjoggal bíróknak, vagyis a cíviseknek az érdekeit tartotta szem előtt. A polgári jólét biztosítása érdekében a polgárok számát igyekezett közel azonos szinten tartani, így igazítva hozzá a „kommunális javak” forrásának nem bővülő lehetőségeihez. A beáramlás ellen azzal védekezett a város, hogy például a nem kívánt szakmák művelőitől magasabb taksát kért. 1795-ös adat szerint 2108 polgárt tartottak nyilván Debrecenben. Ez a szám a 19. század közepéig meg is maradt 2000–2500 között. Az ország határán belül született mesteremberek felvételének rendje szerint, hogy *az instáns*, a folyamodó lakóhelye, vagyis „az utca szerint illetékes esküdt véleményezése alapján dönt a tanács a kérelmekről, de a tanácsulésen a népszószóló is jelen lehet, mégpedig szavazati joggal”,⁴⁷ Csokonai József folyamodványát a Hatvan utcai esküdt, aki vélhetően épp Diószegi volt, melegen támogatta. A polgárjog megszerzése azonban még így sem lehetett nagyon könnyű, hiszen közel két évbe tellett,

⁴⁶ RÁCZ 1989, 362.

⁴⁷ *Uo.*, 18.

mivel ebben az időszakban már a korábbihoz képest kevesebb Debrecenen kívülről érkező kérelmezőnek adták meg a polgárjogot, amit ekkorra inkább a polgárfiaknak tartottak fenn. Az új polgárok jó kétharmada debreceni származású, és csak a fennmaradó alig egyharmadnyi volt kívülről érkező. A város ekkorra már nem volt nyitott és befogadó. A szűkülő lehetőségek, az elszegényedés bezárkózást eredményezett.

A polgári státusszal bírók a város közös, kommunális javaiból részesedtek, kaptak a város erdejéből tüzelőfát, bizonyos mennyiségű bort adó nélkül értékesíthettek a városi kocsmákban, állataik használhatták a városi legelőket. Továbbá hozzátartozik a város közös javaival való gazdálkodáshoz, hogy a háztulajdonos polgár Debrecenben nemcsak a telekkel rendelkezett, amelyen a ház maga állott, ezt nevezték belső teleknek, hanem minden belső telekhez tartozott külső telek is, amelynek ára benne volt a ház vételárában. A külső telek a belső telek nagyságával volt arányosan kiosztva. A belső és külső telkek összetartozásának rögzítésére 1774-ben került sor, amikor a korábbi évenkénti újraosztást eltörlték. Tehát amikor a Diószegi lányok örökségét eladták, a hozzá tartozó külső telek is gazdát cserélt. És ugyanígy, özvegy Csokonainé a Darabos utcai házzal (és telekkel) együtt külső teleknek is a gazdája lett. Ezek a telkek korábban a város kommunális (tehát közösségi) tulajdonában lévő határbeli földekből lettek kimérve, kezdetben évente, majd háromévente újraosztva. Eleinte a fizetett adó szerinti nagyságúak voltak ezek, de az 1774-es Forgách-féle vizsgálatot követően hétévente osztották újra, és akkortól már nem az adó nagyságához, hanem a belső telek nagyságához szabták. (Ennek az ingyenföldnek, amelyre csak a polgárjog alapján lehetett szert tenni, a rendszere 1848. december 15-én szűnt meg rendeletileg. Ez a rendelet ténylegesen csak 1876-tól lépett életbe, amikor is megszűnt a polgárjog általi különbségtétel, és a taksás telkeken lakók is részesülhettek a város közös földjének használatából.) Ezeket a telkeket Debrecen határának legjobb minőségű részén, Ondód és Cuca határrészekén mérték. A végrendeletekben látható, hogy a külső telek, az ondódi földek fel is vannak tüntetve. A Darabos utcai telek azonban ötöde volt a Hatvan utcinak, tehát a külső telek is ötöde lett a korábbi nagyságnak. A polgárok, és kizárólag a házzal bíró polgárok 1774 után

béres földeket is használhattak, ezt már a várostól kellett bérelni, de a Csokonai család a jelek szerint ezzel a lehetőséggel nem élt. Az elszegényedés tehát jelentőssé és nagyon is érezhetővé vált 1788 után a családfenntartó nélkül maradt Csokonaiéknál.

A cívisjoggalásról bármikor le lehetett mondani, ha a terheit valaki nem bírta tovább viselni, vagy ha kiköltözött a városból. Előfordult, hogy a tanács vonta meg vallási vagy erkölcsi hibák, illetve a beneficiumokkal való visszaélés miatt, melyre okot leggyakrabban a bormérés „jótéteményével” történő visszaélés szolgáltatott. Csokonai Józsefnek a debreceni polgárstátus nem hozott anyagi fellendülést, sőt inkább, mint látni fogjuk, 1786-ban bekövetkezett halálakor jelentős adósságot terhelt feleségére és három gyerekére.

Az árván maradt Csokonai Vitéz Mihály polgárfiként, az apja jogán cívis lehetett volna. Ugyanis a polgárfiakkal szemben két kedvezményt is érvényesített a város:

Statútumban írták elő, hogy az árván maradt polgárfiút 18 éves korában – ha nincs kizáró ok – polgárságra fel kell venni. A taksza fizetése alól azonban ezek sem mentesültek. A másik, polgárfiakra vonatkozó kedvezmény pedig az volt, hogy igen mérsékelten állapították meg a polgárdíjukat.⁴⁸

A város társadalmának differenciálódása, a növekvő belső feszültségek és a pénzhiány miatt ezt a taksát egyre inkább csak a tehetősebb családok fiai tudták kipengetni. A szegényebb családok fiai közül „sokan lakók lettek, mások a jobbágy állapotot jelentő taksás telkekre szorultak ki”.⁴⁹ Ezeket a taksás telkeket 1774 óta a palánkon kívül nyitották, ahol az úgynevezett Újsorosiak laktak, a Kút, a Nyíl, az Apafi utcákban. A taksás telek abban különbözött a palánkon belüli telkektől, hogy ezek után semmilyen teher és semmilyen beneficium nem járt a rajta lakóknak. Ám Csokonai Mihálynak sem háza nem volt Debrecenben, sem pénzkereső foglalkozása. A polgártaksza fizetése ezért felesleges terhet jelentett volna számára, amely nem járt előnnyel. Bár Csokonai polgár-

⁴⁸ *Uo.*, 16.

⁴⁹ *Uo.*, 17.

nak nevezte magát, de jogi értelemben nem számított annak. Mindennek azért van jelentősége, hogy pontosan láthassuk Csokonai kijelentésének pusztá retorikai jellegét, amikor önmagáról mint „debreceni polgár”-ról nyilatkozik. Szoros értelemben, tehát státusára, jogállására való tekintettel ugyanis Csokonai Vitéz Mihály sohasem lett Debrecen polgára, cívis, concívis, csupán *lakós* volt az anyjánál, aki időnként befogadta, időnként pedig – minden jel szerint – nem. Ennek a „megtúrt” és jogilag tisztázatlan státusnak a tudatosítása jobban érthetővé teheti Csokonai folyamatos utazásait, helykeresését, nyugtalanságát.

A Fényes-házban

A nagycsalád, a szülők és a két lány a családjával együtt 1780-ig lakott egy portán, a Hatvan utcai Diószegi-házban. Nem tudni, mi lehetett az oka annak, hogy a Csokonai család elköltözött a Hatvan utcáról. De köze lehetett hozzá a szűkösségnek is, mivel valószínűleg itt élt családjával Diószegi Sára testvére, Diószegi Mária is. Talán saját lábra szeretett volna állni a fiatal mester. Annyi bizonyos, hogy az 1780-as esztendőben Csokonai József chirurgus-, vagyis borbélymester három évre, évi 300 rhénes forintért kibérelte Csokaji Fényes György házát, amely a Péterfia utca legelején, vagyis a Csapó és a Piac utca sarkán helyezkedett el. A híres Fényes-ház Csokonai korában Debrecen kevés számú emeletes épülete közé tartozott. A Piac utca felőli frontján volt egy emeleti szintje. A hatalmas, fallal körülvett, eredetileg középkori, gótikus Szent András-templom előtti területbe ékelődött bele, vagyis a piactérbe. A nagy ház apró lakásait és boltjait mesteremberek és napszámosok bérelték. Csokonai József tehát nemcsak lakást keresett, nemcsak műhelyt szeretett volna magának biztosítani a város legforgalmasabb helyén, hanem mintegy kapitalista vállalkozóként viselkedett: a bérelt házat tovább-béreltette.

Debreceni szokás szerint a bérlők pünkösdkor váltottak lakást, a bérletek egy évre szóltak: pünkösdtől pünkösdig. Ennek megfelelően a Csokonai család az 1780-as év pünkösdjén költözhetett át a Hatvan utcai Diószegi-házból a Csapó utca sarkán álló Fényes-házba.

A Nagytemplom előtti tér tágítása végett a XX. század elején bontatta el a város a Stencinger-házat, Piac-Csapó-utca északi szegletén. Emeletes öreg ház volt. Csokaji Fényes György építtette 1777-ben Rachbauer József kőművessel előre megalkudott 3400 rhfrtért. Fényes 1784-ben 4000 frtért eladta Körmöndy János prókátornak, de később visszaperelte. Az 1788. évi hivatalos jelentés szerint a Fényes-ház udvarán összesen 31 különböző helyiség volt. A családi jellegű polgári lakóház itt már bérházzá alakult át. A felső traktusban öt *szoba*, két *konyha*, *feljáró* a ház héjjára és a *gangon* két s. v. secessus. Az alsó traktuson két *szoba*, egy *kamara*, egy *konyha*, öt *bolt*, három *pince*. Ezenkívül más épületben volt még négy *bolt*, egy sorvatt ház *konyhával*, dűledező szin, *kőkút*, *kőistálló* nyolc lóra, ismét négy *bolt*, két tyúkól és s. v. secessus. Az udvar ronda, ablakok rosszak.⁵⁰

Ez egy jómódú polgárház volt, az átlag azonban nem ilyen volt. Az 1781/82-es adókiivetés összeírása szerint a Fényes-házban lakott még a Csokonai családon kívül Udvari István világtalan ember és kufárkodó felesége, Gőnyei György váltószabó, Gőnyei Gábor könyvkötő, Gőnyei Péterné, Schil János német varga, Békési György napszámos és kufárkodó felesége, végül Nagy Mihály napszámos. A szerződés értelmében Csokonai Józsefnek szabadon kellett hagyni egy kis szobát fél konyhával és istállóval a falusi kúriájáról gyakorta belátogató háztulajdonos számára. A bérlet díját tehát a többi lakótól Csokonai szedte be, és ő számolt el a tulajdonos Csokaji Fényes Györgggyel. Kufárkodó, viszonteladással foglalkozó asszonyok laktak itt tehát, szabó és könyvkötő is működött még az épületben a borbélyműhely mellett. A könyvkötő a régi könyvekkel is kereskedhetett, de az új könyvekkel csak a könyvtárosoknak volt joguk. Az udvarban istálló is volt. Színes és változatos alakok jelenhettek meg a Fényes-házban, amíg a család a gyerek Mihály 7–10 éves kora között ott lakott.

Csokonai ekkor a Kollégium elemi iskolájába járt. Ehhez át kellett sétálnia az András-templom előtti téren. Sáros időben mehetett a latyak fölé tíz-tizenöt centivel magasodó debreceni Nagyhídnak a Fényes-ház előtt vezető szakaszán. Ezen eljuthatott az András-templom kerítésének főbejáratáig. Átment a Csapó utca

⁵⁰ ZOLTAI 1937, 153.

felől a Hatvan utca sarkához futó vízelvezető árkon. Elhaladt a Veres torony mellett, és az András-templom ekkor még meglévő középkori kerítését megkerülve jutott el a mögötte található Öreg Kollégiumhoz, amely egyemeletes masszív tömbjével messze kiemelkedett környezetéből.

Vissza a Nagy Hatvan utcába

Csokonai József a Fényes-ház bérlésén akkor nyerhetett volna, ha a bérlőtől három év alatt be tudott volna szedni 900 forintot, mivel maga ennek az összegnek a megfizetésére vállalt kötelezettséget. A három évre kötött szerződés szerint ezt az összeget mindenképp elő kellett kerítenie. A bérletek jövedelme mellett bevételre tehetett még szert saját borbélymestersége után is, amellyel kiegészíthette a bérlet összegét, de az adók megfizetésére és a családja fenntartására is kellett gondolnia. Az üzlet azonban aligha váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Időközben a Diószegi házban szomorú változások álltak be: 1781-ben meghalt Diószegi Mihály, akit két év múlva, 1783-ban követett özvegye, Diószeginé is. A ház ugyan nem állt üresen, hiszen Diószegi Sára húga, Mária ott lakott férjével, Margitai Józseffel.

1783-ban Csokonai József családjával visszaköltözött a Hatvan utcai ősi házba, de a műhelye továbbra is a Fényes-házban volt. Erre Csokonai József 1786-ban bekövetkezett halála után a Fényes-ház tulajdonosával folytatott jogvita alapján következtethetünk. Csak a műhelyt tartotta fenn. 1783-ban tehát, talán épp pünkösd után, amikor a bérletek és a lakók mozgása szokás szerint végbement, a Hatvan utcai házba költözött vissza a család. 1783-ban, Diószeginé halála után a Csokonai és a Margitai család osztozik a Hatvan utca 232-es számú portához tartozó házon és telken. Az 1783-as adóévben meglepő módon Csokonai József egyedül viseli a ház és a telek után kirótt összes adót, miközben a Hatvan utcai ház tulajdonjogán az öröklés rendje szerint a két Diószegi lány osztozik. A Hatvan utca 232-es számú telek után az 1783. évben kirótt adó képet ad a Csokonai család gazdasági helyzetéről. Ekkor a 734 négyszögöl III. osztályú telekért kellett fizetni 11 forint 1 krajcár adót, a telekhez tartozó, jó minőségű, az ondódi pusztán

található 91 és $\frac{1}{2}$ öl földért 1 forint 85 krajcárt, az $\frac{1}{3}$ libakerti (veteményes) föld után, melyet 1782-ben vásároltak, 5 krajcárt, a 2 fejőstehénért 80 krajcárt és a 2 gulyabeli marháért 40 krajcárt.

A gazdaság az 1773-as évhez képest érezhetően kisebb lett. Az 1784-es évtől kezdve a beltelek és az ondódi föld után kirótt adót Csokonai József és Margitai József fele-fele arányban viselte. Az 1786/87-es adóévi lajstromban pedig özvegy Csokonai Józsefné foglalja el a férje helyét. 1783-tól kezdve, amikor a család vissza-költözött a Hatvan utcára, csak a műhelyt bérelte Csokonai József évi 30 rh. forintért, „vagysis 7 drb császári aranyat fizettek”⁵¹. A befolyásos apa és a férj halála után a feleség egyedül maradt, és kí-méletlen fejlemények következtek, amelyek megmutatják, hogy a cívisváros belső viszonyai aligha lehettek idilliek. Csokaji Fényes György 1784-ben a Fényes-házat 4000 rh. forintért eladta Kör-möndy János prókátornak. Fényes megbánta az üzletet, és nagy nehezen később visszaperelte Körmöndytől.

Az első súlyos következményekkel járó tapasztalat akkor éri az özvegyet, amikor férje halála után maga is megkísérli egy segéddel tovább folytatni a férjétől megörökölt üzletet. Ez a borbélycéh szabályai szerint módjában állt, mindaddig továbbvihette a mű-helyt, amíg özvegyként a férje nevét viselte a

mesterséggel és ahhoz való jussal élhet, csakhogy a Társaságtól függjön és a mesterséghez jól értő becsületes legényt tartson; a férje idejéből való inas is nála lehet; azonban új tanulót nem szer-ződtethet.⁵²

Gyurás vagy Gyurcsa István legénnyel és Czékus József inassal folytatta a borbélymesterséget.⁵³ A céhes szabályzat szerint Deb-recenben nyolc borbélynál csak kivételes esetben lehetett több.

Csokonainé férje halála után három hónappal perbe keveredett Körmöndy prókátorral a Csokonai József által aláírt szerződés eltérő értelmezése miatt. Körmöndy, aki nemcsak ügyvéd, hanem városi szenátor is volt, a férj halála után a megholttal kötött szó-

⁵¹ ZOLTAI 1935, 103.

⁵² *Uo.*, 104.

⁵³ *Uo.*, 103.

beli egyezségeket nem tartotta be. A két fél közötti vita megítélhetetlen, mivel Csokonai József és Körmöndy között nem volt írásos szerződés. A háztulajdonos Szent György napján levélben szólította fel az özvegyet, hogy teljesítse anyagi követeléseit. Mivel Csokonainé férje elbeszélése alapján másként tudta a tartozás rendjét, nem tartotta jogosnak a követelést, ezért nem teljesítette azokat. Körmöndy a meg nem fizetett bérlet fejében 1786. május 16-án este, nem sokkal kilenc óra előtt lement a műhelybe, és lefoglalta az ott lévő műszereket. Ezt követően kért Csokonainé írásban segítséget a városi tanácstól, hogy eszközeit visszakaphassa, mivel azok nélkül sem maga és árva gyerekei számára, sem cselédei számára nem tudhat megélhetést biztosítani. A tanács azonnal felszólítja Körmöndyt, hogy tisztességgel járjon el, és szolgáltatassa vissza a borbélymesterséghez szükséges eszközöket. A felelet elutasító, május 15-ével megszűntnek tekinti a bérleti szerződést, Csokonainé követeléseit nem ismeri el.

Csokonainé panaszlevelében azt írta a tanácsnak, hogy ő úgy tudta, a bérleti év is, mint minden bérleti szerződés, pünkösdkor ér véget, de Körmöndy már Szent Györgykor kérte a bérletet. Özveggy Csokonainé úgy hitte, hogy a boltbérhátralékba beleszámít a háziúr által használt asztalnak az ára, levonhatja belőle a műhely Csokonai József által rakatott kemence, valamint a Csokonai József által Körmöndynek rendelt orvosságok árát, illetve a megboldogult munkájának díját is. A tanács hamar intézkedett, és május 19-én már vissza is szolgáltatták Csokonainénak a zár alá helyezett tárgyakat: tizennyolc beretvát, két fésűt, két ollót és egy tükröt. Körmöndy nem akarta a bérleti szerződést meghosszabbítani, ezért május 16-tól minden napra egy húszast követelt tőle. Diószegi Sára kénytelen volt pünkösöd előtt felhagyni a bérléssel. És felhagyott a borbélymesterséggel is. Az 1788–89. adókönyvben már Darabos utcai lakosként tartották számon, foglalkozásául pedig a fonogatást nevezték meg.⁵⁴ Körmöndy városi szenátor volt, akit a tárgyak visszaszolgáltatására utasíthatott a tanács, de arra nem, hogy újabb évre meghosszabbítsa a bérletet. A létező szerződések betartatása és főként a szóbeli egyezségek megítélése,

⁵⁴ *Uo.*, 105.

különösen egy halottal kapcsolatban, a magánjog és a morális ítélet tárgya, de az eset a társadalmi egyenlőtlenségekből adódó hatalmi rend egyik megmutatkozása volt az árván maradt Csokonai család számára. Ám ez még csak a kezdetet jelentette.

Adósságok, kamatok, perek

Amikor 1788-ban Csokonainé az üzlet bezárására elszánta magát, döntését anyagi okok kényszerítették ki. A Diószegi lányok ugyanis el voltak adósodva. Ebben az évben zárult le a szülők Hatvan utcai házának eladása és az adósságok kifizetése. A Darabos utcai új életet pedig már lényegesen szűkebb anyagi lehetőségek között, a városi polgárok alsóbb, kevésbé védett, jóval kiszolgáltatottabb csoportjában kellett folytatni. Csokonai József is lehetett akár-mennyire kiváló borbély és kirurgus, a szigorú és a konkurenciát kizárni igyekvő céhes keretekben nem tudott volna betagozódni, ha nem áll mögötte apósa, a városi tanács tagja. A Diószegi család nem lehetett a rokonsági rendszerek által mélyen beágyazva a város társadalmába. Erre utalnak azok az események, amelyek Diószegi 1781-es, de főként özvegye 1783-as halála után történtek. A polgárok közül még sokan tartoztak a Kollégiumnak, de a Diószegi lányoktól, Margitainétól és Csokonainétól azonnal kérték a tartozást.

Zoltai Lajosnak, a várostörténet kiváló kutatójának köszönhető, hogy annyi más, jelentéktelennek tűnő apró adat feltárása között jelentőséget tulajdonított a Csokonai család pénzügyeinek. Az életrajzok könnyedén siklanak át a Hatvan utcai ház értékesítése fölött. Pedig ez az esemény alighanem drámai volt, és megrendítette a családot: az ekkor már 15 éves Mihályt, az apát és a családfenntartót elvesztő legidősebb gyereket nem hagyhatta hidegen. Elég nagy volt már, hogy mindent pontosan értsen, de még elég fiatal ahhoz, hogy végletesen és szenvedélyesen ítéljen. Csokonai az apja halála után következő balsorsot aligha tulajdoníthatta a kiszámíthatatlan és ismeretlen isteni elrendelésnek, annál inkább az emberi gonoszság és mohó számítás következményeinek. Csokonai József nem készített végrendeletet, hirtelen halt meg, de alig volt miről rendelkeznie.

A hitelezőkkel folytatott per irataiból világlik ki, hogy a Diószegi házaspár vagyonát a két lány örökölte.⁵⁵ Minden jel arra utal, hogy Csokonai József csak a mesterségéhez szükséges néhány eszközzel bírt, meg pár személyes tárggyal. Ennek fényében aligha minősülhet másnak, mint retorikai fordultnak, amikor Mihály „atyi örökség”-ről beszél. Az özvegyen maradt Csokonainét a borbélycéh hamar kivetette magából. A chirurgusi praxist nem vihette tovább, az üzlet bérbeadója ellehetetlenítette a további működtetést. Ekkor a Diószegi Mihálynak, illetve Csokonai Józsefnek kölcsönadott tőkét azonnal és türelmetlenül visszakövetelték. A kölcsönadók részben magánszemélyek voltak, de köztük volt a Kollégium kasszája is. Az életrajzok ezt a mozzanatot nagyon óvatosan kezelték, és ha említették is, hamar és súlytalan eseményként siklottak át fölötte. A Kollégium ugyanis felemás szerepet játszik ebben a történetben. A tapintatot persze magyarázhatja Csokonainak a városhoz és a Kollégiumhoz fűződő feszült viszonya.

A homályos pletykaként, az életrajzokban egy mellékmondatban elintéztet jelentéktelen apróságként kezelt ügy beható feltárását Zoltai Lajos végezte el, aki a tények ismertetése előtt maga is fontosnak érezte, hogy óvó, mentegető megjegyzéssel vezesse föl kutatását:

A sors véletlen játéka, hogy Csokonai szülőháza elidegenítésénél is döntő szerep jutott a kollegiumnak. Ámde igazságtalanok volnánk, ha ezért is elítélnők az iskola előljáróit. Ezek esküvel vállalt köteleességeket teljesítették, a mikor a főiskola kétségbe nem vont jogos követelésének megfizetésére szorították néhai nemzetes Diószegi Mihály uram örököseit, az épen nem pontos adósokat.⁵⁶

A Kollégium szerepe a Csokonai család elszegényedésében és egzisztenciális helyzetének megingásában tagadhatatlan.

Az 1840-ben létrehozott Pesti Hazai Első Takarékpénztár megalapításáig nem voltak hazánkban bankok, amelyekből pénzt lehetett volna kölcsönözni. A tőkepénz ritka madár volt, a hitel

⁵⁵ Gaál is így tudja. Vö. CsEml., 407.

⁵⁶ ZOLTAI 1905, 108.

pedig még inkább. Mozgósítható pénztőkével leginkább a katolikus egyház rendjei, illetve a különféle alapítványok pénztárai rendelkeztek. Ezek közé tartozott a Kollégium is, amelyre a jámbor hívek, a tanuló ifjúság sorsát a szíven viselők a protestánsok „Ország iskolája”-ként is ismert Debreceni Kollégiumra kisebb-nagyobb adományokat „testáltak”. A hosszú évtizedek során a tőke jelentős összeggé gyarapodott. A polgárok a város egy szenátora és egy esküdtje előtt tett végrendekezésükben mindig megemlékeztek a Kollégiumról is. Ennek a vallási és morális elvárásnak megfelelően végrendeletében Csokonai anyja is hagyott pénzt a Kollégiumra. Ugyanakkor a pénzkölcsönzést vallási és morális gyanakvás vette körül. Az éves kamat felső határát 6 százalékban állapították meg. A kereskedők a tisztas haszon mértékét 4 százalékban maximálták. Az ettől magasabb kamat, illetve haszonkulcs már a jó erkölcsbe ütközött. Akik ettől többet kívántak, azokat uzsorásnak tekintették. Debrecen városa az egri és a váradi katolikus szerzetesrendeknek volt eladósodva. A Kollégium pénztárát a professzorok kezelték. A 18. század végére az eladósodott város számára létkérdéssé vált a Kollégium kasszája feletti felügyelet megszerzése. Sinai Miklós és Domokos Lajos harcában nemcsak az Eklézsia és a Város ütközött meg szimbolikus okok miatt, hanem nagyon is e világi tétje volt a harcnak: a pénz, a Kollégium kasszája.

Zoltai előzetes védekezése azért is indokolt, mivel neki is tudomása kellett legyen arról, hogy a Kollégium kasszájából kikölcsönzött pénzeket az adósok általában trehányul fizették. A korabeli gyakorlat szerint a tőkét a kölcsönidőszak végén, egy összegben kellett megfizetni. Az éves fordulókön addig csak a kamatteher törlesztése volt az adós kötelessége. A kamatok (interesse) és a tőke szerződésben rögzített törlesztési időpontjait azonban ritkán tartották be. Ráadásul a pénztári nyilvántartás hiányos, áttekinthetetlen és pontatlan volt. A város belterjes köréhez tartozó adósok nehézségekre hivatkozva évekkel később rótták le magát a kamatot is. A tőketartozást pedig hosszú évekkel a kitűzött idő után nagy nehezen egyenlítették ki. A kivételezettek esetében a Kollégium türelemmel várakozott, és viselte a tőketartozás elmaradását. A Sinai-ügyből tudható, hogy Domokos Lajos és a város előljárói is kihasználták a fizetési lazaságot. A város befolyásos családjai pedig mintegy hitbizományként kezelték a diákság tá-

mogatására létrehozott pénzalapot. Ennek a belterjes és igazságtalan gyakorlatnak a konkrétumairól számolt be Sárváry évekkel későbbi vizitációja, aki megpróbálta a kassza könyvelését rendbe tenni, mialatt hiányosságok, pongyolaság és visszaélések sorára bukkant.

Diószegi Mihályné 1783-ban bekövetkezett halála után vette kezdetét a család anyagi állapotának megrendülése. A pénzügyi bonyodalmak abból adódtak, hogy Diószegi Mihály 1776-ban 200 rh. forintot vett fel a Kollégiumtól „interessé”-re, vagyis kamatra. 1778. július 7-én feleségével mint adóstárssal együtt további 100 rh. forintot Madas Istvánnétól. A tágabb család adósságához tartozott még a fiatalabb vejüknek, Margitai Józsefnek 1777. július 4-én a Kollégiumtól felvett 200 rf. (170 rh.) kölcsöne. És mivel Margitai Józsefnek sem volt olyan ingatlana, amelyre „betáblázhatták” volna a hitelt, vagyis fedezetül szolgálhatott volna, ennek is Diószegi Mihály, az após volt a kezese. A gondok 1781 után jelentkeztek, mivel az örökösök nem törlesztették a kamatot. A Kollégium és Madasné pert indított a tartozások behajtása érdekében. Az első tárgyalásra 1785. november 21-én került sor, amelyen mind Csokonai József, mind Margitai József elismerte a tartozás fennállását. Csokonai József azonban a Margitai József által felvett hitelt nem ismerte el a felesége tartozása gyanánt.

A tárgyalás 1785. november 28-án folytatódott, melyen Margitai ügyvédje védence nyilatkozatát megerősítette. A perben ítélethirdetésre 1786. február 28-án, illetve március 1-jén és 2-án került sor, mely szerint a bíróság az örökösöket, „...úgy is mint kezeseket egyetemlegesen kötelezte az adósságok megfizetésére...”⁵⁷ Ezt az álláspontot képviselte a felperesek ügyvédje, Sárói István prókátor, a Kollégium és Madasné képviselőiben. „A tanácsi törvényszék elébb Poroszlay Sámuel, majd ennek akadályoztatása miatt, 1786. decz. 14-én Petróczy Ignác senatort bízta meg az ítélet végrehajtásával.”⁵⁸ Időközben azonban Margitainé Diószegi Mária is elhalálozott.

Petróczy Ignác a megbízatása után öt nappal, 1786. december 19-én – vélhetően Sárói István prókátor is jelen volt ekkor – Dom-

⁵⁷ *Uo.*

⁵⁸ *Uo.*, 108–109.

ján István, Fejér István, Gyursa István és Licsman József tanácsbeli emberekkel lement executióra a Hatvan utcára, magukkal vittek két ácsot, nevezetesen Fekete Jánost és Kelemen Lászlót, akiknek az ingatlan ácsmunkálatait kellett felértékelniük. Időközben Csokonai a márciusi ítélethirdetést követően néhány hónappal, 1786. augusztus 23-án megfizette a Diószegi Mihály által felvett 200 frt. adósság tőketartozását kamatokkal együtt. Erről Kállai János, kollégiumi senior nyugtáját bemutatta. A márciusi ítélethez képest új helyzet állt elő azzal, hogy – amint ekkor Csokonainé a bizottságnak a tudomására hozta – időközben meghalt testvére, Diószegi Mária után újabb örökösödési eljárást kellett lefolytatni. És amiként ez az eljárás felosztja a két Diószegi lány mint örökös, illetve Mária örökösei között a még fennálló tartozást, akkor fizeti majd meg Csokonai Józsefné az eljárás fényében a rá eső részt. A bizottság ekkor dolgavégezetlen ment el.

Mivel az adósságot néhai Diószegi Mihály csinálta, illetve Margitai József adósságát kezesként magára vállalta, ezért a felpere-seket képviselő Sárói István prókátor ahhoz ragaszkodott, hogy előbb legyen meg az executio, vagyis elégítsék ki a hitelezők követeléseit, és csak ez után történjen meg a megmaradt vagyonnak az örökösök közötti újraosztása. Petróczy Ignác szenator elfogadta Sárói érvelését. Ennek megfelelően elvégezték a tartozások, a kapitális, vagyis a tőketartozás, az interesse, vagyis a kamatok, valamint az eljárási költségek felszámolását. Ennek végeredményeképpen adódott 370 frt. kapitális, a tőkére összesen 107 frt. 19 és $\frac{1}{2}$ krajcár interesse, vagyis meg nem fizetett kamat, illetve még felszámoltak 18 frt. 44 kr. költséget. Vagyis összesen 496 frt. 3 és $\frac{1}{2}$ kr. volt a teljes tartozás. Ezt követően Margitai József ellenvetés nélkül executio alá bocsátotta apósának a „Hatvan-utczában, az északi soron lévő háza felét, melynek napkeletről Olajos István, nyugatról Móricz István a szomszédi”.⁵⁹

Petróczy ekkor már felmérette az ingatlan értékét, amely a tartozásra betáblázott fedezetként szolgált. A 734 négyszögöl telek értéke négyszögölenként 1 rf. 8 krajcár, vagyis összesen 831 rf. 52 krajcár. A ház értéke két részből tevődött össze: 1. a kőművesmun-

⁵⁹ *Uo.*, 109.

kát 786 rf.-ra becsülték, míg a 2. ács-, asztalosmunkákat 212 rf. 8 krajcár-ra.⁶⁰ Így a fedezetül szolgáló telek és ház összes értéke az executiós bizottság szerint 1830 rh. forintot tett ki. Vagyis az ingatlant terhelő adósság valamivel több mint az összérték negyedét tette ki. Sárói nem fogadta el az ingatlannak a felbecsült értékét, hanem azt kívánta, hogy az örökösök azt adják el „vagy egyezés s alku szerint, vagy pedig licitáció; ha ezt nem cselekszik és nem igyekeznek az eladásán, maga fogja elárvereztetni”.⁶¹ Ekkor Csokonainé és Margitai beleegyeztek és megígérték, hogy igyekeznek minél hamarabb eladni.

Petróczy az ügyről majd csak 1787. március 24-én tett jelentést a tanácsnak. Ezzel Csokonaiék időt nyertek. Az adóösszeírások szerint így még az 1787–1788-as adóévben is a Hatvan utcán írták össze őket. A házat pedig 1788-ban sikerült értékesíteniük, még hozzá maguk tehettek meg és szabadon. A vevő Pap Mihály szűr-szabó volt, aki 2000 váltó (vagy vonás) forintot (1700 rh. forintot) adott érte. Pap Mihály nyereséges üzletet kötött, mert egy évvel később továbbadta Mór András vargamesternek, és nyert rajta 100 forintot. A becsült érték ezek szerint nem lehetett nagyon pontatlan, hisz Pap Mihály végül is ezen jutott hozzá. De ha jobban megnézzük a számokat, a befektetett 1700 forint 6 százalékát kapta.

Ugyanis annyiban más volt a korabeli hitelügylet, hogy általában viszonylag hosszú időre kapták meg a tőkét, amelyet csak a kölcsönidőszak lejárta után kellett egy összegben visszafizetni. Mindaddig csak az éves kamat törlesztésére voltak kötelezve. Nem tudni, hogy a hitelező Kollégium a megállapodás szerinti idő letelte előtt kérte-e vissza a tőkét, amihez persze joga volt a kamatok késedelmes fizetése miatt. Mindezek alapján az sejlik fel, hogy a kamatok nem törlesztése az örökösök közötti vitának az eredményeként állhatott elő. Az adóssággal kapcsolatos eljárás szükségű jegyzőkönyvéből mintha az sejlene föl, hogy a két örökös család, a Csokonai és a Margitai család nem tudott megegyezni a felelősség mértékében és a fizetés megoszlását illetően. Mintha mind a

⁶⁰ Az utóbbi 8 krajcár-ra nyilván csak azért volt szükség, hogy a telek értékének töredékes összegét egész forintra kerekíthessék.

⁶¹ *Uo.*

kettő a másakra várt volna a hitel törlesztése ügyében, hogy ennek anyagi vagy egyéb okai voltak, az a kérdés persze nyitva marad. Aztán amikor már végzetesen komolyra fordult a helyzet, Csokonainé a 200 forint megfizetésével próbálta menteni a még menthető. A befizetést bizonyító szeniori nyugta felmutatása az executio elhalasztását hivatott szolgáltatni. Az executio végrehajtását az siettette, hogy a másik fél, Margitai azonnal beleegyezett az ingó és ingatlan felmérésébe.

Költözés a Darabos utcára 1788-ban

Az 1786-os év Csokonai életében súlyos megrázkódtatással járt. Az apja elvesztését a család elszegényedése és lecsúszása követte, a cívistársadalom rideg és ellenséges arca mutatkozott meg számára. A Diószegi Mihály által vagy kezességével felvett kölcsönök és kamataik nyomasztó módon tornyosultak a család feje felett. 1788-ban a Hatvan utcai ház 1700 rh. forinton történt eladási árából az ítélet szerint a hitelezőknek megfizetett 495 rh. forint tartozás levonása után maradó 1204 rh. forinton osztozkodott özvegy Csokonai Józsefné húga, Mária örököseivel. Zoltai azt írja, hogy

Csokonainénak a terhek kifizetése után megmaradt az örökségből 800 von. frt készpénze és harmadfél kapa szőlő, a Hatvan-utcai kertben, a második járáson, a mostani Gohér-utca keleti során, a 9-11. sz. telkek táján. Pénzecskején hamarosan kis házastelket vásárolt Szentpéteri János sőtörőtől Darabos-utcában (most Rothermere lord-u. 21. szám alatt).⁶²

Elvileg tehát Csokonainé rendelkezésére olyan 600 rh. forint körüli összeg állhatott, amely immár saját maga és az árvák számára biztosítandó ingatlan és eltartásuknak egyetlen fedezetét jelentette. A költözés idején Csokonai már 15. évében járt. Már nem volt gyerek, inkább fiatalember-számba vették. És ekkor már poéta hírében állt.

⁶² ZOLTAI 1935, 103.

Az *Egy fősvénynek leírása* című verssel kapcsolatban írja Julow Viktor: „...élményi-indulati magja van; Csokonaiék vagyona uzso-
ratartozásokon úszott el”.⁶³ Julow megjegyzése túlzó, amint a
számok alapján láthattuk, uzsoráról szó sem volt, annyiban azon-
ban sejtése nem lehet alaptalan, hogy Csokonainak ekkor szem-
besülnie kellett a társadalmi igazságtalansággal, hogy nem min-
denkit mérnek egyenlő mértékkel. A Csokonai és a Margitai csa-
láddal szemben a Kollégium és Madasné ügyvéd által, teljesen
törvényesen, de kíméletlenül és rendhagyó módon érvényesítette
azt, amit számos más adóssal szemben egyáltalán nem sietett
évtizedekig sem akár. Semmiféle szigorral nem léptek fel az isko-
la előjárói azokkal szemben, akik egyáltalán nem teljesítették
„esküvel vállalt köteleességüket”, csak a gyengék és a kiszolgál-
tatottak esetében. A helyzetet nehezítette a családon belüli vita,
amellyel a kamatfizetési kötelezettséget egymásra tologatták.

Vargha Balázs beleérzéssel és regényes elemekkel díszített el-
beszélése a valós és a képzelet munkáját egyesíti a perről és a
család elszegényedéséről írva:

A bonyolult és hosszadalmas eljárás még Csokonai József életében
kezdődött. Tőle – mint kezestől – akarták behajtani néhai apósa
adósságát. Az ügy vége pedig az lett, hogy az özvegységre jutott
Csokonainé kénytelen volt eladni apai örökségét, házáat, telkét –
áron alul –, s csak annyi pénze maradt, hogy egy szegényes, nádas
házat megvehetett a Darabos utcán.

Olyasféle megpróbáltatása lehetett ez a családnak, mint Petőfi-
éknek „a hitetlen emberek csalása” vagy Móriczéknek a „tüzes
gép”. Olyasféle, de sokkal nagyobb csapás. Akkor hajtották be a
tartozást, mikor a család elvesztette az apát, a kenyérkeresőt.

Mihály, az elsőszülött, tizenhárom éves volt, amikor meghalt az
apja. Éppen elég értelmes, nagy fiú, hogy részt vehessen özvegy
édesanyja gondjaiban, s egész életére megértse a pénz vastörvé-
nyét.⁶⁴

Csokonai József nem volt kezes, hiszen nem volt tulajdona,
amely fedezetet jelenthetett volna. Ő hitelfelvevő volt. A kezessé-

⁶³ JULOW 1975, 28.

⁶⁴ VARGHA 1974, 17.

get Diószegi Mihály vállalta, amelynek fedezete szintén a Hatvan utcai ház volt. Az adatokból kiderül, hogy Diószegi halála után elmérgesedett a vita azt illetően, hogy az adósság kit és milyen mértékben terhel: Csokonait vagy Margitait. Amit bizonyosan tudunk, hogy a Diószegi-ház eladása után Csokonainénál 600 vonás forint körüli összeg maradhatott. Csokonainé halála előtt három nappal, 1810. május 19-én kelt végrendeletében úgy emlékszik vissza ezekre az eseményekre, hogy szülei háza árából rá 2000 váltó forint maradt. Mint láttuk a Margitai József által felvett kölcsön összegénél, hogy a 200 váltó forint 170 rhénes forintot ért. Vagyis Csokonainé a Diószegi-porta eladási árából 850 vonás forintra tett szert. A végrendeletben ehhez azonnal hozzáfűzi: „de ebből 200 frtot édes atyja adósságában fizetett ki”,⁶⁵ vagyis 170 rh. forintot. Ténylegesen tehát 680 rh. forint (vagy esetleg 650 rh. forint) maradt a Csokonainé tényleges örökrésze. Ebből a pénzből a módos Hatvan utcai cívisházhoz képest csak egy silányabbat szemelhetett ki magának. Választása a Kollégium közelében, a Darabos utcán fekvő 221. számú házra esett, erre futotta a pénzből.

Az adóösszeírások adata szerint ez a telek jóval kisebb, mindössze egyötöde a Diószegi-portának, csupán 157 négyszögöl, amelyért 78½ krajcárt, a 19 és ½ öl ondódi földért 39 krajcárt, a 3 és ½ kapa Hatvan utcai szőlőért 87½ krajcár országos adót volt köteles fizetni.⁶⁶ Mindebből az is következik, hogy Csokonainénak ki kellett egészítenie megcsappant jövedelmét, és miként az özvegyasszonyok szokása volt akkoriban, „fonogatott” mások számára. Az 1789/90-es adóösszeírásból kiderül, hogy ezért a mellékes tevékenységeért is kellett adót fizetni, még hozzá pontosan 50 krajcárt.⁶⁷

Csokonainé szállásadói tevékenységéről kevés adat áll rendelkezésünkre. Gaál László 1804 augusztusában érkezett Debrecenbe, szemtanúként írt erről:

⁶⁵ ZOLTAI 1905, 110.

⁶⁶ 1 kapa szőlő: annyi, amennyit egy ember egy nap alatt be tud kapálni, ez persze a talaj minőségétől is függ, laza vagy kötött talajú-e; a kerti szőlőnél 1 kapa = 225 négyszögöl, míg a bihari hegyeken 1 kapa = 150 négyszögöl. Lásd RÁCZ 1989, 99.

⁶⁷ ZOLTAI 1905, 110.

Özvegsége ideje alatt, mindenkor több ifjakat tartott szállással és kosztal. Mikor én hozzá mentem kosztra, akkor nála szinte heten voltunk 1804-ben augusztusban.”⁶⁸ „Özvegsége ideje alatt, hogy magán jobban segíthetne, mindenkor több ifjakat tartott házi szálláson és kosztan. Mikor én hozzá mentem kosztra szinte heten voltunk nálla 1804^{dk} esztendőben augusztusban. De minekutánna megholt fijának kinyomtatott munkáji, u. m. Lilla, Ódák, Dorottya, Pásztor Király, Amintás – Galatea – Váradról haza kerültek, s azokból szép pénzt vett bé, a kosztos tartással felhagyott.”⁶⁹

Gaál emlékezése alapján világos, hogy Csokonainé férje halála után, mikor már a Darabos utcán lakott, nemcsak „kosztosokat” tartott, hanem szállást is adott:

gyermekeiért, *Mihályért*, és *Josefért* oskoláztatások egész ideje alatt elsőrangúlag fizetett, – az az cibisták voltak gyermekei – mint ott szokás nevezni – az az hetenként, külön mindenikért, egy hét-nyöltz személyre való fazék ételt főzött, a Collégiumi ifjúság számára.⁷⁰

A Csokonai fiúkért az anyjuk fejenként hét-nyolc diákot etetett. A három vagy négy évvel fiatalabb József is követte Mihályt a Kollégiumba, és néhány évig, 1791 vagy 92-től 95 júliusáig, Mihály kényszerű távozásáig, a Csokonai fiúk egyszerre voltak a Kollégium bentlakó diákjai. Ezáltal két hely szabadult fel a Darabos utcai házban. A fiúk helyét a Gaál által „jól gazdálkodó” és „gondos” jelzőkkel illetett Csokonainé bizonyára újabb lakókkal töltötte be. A főzés és a szállásadás nemcsak jövedelemforrás volt, hanem ezzel egyenlítette ki az anya a taníttatás költségeit: amíg a Csokonai fiúk a Kollégiumba jártak, addig Csokonainé főzéssel, a cibistasággal fizette meg az iskolai díjat. De bevételre is szert tett ezáltal. Gaál László, aki jól ismerte Csokonainé gazdálkodását, bevételi forrásait részletezi is:

Csokonai Josefné Diószegi Sára sem szorgalmas férje keresményét, sem attya örökségét el nem vesztegette. Hanem Attyok nagy Házát

⁶⁸ CsEml., 401.

⁶⁹ CsEml., 407–408.

⁷⁰ *Uo.*, 408–409.

s szőlőjét eladván, a neki jutott kész pénzen vette Darabos utzai Házát, a melyhez a külső Teleken szinte szántó földek, őszi és tavaszi termés alá valók, – és úgy nevezett Csere erdői kaszáló rétek is tartoztak és még a Hatvani utzai kertekbeli Szőlőjét. – A Házában maga lakott hozzá tartozóival és béres fizető lakókat tartott, – őszi és tavaszi szántó földeit bizonyos mennyiségű szemes gabonáért – kaszáló rétjeit pénzért vagy széna részért szokta kiadni; Szőlőjét s annak sok gyümölcsöt termő fáit egy Vintzellér által munkáltatva maga közvetlenül szokta használni – melyből szép hasznot vett bé évenként. Mikor fiai már házából ki kerültek kosztosokat is felfogadott, hogy asztala üres ne lenne.⁷¹

Szintén Gaáltól tudjuk, hogy az anya debreceni viszonylatban kényelmes helyzetben volt, megélhetése biztosított volt:

[Csokonai] ...édes Annyának pedig jó háza, szőlője, ház után való szántó földjei, Csere kaszáló rétje volt – szüret után pedig 30-40 cseber bora mellyet a' város borbírája jó drágán szokott bevásárolni – s mind ezek egy krajtzár rajtok fekhető tereh vagy adósság nélkül.⁷²

A mondatból kihallatszik a Hatvan utcai ház katasztrófáját okozó kölcsönöktől való tartózkodás. 1805-ben néhány hónap különbséggel egymás után vesztette el két életben maradt fiát. „Fijainak halálok után kosztosokat nem tartott...”⁷³ Tehát 1805 nyara után, mikor József fia is meghalt, többé nem vállalt bérfőzést. De szállást továbbra is adott. Az özvegy megbízásából a gyerek nélkül maradt asszonyt Gaál László temettette el. Csokonainé halála idején Gaál már nem lakott a Darabos utcában. De ekkor is volt az özvegynek bérlője, méghozzá „egy a háznál szálaló Tóth Mihály nevű deák”⁷⁴

⁷¹ *Uo.*, 409.

⁷² *Uo.*, 414.

⁷³ *Uo.*, 401.

⁷⁴ *Uo.*, 402.

CSOKONAI KARAKTERE ÉS AZ ÁRKÁDIA-PER

Az Árkádia-per néven számon tartott irodalomtörténeti eseménysor szerteágazó történéseiből a névadó „Árkádia” szó jelentése körüli bonyodalom elfedte a többi mozzanatot. Ma már a *per* szó is félrevezető, hiszen nem jogi aktusról van szó, hanem egy elhomályosult jelentésről, amelynek mai megfelelője a 'perpatvar', 'viszály', 'szóváltás'. Az „Árkádia-per” azonban alapvetően három mozzanat köré csoportosult: 1. Csokonai karaktere és annak megítélése; 2. a monumentum és annak ikonográfiai programja; 3. az Árkádia szó hermeneutikai kérdése. Most csupán az első mozzanatra irányítjuk figyelmünket, mint az egész – irodalomtörténeti eseménnyé vált – vizálykodás kiindulópontjára, és arra a kérdésre keresünk választ, hogy hogyan értelmezték Csokonai viselkedését, illetve miként kívánták láttatni azok, akik ismerték őt életében. Ez a kérdés magában rejt egy ezzel szorosan összekapcsolódó másikat, amelyet a válasz során nem kerülhetünk meg: nevezetesen milyennek igyekezett láttatni Csokonai önmagát, milyen volt az általa mások számára megalkotott perszona. Csokonai ugyanis az egyik első olyan irodalomtörténeti alak, aki önmagáról képet, pontosabban nyelvi megalkotott önképet kíván felmutatni az olvasók számára. Ugyan még nem ír önéletrajzot, de tudatosan és nagy gonddal távolságot teremt önmaga esetlegessége és az utókor számára mérvadónak szánt irodalmi alakmása között. Az ember és az író között feszülő távolság új módon alakítódik ki. Eszközei hasonlítanak az irodalmi én-formálás eszközeihez, ahol az élet szöveggé, művé válik, amelyen dolgoznia kell a poétának.

Az élet és az életet szövegszerű alakítottságában szemlélő, akként modellező beszéd technikája Csokonai esetében az irodalmi alakformálás eszközeit is bevonta. Ezek a technikák, amelyek

egy diskurzus technikái is egyben, az én-formálás megváltozott eszköztárát jelentették, amelyet sokan idegenkedve szemléltek. Ezért volt, hogy akik személyesen ismerték őt, nehezen tudtak megbarátkozni ezzel. A halotti beszéd, amelyet Csokonai fölött Diószegi Sámuel tartott, a hagyomány diskurzusát beszélte. Fazekas Mihály halotti verse azonban már nem tudott kitérni a szerző Csokonai erős nyelvi hatása alól, ezáltal ki is tágította azt a rendet, amelybe verse beleilleszkedett. Azonban, amikor az auctor nyelvi erejének meghódol, a halott győzedelmeskedik az élők felett, és Fazekas elkerülhetetlenül Csokonai irodalmi alakjának megidézésével kívülre is kerül a protestáns végtisztesség szertartásrendjén. Az emlékéllítés és az én-formálás textuális technikái közül az epitáfium tartozott még ehhez a rituáléhoz, annak barokk jegyeivel együtt, ahogyan erre Domby Márton adott példát – a Kazinczy által mélységesen megvetett és elutasított – sírfeliratával. A normaszegések sora Kazinczy *Nekrológ*jával teljesült be igazán, amelyben Csokonai irodalmi alakja győzte le egykori tényleges valóját. Csokonai én-formálása Kazinczy öntudatlan vagy nagyon is szándékos gesztusával lett teljes, és lépett át az irodalom szövegszerű világába.

A debreceniek, akik ismerték Csokonait és birtokolták a barokk hagyományt, de nem értették az én-formálás irodalmi diskurzusát, élesen utasították el Kazinczy – Csokonai szelleméhez hűnek tekinthető – textusát. Idegenkedtek a *Nekrológ* szellemének jegyében történő olvasástól. Kazinczy nekrológja felszínre hozta az irodalmi én-formálás és a mindennapi ember megítélése közötti feszültséget. A hagyományos gyászszertartás, a halott jelenlétének kioltó reprezentációja, amely a megholt „árnyékával”, emlékével helyettesítette az egykor élt embert, szembekerült az irodalmi jelenlét halál után felerősödő, az én-formálás eredményeképpen magának új karakterszempontokat követelő szemlélettel, amelyet Kazinczynak a tudósítást a nekrológgal ötvöző hírlapi közlése eredményezett.

Milyen volt Csokonai karaktere? Milyen volt a jelleme? Milyen ember lehetett? A költő Csokonairól az utókor egyre többet tudott meg, de az ember jelleme az irodalomtörténeti tudás, a filológiai bűvárműködés felhalmozódó részletei ellenére – vagy épp ezért – talányossá vált. Ezzel a feszültséggel találkozhat az irodalomtörté-

net szövegeiben ma is az érdeklődő olvasó. Pedig épp ez az a kor, amikor az író arca, ikonográfiai megjelenítése (metszet, festmény, akvarell, krétarajz stb.) szinte kötelező részévé válik az irodalom intézményesülő rendszerének.⁷⁵ Különösen Kazinczy ténykedésének köszönhetünk sokat e téren. Csokonai ikonográfiájának – bár sokkal kevesebb ábrázolás áll rendelkezésünkre – ugyanaz az alapvető problémája, mint ami ebben a korszakban Kazinczyé: az *originál* és a *kópia* közötti viszony és e viszony közvetítésének módja foglalkoztatja. A képzőművészeti megjelenítések esetében az ábrázolás és a sokszorosítás technikai problémái mellett a *látás*, az *érzékelés* és az *értelmezés* hármas közvetítő technológiája jelenti a megválaszolandó kérdések körét.

Az ember jellemének megítéléséhez nem állnak rendelkezésünkre fogódzók. Hisz egy ember jelleme változik, és mindig egy adott szituációban látszik valamilyennek. Tehát a jellem vagy a karakter is interakciók eredménye, és akárcsak a szövegek jelentése, mindig az értelmezők gesztusaitól, értelmezési technikáitól, előképzettségétől, beállítottságuk és érdekeik eltérő voltából adódóan válik számukra láthatóvá valamely ember karaktere. Kazinczy egy régóta forrongó kérdéskört hozott megint a felszínre, olyat, amely Debrecenre, a debreceni mérvadó köröket régóta foglalkoztatta. Kazinczy is szembekerült már Csokonai karakterének megítélésével még évekkel korábban a *Nekrológjának* megjelenése előtt. Így például az a beszélgetés, amelyről 1802. október 31-én kelt levelében számol be Kazinczy Virág Benedeknek, már eldöntött egy alapvető kérdést Kazinczy és a debreceniek között a költészet és a *magyarság* (itt a magyar *nyelv* értendő rajta természetesen) mibenlétét illetően, ahol Csokonai megítélése is sorra került. A levél beszámolója szerint ugyanezen a napon, vagyis 1802. október 31-én Kazinczy Domokos Jakab házában ebédelt, ahol jelen volt az idős, ekkor 75 éves Domokos Márton és Benedek Mihály református lelkész is. Egy írás kapcsán szóba kerülve az irodalom, a Kazinczy provokálta kérdésekre felelve kiderült, hogy a társaság, szemben Kazinczyval, egészen más véleményen van a magyar nyelv állapota és az újabb irodalom meg-

⁷⁵ ONDER 2003, 114–118; HÁSZ-FEHÉR 2003.

ítélése tekintetében. A Kazinczy által sorolt szerzők nevei nem nyerték el az idős Domokos tetszését:

Orczyt! – azt éppen nem ismerte sem poetának sem magyarnak. Én azt mondtam, hogy inkább is volt poéta, mint Magyar, de csalhatatlanul poétább és Magyarabb volt, mint Csokonain kívül sok fia Debreczennek. – Csokonainak? Ezért majd levágott. És méltán; mert a' Renegátot inkább gyűlöljük, mint a' született pogányt.⁷⁶

A biográfia-irodalomnak azonban műfajpoétikai konvencióként kénytelen-kelletlen le kellett írnia egy ember karakterét. Az Árkádia-per során a vitázók is saját műveltségük és habitusuk szerint igyekeztek Csokonai karakterét szövegszerűen rögzíteni. Kazinczy a *Nekrológ*ban ennek a konvenciónak tett eleget, amikor közzétette elhunyt barátjának a későbbiek során többször újraértelmezett és magyarázott jellemzését. A jellemzés rövid, talányos, gnómatikus volt, az ezoterikus beszéd – Kazinczy művészi arisztokratizmusára valló módon – ebben a jellemzésben is jelen van:

Nagy kedvességet nyert versei által: még nagyobbat azoknál, a' kik őtet közelebről ismerhették, szíve szelíd és jámbor volta által; mert az ő affectált és nem affectált misanthropiájából úgy sugárlott ki mindég az emberi szeretet, mint affectált cynismusból az aesthetikai lélek.⁷⁷

Csokonai jellemének ez a leírása megütközést keltett. Szentgyörgyi – Csokonai debreceni orvosa és Kazinczy barátja – írta 1805. március 8-án kelt levelében:

Ha nyílt szívvel kell szóllanom, senkit sem tudok, a' kinek nem fájt volna a' [ti. Csokonai – B. Sz.] halála felől való tudósítás; [...] de minden igyekezettel sem tudunk a' misanthropiáról és cynikusságról szóló ígéknek, szelíd vagy tűrhető értelmet adni; az özvegy keserves

⁷⁶ Kazinczy – Virág Benedeknek, Kóly, 1802. október 31. = KazLev., II., 500.

⁷⁷ [*Nekrológ*], Kelt: Érsemlyénben, Debrecen mellett, január 30.; megjelent Magyar Kurír 1805. február 19., I. negyed, XV. szám, 235–237. Közölve: CsEml., 281, 596.

könyhullatásokkal panaszkoltam előttem, hogy tőled e' félét soha nem várt volna...⁷⁸

Erős bennem a gyanú, hogy az Árkádia-per – a pszichológiai értelmezés fogalomhasználatára szerint – egy nagy áthelyezés dokumentuma is. Kezdetben a legfontosabb mozzanat helyébe, vagyis Csokonai karakterének igaz vagy hamis leírása helyébe fokozatosan a győzni akarás, a másik elhallgattatásának mozzanata kerül. A síremlékről való, azaz a vitának nevet adó Árkádia-fogalom értelmezése körüli szócsata Csokonai jellemének leírását helyettesíti. Vagyis elfedi az egykor élt Csokonai alakját. Mivel egy ember – különösen pedig egy halott ember – jelleme a többi ember által jeleníthető meg, és ekképp válik az értelmezés aktusává, ezért azokról is árulkodik, akik ekként vagy akként látják és láttatják őt. Feloldható ellentmondás rejlik Debrecen viselkedésében annak kapcsán, hogy Csokonait nem szerették szülővárosában, de halála után mégis megvédték. Példának okáért Budai Ézsaiás 1805. március 10-én Kazinczyhoz írt levelében nem tartja jó költőnek, de mégis megvédi: ami „munkáit illeti: én azokkal megvallom, esmeretlen vagyok. [...] mostani munkáibann néha futólag tekintettem, a' mint tudniillik azokat egynél másnál megláttam.”⁷⁹ Ám Csokonainak emlékművet emelni mégsem akartak.

A különc arisztokrata és dilettáns író, Cserey Farkas bizonytalan ízlése, az irodalom jelenségeivel szembeni, az írókétől lényegesen eltérő attitűdje és emberi hiúsága is kellett ahhoz, hogy a magyar irodalom első valódi perpatvara elmérgesedjen. Cserey Farkas krasznai birtokán nagy terveket forgatott fejében. Egyrészt érzékelte a magyar közélettől eltérő mintát, ugyanakkor nem ismerte kellőképpen a hazai viszonyokat, főként pedig az irodalom jelenségének kétes társadalmi megítélését. Cserey ambíciója az irodalmi kultusz Gessner elbeszéléseiből ismert változatához fűződött, ahol az irodalmi jelentésből való részesülés két ember érzékeny viszonyának megoszthatóvá és maradandóvá tételét jelenti. Ahogy a *Fanni hagyományai*ban a szerelmesek érzelmeinek megvallása a Gessner-szöveg olvasásán mérődik le és ennek ak-

⁷⁸ Uo., 477.

⁷⁹ Uo., 476.

tusa során történik meg. Ehhez hasonlóan Cserey Farkas a Kazinczyhoz fűződő barátsága *monumentumát* egy Csokonai-élműben és a hozzá kapcsolódó képzőművészeti programban kívánta az utókorra hagyományozni. És saját, privát szertartást kívánt kialakítani az esemény köré.

A „per” másik főszereplőjének, Kazinczynak a viszonya sosem volt az egyenrangúak kapcsolata Csokonaiával. A szabálytalan életű poéta viselkedésében, életmódjában rejlettek bizonyára azok az emberi tulajdonságok, amelyek miatt Kazinczy fenntartással, Kazinczy anyja pedig megvetéssel viseltetett Csokonai iránt. Kazinczy *Nekrológjában* írt jellemzése képezte az Árkadia-vitában – az élmű milyenségén és a nevezetes Árkadia szó jelentésén kívül – az egymásnak feszülő felek eltérő értékelését. Erre a problémára Kazinczy nyilvánosan először az élműállítás Kurír-beli bejelentését követően, 1806 szeptemberében kelt írásában reagált (*Magyarázó jegyzések a' Csokonai' sírköve eránt tett jelentésre*). Ebben az írásban Kazinczy azzal védekezik, a már idézett jellemzés kapcsán, hogy

a' Debreczenen kívül lakók azt ítélték felőle, hogy sem igazabb, sem kedvezőbb képét nem festhettem: Debreczen ellenben ott is *dőfést* talált. Nagy megbántása vala az az ő szemében a' Megholtak, hogy felőle azt mondtam, hogy az ő *affectált és nem affectált misanthropiájából a' szerint sugárlott-ki mindég az emberek' igaz szeretete, mint affectált cynismusából az aestheticai lélek...*⁸⁰

Amikor 1806 szeptemberében Kazinczy önmagát idézi (dőlt betűt használva ennek jelzésére), már másként fogalmaz, az eltérések láthatók a szöveget összevetve az 1805-ös *Nekrológ*gal. Az előbb félbeszakított részlet a következőképpen folytatódik:

...’s azok, a’ kik ismerik azt az Író-t, a’ kinek karakterét ezen szavaim festik, és így értik czélzásomat, – azok akik tudják, hogy a’ szegény Cs. mint sok más szeretetre méltó, de magokat nem

⁸⁰ *Magyarázó jegyzések a' Csokonai sírköve eránt tett jelentésre, A beküldőnek kívánságára minden kihagyás és változtatás nélkül.* Keletkezett: 1806 szeptemberében; megjelent: Hazai Tudósítások 1806. XXX. szám. Szombaton Mind Szent [november] havának 11. napján. = *Uo.*, 288, 597.

kények szerint érző Ifjaink, ezt az *igazság' és természet' emberét* tette volt ideául magának, el-fogják e hihetni, hogy ezáltal a' Debreczen' szeretetre legméltóbb fíjainak nehezteléseket vontam magamra?⁸¹

Némiképp homályos, rejtett utalásokkal teli, ezoterikus beszéd itt is a Kazinczyé. Nem világos, hogy milyen jellembeli fogyatékos-ság vagy hiba volna az, amit Kazinczy nem mond ki nyíltan, ám nem is akarja elhallgatni azt, mivel valamiképp épp a pozitív tulajdonságok részének is tekinti. Akként, ahogy az érem egyik oldala mellett ott van a másik. Vagy amint a pecsétnyomó pozitív és negatív képe, hiszen ebben a hasonlatban inkább érzékelhető a két oldal, a jó és a rossz egymást feltételező, egymás nélkül nem létező volta. Mintha Kazinczy Csokonai karakterében valami olyan tulajdonságra akarna rámutatni, amely éppen nagyságának volt fontos, ha általa mégsem támogatható és nagyra tartott része. Kire vonatkozik az a körülírás, akit Csokonai „ideául” tett maga elé? Akiről Kazinczy itt azt mondja, hogy „*igazság' és természet' embere*”? A hiba – amint azt a szöveg későbbi megjegyzése ki is mondja: („Ismertem én a' szeretetreméltó, noha nem hibátlan Ifjúnak egész becsét, 's szerettem szívesen.”)⁸² nem csak Csokonainak volt a korban felróható. Ellentétben a Kazinczy „esztétikai” felfogásával, amely az idealizálásra irányult, ebben az esetben Csokonai jellemzése örvén inkább arra hívja fel a vele vitázók figyelmét, hogy ne csalják meg magukat, hanem lássák a jó mellett a rosszat is:

Minden inkorrektio mellett elég becsültnivalót találunk mi az ő munkájában. Egy igen szerencsés erű 's geniális szökdellésű Poéta, egy igen szép érzésű, *s midőn tisztelt barátjai között ült*, minden irritabilitása mellett képzelhetetlenül nyájas modestiájú ember, a' legszebb misanthropiájú fiatal Bölcs – az az Ifjú, a' kit a' halál ditsőségének fele útjában kapott-ki közzülünk, minden emberiségei [!] mellett érdemes arra, hogy emlékezetét fenn tartsuk; 's minthogy

⁸¹ *Uo.*, 288.

⁸² *Uo.*, 289.

neki, kinek gyönyörködve hallgatánk kedves zengéseit, míg élt, kenyeret nem adtunk, adjuk most, midőn már nem él, követ.⁸³

Ezt a pontosítást az tette szükségessé, hogy a *Csokonainak sírköve*⁸⁴ címmel 1806. augusztus 16-án a *Hazai Tudósításokban* megjelent, az emlékműállításra ösztönző felhívás Kazinczy levelelének csak első részét közölte. A második részt, amelyben visszatért a *Nekrológ*gal kapcsolatos „félreértések” tisztázására, azt Kulcsár István, a lap szerkesztője elhagyta. Pedig ebben a napvilágot nem látott részben Kazinczy már egyszer visszatért az 1805. február 19-én megjelent jellemzésre:

Azon soraimat, melyben én Csokonait festettem és az affectált és nem affectált misanthropia, az affectált és nemaffectált cynizmus felől szóllottam, némellyek meg nem értették, némellyek megérteni nem akarták. [...] Ellenben voltak, a' kik Csokonait nem ismerték kevésbbé, 's tudják, hogy ő a' *Természet' és Igazság'* misanthropus és nem misanthropus, cynikus és oh! melly igen nem cynikus *emberét* tette volt magának ideáljául, 's ezek rá ismertek szavaim' értelmére, 's azt vallják, hogy Csokonainak sem igazabb, sem kedvezőbb képét festeni nem lehetett. [...] Szavaimért nincs okom pirulni, 's azt írnám, a' mit ottan írtam, ha megirva nem volna, 's ha a' Kurir leveleit Merkur a' Styxen túl szállítja, tudom, Csokonai előtt kedvesebb az a gáncs, mellyel felőle én szóllottam, ha gáncs tudniillik! mint az a fojtogató suffitus, mellyet sírja mellett oly sokan gyújtottanak.⁸⁵

Kire utal itt kimondatlanul Kazinczy, akit Csokonai – szerinte – „ideául” tett maga elé?

A választ a Szentgyörgyi doktorral folytatott levelezésben találhatjuk meg. Szentgyörgyinek a „mizantróp” és a „cynikus” jelzőket kifogásoló levelére Kazinczy 1805. március 13-án válaszolta a következőket:

⁸³ *Uo.*

⁸⁴ *Uo.*, 284–285.

⁸⁵ *Uo.*, 286.

Igen is, édes barátom, nem kevésbé fáj az nekem, hogy Debreczennek jobb fejei [...] közzül senki sem volt, a' ki megértett volna, és meg nem értvén bennem megbotránkozott és megítélt [...] Kié a' hiba, a' botránkozóé e, vagy a' botránkoztatóé? [...] Ki szerette valaha úgy az embereket mint Rousseau, 's ki volt inkább misanthróp? Kinek írásain tetszik több cultura mint Rousseauén 's kiben volt valaha több cynizmus? Ezek incontentabilis állítások, 's a' magyarázat hosszas és azoknak, a' kik Rousseaut nem ismerik, érthetetlen. 'S Cs[okonai] kit teve exemplárul magának az élet' módjában, nem Rousseaut e? az ő gondatlan, rendetlen, állhatatlan, plánum nélkül való, jámbor, szeretetre méltó élete nem hasonlított e a' Rousseau szép életéhez?⁸⁶

Valami igazság azonban lehetett Kazinczy jellemzésében, mivel Szentgyörgyi is inkább azt kifogásolta, Csokonai debreceni barátaira és anyjára hivatkozva írja 1805. március 19-én kelt levelében:

Még azt sem tagadom én, Kedvesem, hogy ő szegény [,] embereket kerülő és valamely részbe talám Cynicus is volt, sőt a' mit tsak egy meg hitt barátoknak szabad tselekedni, szemtől-szembe ostromlottam és okokkal meg mutattam e' belső gondolkodásának inconsequentíáját: de más kérdés, hogy szükség é azt, és halála után két ország előtt még ártatlanul is ki kiáltani? Ez az, a' mit én, és több szerető baráti tagadunk.⁸⁷

Kazinczy kitart véleménye mellett, nem találja jellemzését sértőnek, minden másért elnézést kér, de ezt fenntartja:

Úgy vélem, hogy megmutatván azt, hogy Cs[okonai] Rousseauval hasonlított össze, a' misantropie-nek és cynisme-nek új vagy bővebb apologia nem kell...⁸⁸

Csokonaival kapcsolatban Rousseau-t emlegetni nem volt rendkívüli dolog, hisz *A' Tihanyi Ekhóhoz* című versben maga a költő nevezte meg a francia bölcselőt saját önértelmezése alkalmával. De mégis van itt valami különös: a Kurír-beli védekezésben Ka-

⁸⁶ *Uo.*, 478.

⁸⁷ *Uo.*

⁸⁸ Kazinczy – Szentgyörgyi Józsefnek, Ér-Semlyén, 1805. március 23. = *Uo.*, 479.

zinczy nem említi meg Rousseau nevét, csupán a beavatottak számára felfejthető módon utal rá az „igazság’ és természet’ em-bere” formulával. Azonban ez a megnevezés nem bizonyos, hogy Rousseau-ra vagy csak Rousseau-ra lehet találó. Ha a francia bölcselőre gondolunk, igaznak tarthatjuk a mizantrópia megnevezést, ám kevésbé látszik találónak a cinizmus jelzője. Kazinczy ezoterikus fogalmazása Csokonai karakterében, illetve ennek a karakternek a leírását elvégző mondatban, melyet a *Nekrológ*ban könnyű kézzel és a beavatottaknak szólóan vetett oda, egy másik alakra is gyanakodhatunk.

De még mindig lappang itt valamilyen zavaró mozzanat. Csokonai jellemének megítélésében Kazinczy *Nekrológ*-beli szavai őszintébbek és rejtélyesebbek, mint azt később, már a sértődések után magyarázni kívánja Rousseau példájára, a két szó „franciás” és nem durva görög értelmezésére hivatkozva. A rousseau-i ideál – Csokonai értelmezésében – az „ember és polgár” szoros és szerves kettősségét foglalja magába. Bár Rousseau mizantróp volt, és a társadalmi szerződés felülbírálását és új feltételek szerinti újrakötését szorgalmazta, de úgy vélem, a természet iránti rajongása nem a társadalommal való szembenállást jelentette. A cinizmus franciás, szelídített értelmezése Kazinczy utólagos önértelmezésében azért nem győzhette meg teljesen a debrecenieket sem, mivel Csokonairól, az emberről nekik más emlékeik voltak, és azzal nem illeszkedhetett Kazinczy utólagos magyarázata. Csokonainak a társadalommal, értsd most: a kötöttségekkel, a közösségi azonosulás formáival, a konvenciórendszerekkel és az emberekkel szembeni viselkedése mást sugallt. Csokonai erkölcstana és művészetfelfogása, a konvenciórendszerekkel szemben kialakuló ellenállása és ellenszenve, a „privátus” életforma iránti igénye, a polgári életpályák elutasítása arra mutat, hogy az 1790-es évek első felében, 1793 és 1795 között kialakult „program”⁸⁹ szerves és élete végéig változatlan része maradt a „polgári társaság”-hoz fűződő viszonya. A Bíró Ferenc által kulcsszöveggként olvasott, „Csokonai eszmei életrajzában kiemelkedő jelentőséggel bíró” állatdialogus, *A’ Pillangó és a’ Méh* értelmezési nehézségei ebből

⁸⁹ BÍRÓ 1989, 351–369; BÍRÓ 1994, 404.

a konfliktusos és a korabeli életvezetési mintákkal nehezen egyeztethető értékállításából is következhetnek.⁹⁰ Ez a radikális minta a bölcsleltileg megalapozott cinikus felfogáshoz állt közelebb.

Úgy vélem, Csokonainak az 1790-es évek közepén kialakuló és élete végéig következetesnek tűnő életfelfogása, amely a konvenciók elutasítása, egy újfajta szabadságfogalom jegyében való életvezetés kimunkálása jegyében gondolható el, és amely a nyelvi játék, az irodalom új jelenségének közegében talált magára. Mindez együttesen vezetett az élete során oly sokszor ismétlődő konfliktusos helyzetekhez. A Csokonai élete során annyszor és baljós módon ismétlődő konfrontáció ezek fényében nem véletlenszerű és nem is idegen Csokonai irodalomfelfogásától, amelynek szerves része volt a konvenciórendszerekkel szembeni gyanakvás és elutasítás. Minderre tekinthetünk esetében úgy is, mint az irodalmi írás szervező, jelentésadó mozzanatára.

Életfelfogás és írásmód, az emlegetett cinizmusból kivilágló „aesthetikai lélek” kapcsolatának Kazinczy által megfogalmazott összefüggése valamiképpen így válhat Csokonai jellemének értelmezése fényében érthetőbbé. Ez az összefüggés pedig Rousseau nevét inkább fedőnévként használja. Különböző, itt csak részben kifejtendő megfontolások alapján mindenesetre most azt a feltevést fogalmazom meg, hogy a rousseau-i minta mellett egy másik is felrélik itt, amelyre a Kazinczy által fordított és 1793-ban hosszabb cenzori huzavona után megjelenő, majd hamarosan nagy feltűnést keltő módon betiltott *Diogenesz*⁹¹ szemléletében találtam rá.

A nagy tekintélyű, közismerten szabadkőműves Wieland⁹² munkái Kazinczyra írói pályája kezdetén jelentős hatást gyakoroltak, a *Diogenesz*-fordítással pedig a fogság előtt eljutott a társadalmi-politikai kérdések feszegetésében a radikális felfogások egyik szélső pontjára. A fordítás okozta botrány, a könyv betiltása hozzájárult a Kazinczyt körülengő politikai gyanakvás erősödéséhez, ami később a Martinovics-mozgalom idején az ellene folytatott eljárásban súlyosbító tényezőként került elő. A fogság után

⁹⁰ BÍRÓ 1991, 370–385; BÍRÓ 1994, 405.

⁹¹ WIELAND 1793. (A továbbiakban: *Diogenesz*.)

⁹² REITZENSTEIN 1907.

ehhez a szöveghez, akárcsak a benne képviselt eszmékhez a széphalmi mester nem tér vissza. A *Diogenesz* újrakiadásának szándékáról sem tudunk.⁹³ Csokonai, aki ekkor és később is hű tanítványa maradt Kazinczynak, éles szemmel figyelte a „mester” eszméit és célkitűzéseit. A politikai érdeklődés Csokonai én-formálásának is fontos része lesz mindig, amikor a cinizmus árnya valamiképpen rávetül.

Wieland munkája nem filozófiatörténeti szándékok jegyében jött létre, hanem a radikális politikafilozófia, állambölcseleti eszmék kifejtése jegyében. A könyv előszava el is játszik a fikció és valóság lebegtetésével. A könyv magyar fordítása elé helyezett életrajz a célzatosságot azonban nyilvánvalóvá teszi:

Látni fogják ott, mely kedves képet fest Arriánusz Diogeneszről; látni, hogy azzal a' függetlenségre vágyással, azzal a' bátor egyenességgel, azzal a' jószívűséggel, 's emberi 's Kozmopolítai érzésekkel festi mindenütt, melyek által ő ezen Dialogusokban minden rendessége mellett megszeretteti magát az Olvasóval. (*Diogenesznek valóságos karaktere*, IX.)⁹⁴

Hosszan idézem azt a részét a fordításnak, amely témánk szempontjából a legfontosabb kijelentéseket tartalmazza. Azonban megjegyzendő, hogy az egész munkát, a hozzá függesztett „államutópiával” együtt, erősen áthatja az erotika és Diogenész gondolkodásának afféle felfogása, amely a későbbi anarchista politikai felfogást jellemzi:

„Épen nem látom-által miként vagy te szolgálatjára a' Közjónak. Te sem kézimesterséget, sem kereskedést nem űzol, sem Oskolát nem tartassz; – nem mívelsz földet, nem vagy hivatalban, nem csinálsz semmit; még csak hereméh sem vagy a' Köztársaságban; – Mivel akarod hát henyeségedet menteni?”

Senkinek sem tartozunk annál többel, mint a' mit mástól kívánunk. Én a' Korinthusz lakosítól sőt Görögötől, Barbarustól, sem kívánok többet, mint azt, hogy élni hagyjanak. Nékiek tehát többel nem is tartozom. Nem bírok jószágot; nem vonok jövedelmet, és így

⁹³ BUSA, V. 1985.

⁹⁴ WIELAND 1793.

nincs szükségem a' köz óltalomra. 'S által nem látom, mit kívánhatna tőlem akár Korinthusz, akár más egyéb kisebb vagy nagyobb felekezet.

„Legalább Háznak, Szinopének, vagyon szoross igassága szolgálatodra.”

Épen annyi mint Babylonnak, vagy Káthágónak! – Minekutánna a' Természet akarta hogy születtessem, kellett valahol születtetnem; a' hely által tekintetbe sem vétetett. A' Szinopei Lakosok igen embertelen Úrak lettek volna, ha eltiltották volna az anyámat, a' ki szép asszony volt, kőfalok közt tenni-le terhét.

„De Szinopén nevelkedtél is. – Nem jótétemény é a' Neveletés?” –

Az bizonyosan, ha jó: én a' magaméval nem felette nagyon dicsekedhetem. Az igazi neveltetést Athenébenn Antiszthenesztől vettem, de az Athéneieknek hasonlóképen igen kevés köszönettel tartozom, mert Antiszthesz igen csak annyi jót kapott tőlök, mint én a' Korinthusz lakosaitól. A' mim ezen feljül van, azt, igazán szólva, itt 's amott szerzett tapasztalásimnak, 's egyedül magamnak köszönhetem.

„De Össeid nem Szinopei Lakosok voltak é? – Miért ne volna jussa a' Hazának visszakívánni fijait?” –

Fijait? – Bizonyosan! De a' születés engem nem téssen valamelly Társaságnak polgárává, ha magam nem akarok az lenni? Szabadon, függetlenül, egymáshoz hasonló hatalom, és kötelességek mellett, teszi-ki kezéből a' Természet a' maga gyermekeit, 's nem köti őket egyéb kötéllel egygyűvé, hanem csak azon „természeti kötéllel” mely által nekünk az életet adta, és azzal a' *sympathiaival*, mellyel ő az embert ember felé vonszani szokta. Össeimnek polgári szövetsége nem foszthat-meg engemet azon szabadságtól, mellyel a' Természet megajándékozott. Nincs hatalma senkinek, hogy attól megfosszon, míg valamelly nem Természet által szerzett Közönségjaival [!] élni nem akarok. Egy szóval tőlem függ egyedül, hogy valamelly különös Hazának polgára akarok é lenni, vagy Kozmopolita.

„'S mit hívsz te Kozmopolitának?”

Egy oly embert mint a' millyen én vagyok, – a' ki, nem tartozván semmi különös polgári felekezethez, a' Világot Hazájának, 's a' maga valóságú teremtetéseket, nem nézván lakosoknak, Klímájoknak, életek' módjának, nyelveknek, rendtartásaiknak, törvényeiknek különbségeire, hazafi, 's polgártársainak, tesvéreinek nézi, úgy mint a' kiknek az ő segedelmére, ha nyomorúságban vannak;

szánakozására, ha rajtok segíteni nem tud; meg-intésére, ha őket hibázni látja; 's együtt örülésére, ha örülni okok van, jussok vagyon.

Másoktól beszítt állatások, különös haszonkeresések, 's tulajdon örvényekbe ragadó ösztönök a' megszokott ösztönei a' mi cselekedeteinknek, míg magunkat ez vagy amaz különös Társaság tagjának nézzük, 's boldogságunkat azon ítélettő függesztjük-fel, a' mellyel ő erántunk viseltetik. Még az is, a' mit ezekben a' különös Társaságokban Virtusnak nevezünk, gyakorta a' Természet ítélőszéke előtt csak ragyogó vétek; 's azt a' kinek Spárta vagy Athéne bálvány képet állít, az Argósz' vagy Megara' Történetkönyveibenn igasságtalan 's erőszakoskodó Rablónak festettetik-le, 's a' Maradékok útálatjának tárgyává tétettetik.

Egyedül a' Kozmopolíta érzi a' tiszta, részre nem hajló, 's idegen tóladékokkal öszve nem kevert szeretetet embertársai eránt. Haszon után esdeklő önnönszeretet által meg nem gyengítve ver mellyjében a' szív teljes erővel, midőn őt az emberiség segedelemre kiáltja. Semmim sem idegen a' Természetben szívének érzékenységei előtt. Kedves háladatosságra olvadva nézi azt a' forrást, melly szomjúságát óltja, 's azt a' fát, melly néki árnyékot ad; azt pedig, a' ki melléje ül, ha a' Garamansok megől jön is, hazafijának tartja, – 's ha erkölcsi 's szíve szeretetreméltónak mutatják, barátjának.

Ez a' gondolkodás és érzés elég jutalom néki a' helyett, hogy magát különös Társaságoknak tagjává tétetni nem engedi.

Ahhoz szokván már jó idő óta, hogy azon felül a' mit a' Természet elmúlhatatlanul megkíván, ellehessen, és azon bujálkodásnak, mellyet a' kényes ízlés 's gazdagoknál elmúlhatatlanná változtatott-által, szükségeit érezze, nem nehéz néki mindenütt elélni a' nélkül, hogy alkalmatlanságára legyen egynek vagy másnak. 'S ha arra jön is a' dolog, egy napi munkájával annyit kereshet, a' mennyivel magát egy hét alatt bééri; 's reményli, hogy az Athéneiek vagy Korinthusziak soha sem fogják azt ellenzeni, hogy egy ártatlan Jámbor, a' ki senkinek sem áll útjában, valamelly sziklaüregben vagy odvas fában magát megvonhassa.

Igazán szólván, egy Kozmopolíta, ha tudniillik az, a' minek én őt festem, nem olly haszontalan ember, a' millyennek őt közönségesen tartják. A' ti hibátok az, ha hasznát nem vészitek. Néki semmi haszna sincs abból, hogy néktek hízelkedjék, benneteket tévelygésre vezessen, 's esztelenségeiteknek üzésére tüzeljen: mit ér ő az által hogy orra buktok? kitől várhatjátok tehát, hogy néktek azt az igazat nyilvánban [!] ki-mondja, a' mire legtöbb szükségtek

van. Pedig ennél nagyobb szolgálatot, ha eszetek volna elfogadni a' jó tanácsot, néktek senki sem tehetne.⁹⁵

Ezt a részletet követően a jámbor, senkinek sem ártó örömről beszél Diogenész, amely az élet legfőbb célja. A kifejtés és az érvelés emlékezetünkbe idézheti Csokonai – Bíró Ferenc által kiemelt – „kurta filozófiáját”.⁹⁶ Csokonai jelleméről, életfelfogásáról és viselt dolgairól fennmaradt tudósítások ezt a „filozófiát” mutatják, amelyen – akárcsak programján – véleményem szerint mély nyomot hagyott a Kazinczy *Diogenesz*-fordításában érvényesülő felfogás. És ami témánk szempontjából még fontosabb: Diogenész és Rousseau neve szorosan összekapcsolódik Wieland művében. Ezt Kazinczy tudta a legjobban, aki Wieland munkájának bevezetőjét,⁹⁷ az abban rejlő misztifikációt nem fogadta el, az előszót csak rövidítve, saját összefoglalásában ültette át magyarrá. Ebben a bevezetőben Wieland antik szerzőkre (Arianus, Lucianus) hivatkozva megkísérelte Diogenész felől elhárítani a megbélyegző erkölcsi ítéletet. Érvelését ekként kapcsolja össze korával:

Wenn gegen solche Zeugnisse noch immer der Einwurf übrig bleibt: man könne doch, ohne die ganze Autorität des Alterthums wider sich zu haben, nicht läugnen, daß Diogenes überhaupt unter seinen *Zeitgenossen* in schlechtem Ansehen gestanden und vielmehr für einen *närrischen Sonderling* als für einen *weisen Mann* gehalten worden sey; so können wir dies zugeben, ohne daß er das geringste von der Achtung verlieren soll, die uns das günstige Urtheil *der kleinen Zahl* für ihn gegeben hat. Was für einen Begriff müßten wir uns von *Sokrates selbst* machen, wenn wir ihn nach demjenigen, den Aristofanes in seinen *Wolken* auf die Schaubühne brachte, oder nach der Anklage des *Anytus* und nach dem Endurtheil seiner Richter beurtheilen wollten. Man müßte wenig Kenntniß der Welt haben, wenn man nicht wüßte, daß etliche wenige Züge von *Sonderbarkeit* und *Abweichung* von den gewöhnlichen Formen des *sittlichen Betragens* hinlänglich sind, den *vortrefflichsten Mann*

⁹⁵ *Uo.*, XXXII. fejezet, 161–169. – Diogenesz Filomedonnal beszélget.

⁹⁶ BÍRÓ 1975.

⁹⁷ *Vorbericht des Herausgebers*. Az eredeti német kiadás teljes címét sem használta Kazinczy, amely a misztifikáció kódját alkalmazta: *Nachlaß des Diogenes von Sinope. Aus einer alten Handschrift*.

in ein falsches Licht zu stellen. Wir haben an dem berühmten Hans Jakob Rousseau in Genf (einem Manne, der vielleicht im Grunde nicht halb so sonderbar ist als er scheint) ein Beyspiel, welches diesen Satz ungemein erläutert.

A magányos, vagyis a „polgári társaságon” kívüli élet és a köz érdekeinek alárendelt életfelfogás Csokonai által vallott és levelezéséből kiolvasható konfliktusa haláláig foglalkoztatta. Az egymást kizáró két elgondolás megindoklása, az egyik, illetve a másik melletti érvek keresése és felsorolása a levélíró Csokonainál változó hangsúlyokkal mindvégig jelen van. A döntés épp a *polícia* ideológiája által vallott, erősen erkölcsi jellegű felfogása miatt nem könnyen eldönthető kérdés. De azért sem hamar lezárható kérdéskör Csokonai gondolkodásában, mivel a „polgári társaságon” kívül eltervezett életpálya radikális felfogása a többség rosszallását rejtí magában, amely ellen már a gondolat felmerülése és levelezésbeli megfogalmazódása idején védekezésre kényszerül. Feltételezésem szerint Csokonainak ez a személyes ideológiája az 1793-as *Diogenesz*-fordítás ösztönzésére vezethető vissza, amely csak felerősítette a korábban, Rousseau-nak a „természet” fogalmával való megismerkedés idején már jelentkező elutasítását, amely elutasítás Csokonai felfogásában a „polgári társaság” igazságtalan szerkezetével szembeni tiltakozásra adott válasz volt. Azonban ez is pontatlan fogalmazás, hiszen a társadalmi igazságtalanság Csokonai felfogásában nem társadalombölceleti vizsgálódás eredményeként létrejött következtetés, hanem erkölcsi maximaként elfogadott hagyomány. Az emberi világ eleve elrendelt módon igazságtalan. Az ember eleve, születése szerint jó voltáról, a polgári társaságra nézve Csokonai gondolkodásában az eleve rossz minősítéssel kapcsolódik össze. Az ember és a polgári társaság lényegének összeegyeztethetetlenége mély belső ellentmondást és feszültséget hordoz, amelynek tétje a irodalom művelésének, értelmének megítélése is. A poéta – akárcsak a bölcs, a tudós etc. – munkájának célja a köz javára való munkálkodás toposzához kapcsolódik. A tudományok és művészetek öncélú művelése a „hír”-hez és a poézis klasszikus toposzaihoz fűződő értelmezések átalakulását rejtí magában. Csokonai irodalmi én-formálásának gesztusai, életének tényei és legendái, valamint „poétai” működé-

se belső feszültséget hordoz, amely nyilvánosan vállalt kijelentései és eszményei jegyében fel nem oldható. Ám egy rejtett, elhallgatott mozzanat, az én-formálást átható, a *Diogeneszben* megtalálható ideológia segítségével feloldhatónak tűnik.

Az előbb vázolt belső feszültség polgári társaság és emberi lényeg között, amelyre az adható válaszok toposzként hagyományozódtak, az 1793–95 közötti években változik meg. A *fösvényről* írt iskolai, piktúravers⁹⁸ későbbi kiegészítése már erről, a toposzhoz kapcsolódó elvont általánosságból a polgári társaság kritikus, külső szemmel történő szemléletre váltás figyelhető meg.⁹⁹ Az a távolságtartás, amely a polgári társaság iránt ekkor már érezhetően megmutatkozik. Az ekkoriban készült állatdialogusok is ezzel a belső feszültséggel küzdenek, és a toposzok, az átvett és változatlanul hagyományozódó minták szövegszerű átrendeződését mutatják be. A polgári társaság javítására irányuló optimista szándékok vagy remények helyett Csokonai ekkoriban kialakuló felfogása a *Diogenesz*-fordításban körvonalaazódó ideológiára jellemző elutasítást veszi át. Ez a döntés azonban az emberi lény eleve jó voltának axiómáját is idézőjelek közé helyezi. A nyelvi formula az 1800-as év után, a Debrecenbe való visszatérés után gyakran és alig változó formában ismétlődik. Először az 1795-ös évben, a kollégiumi búcsúbeszédben bukkan fel, illetve ugyanezen évből származó két levélrészlet hozható fel példaként:

Én pedig számkivettette az én hazámban, unalommal huzom komor napjaimat, 's csak úgy vagyok boldog, ha eggy Újj világot találok számomra, ott Respublicát és Filadelfiát építke magamnak, – és mint Franklin legalább itten – *eripio fulmen coelo sceptrumque*

⁹⁸ *Egy Fösvénynek le írása*, A' Fösvény = Cs/ÖM. I., 7–9.

⁹⁹ *Zsugori uram* = Cs/ÖM. III., 40, 359. A vers két sora debreceni összefüggéseket rejt, amely bevett, ám nem kedvelt, nem támogatott gyakorlat volt. A vers által leírt figura debreceni civispolgár, aki visszaél a polgárjoggal, mivel Debrecenben a rác kereskedők maguk nem vásárolhattak házat, raktáruk a városon kívül lehetett. A szigorú, a Nemes Kalmár Céh privilégiumait rontó gyakorlatot erkölcsileg elítélték. Ez az általános, allegorikus, a polgári társaságba és kifejezetten a debreceni közegbe beillesztő átalakítás a verset 1794 táján már állásfoglalásként és kritikaként is engedett olvasni:

Van két palotája a' piatz útszába,
De azt a' rázoknak adta árendába;

tyrannis – itten à la Robinzon élek – nincsen senki vélem és melletttem csak a' bóldog magánosság. Vagy néma Barátim társalkodnak vélem, vagy magam – én pedig magamban mindent fel talállok. – Nem kevély szó ez! Mert magamban fel találom az én barátaimat-is, fel találom az én jól tévőimet-is, fel találom Uram az Urat-is. – A' könyvek többnyire idő töltő barátim, ezek kézen fogva vezetnek a' Természetnek – Szentek Szentébe. Nem gonoszok ezek, mint az emberek, a' kiket a' haszon vezet orroknál és lelkeknél fogva. Nem gonoszok. Én ezek közül a' Pappal-is, a' Szegénnyel-is, a' Gróffal, a' Királlyal-is egyaránt társalkodom, és a' mi az emberek között a' természeti originális egyenlőséget helyre állítja, csak a' könyv és koporsó. De ha ezek nem volnának-is, a' Természet és az ész olly ki merithetetlen könyv, a' melyből az ember holtig tanulhat.¹⁰⁰

Ugy vagyon Nagy érdemű Úr, egy meg ért filosofus, és egy tisztább ízű poéta be szigetelvén magát a' Világtól, előbbre állítja magát saját ideje koránál két három századokkal. – És ezért szokott lenni, hogy többnyire nem lehet az illyen jobban termett Genie a' körülete háborgató Plebeculának tetszésében. Magában keresi fel tehát a' Világot, vagy azokban, a' kik az ő figyelmetességét meg érdemlik, minden egyébben szabad, csak ez a' leg jobb lelkeken uralkodó Sympathia vónja édes kényszerítéssel. – Egy Poéta szabadon él a' maga képzelt világába, a' melyet saját fantaziája teremtett, egy Filosofus nyugalommal lakik abba a' Respublicaba, a' melyet Platoként tulajdon kénje szerént fundalt az ő Gondolatinak hatalmával, ott ő *sibi consul et senatus*. Egyik sem örömmel száll le a' reális világba, hol a' Menyországba bámult emberkéek előtt *sordet*

¹⁰⁰ Csokonai – Bessenyei [Sándornak], [Debrecen, 1795. július–december] = Cs/Lev., 53. – Az ebben a levélben vázolt kivonulás a polgári társaságból nem tisztán Rousseau programja. Nincs benne a társadalmi szerződés újrakötésének mozzanata. A „politika” elleni védekezés, a „politikától” való tartózkodás is gyakran bukkan fel Csokonai önmeghatározásai között. A Természet mint a Nagy Könyv metaforája Csokonainál itt már áthelyeződik az önelbeszélés metaforájába, az én-formálás „polgári társaságon” kívüli világába, ahol az emberek közötti egyenlőség „polgári társaságon” belül még időszerű célkitűzése már helyre van állítva. A *Pillangóhoz* című vers önelbeszélést szolgáló metaforája ebben a kontextusban nyer új értelmet:

De most lomha, 's h e r n y ó' módjára
Máskál a' fanyar bánaton,
És a' mások' multságára
Magának vers-koporsót fon.

gustus et ratio vapulat, hanem ha vagy a' szeretet, vagy a' tisztelet szentebb kötelei vonják azokhoz a' boldogabb halandokhoz, a' kik emberek, és a' Természetnek igaz imádói – mert a' szív csak ezekbe érez, csak ezekbe egésséges az értelem.¹⁰¹

Az ekkor körvonalazódó életfelfogás és társadalomszemlélet a későbbiekben is kitart az én-formálás olyan nyelvi alakzatai mellett, amelyek a társadalmi viszonyokat, a „polgári társaság” rendjét ignoráló leírásáról árulkodnak. A „politika”, vagyis a társadalmi kérdésekhez fűződő véleményalkotás mint érdeklődési terület tendenciózus tagadása az 1800 után írt „fontos”, vagyis mecénást, támogatást kereső levelekben vissza-visszatérő szölam.¹⁰² Szinte változatlan formában ismétlődnek meg Csokonai ekkor kialakított érvei öt évvel később:

Az Ég megörzött, megsegített; még arra is, hogy Baranya és Báts Vmegyéket is kitapasztalhassam: haza jöttem kis Örökségembe, de a' mellyet megtanultam *Elég*nek tartani. Itt magánosságba eltemetve élek magamnak, hazámnak és az én szokott Studiumimnak, olvasgatván – fordítván – elmélkedvén: az Irígy fel nem talál Ősi Nádfelelem alatt 's a' bigottnak szisztergési Könyvetskéim közé bé nem hallanak. – Érzem, hogy ez másoktól nem esmértt tsendességbe Lelkem is, melly a' Szerentse hányási között törpévé lett, óriásodni kezd; látom, hogy a' Nagy-lelkek ujjal hívnak magok felé, 's integetnek hogy a' Plebecula' zavartt sikoltásával ne gondoljak; már most hiszem, hogy élek: Óh boldog Árnyéka Rousseauanak! fúvallj reám egyet a' Montmorency Kertek' lugossai között, vagy az Ermenonvillei Sírnak hűvös nyárfái mellől, hogy az Igasság, a' Grátziák, 's annak idejébe majd – a' Nem-lételnek első édes Szunnyadásai – mint téged úgy szálljanak meg engemet rideg ákászom' ernyője alatt!...! De hová ragadsz, hová, édes érzése az Életnek!...?¹⁰³

¹⁰¹ Csokonai – Berzeviczy [Pálnak], [Debrecen, 1795. július–december] = *Uo.*, 54–55.

¹⁰² Ebben bizonyára hozzájárult Csokonai származásának kérdése is, amely a politikai cselekvés területén kívülre helyezte. Debrecenben sem rendelkezett „polgárjoggal”, vagyis nem tartozott a civisek közé, akik beleszólhattak a köz ügyeibe, hivatalt viselhettek stb. Valóban az a pontos megnevezés, amikor Csokonai magát – a Rhédeyhez írt levél formulájával – „debreczeni ember”-nek nevezi, és nem debreceni polgárnak.

¹⁰³ Csokonai – Festetics Györgynek, Debrecen, 1800. december 19. = *Uo.*, 108.

A könyvek közé vonulás, a Tusculanum mítosza,¹⁰⁴ amely Csokonai kései megnyilatkozásaiban mint az én-formálás metaforái rendre visszatérnek, a helyettesítésnek, az áthelyezésnek a nyelvi műveleteit terjesztik ki. A Csokonai által vallott személyes ideológia, amely – véleményem szerint – a *Diogenesz*-fordítás szövegéhez vezet vissza bennünket, a polgári társasággal szemben kialakított felfogást poétizálja át. A könyvek között egy más „polgári társaságra”, egy új világra lelő elgondolása a társadalom radikális elutasítását, az ott elfogadott és kötelező érvényűnek tekintett szabályok, törvények önmagára nézve érvénytelennek tekintő én-formálást tesznek lehetővé. A gondolat a végletek felé tágítja a *könyvtár* allegóriáját, amely ekkor újra aktuálissá teszi az 1795-ös levél metaforáját A’ *Pillangó*hoz című versben: önmaga is írássá, könyvvé válik a könyvek között. A „verskoporsó” azonban kiterjesztett allegória: egyszerre a halál és az újjászületés, a feltámadás jelölője is. A Csokonai ideológiáit terhelő belső feszültség, amely a *jó ember* és a *rossz társadalom* között feszül, csak így módon, a paradoxon által, szimbolikusan oldható fel. A közös dolgokban részt venni, a másokért áldozatot vállalni gondolata morális súllyal bírt a 18. században. Ezt „a közt szolgálni”, „a terhes hivatalt vállalni” nyelvi formulák morális telítettségű használata mutatja. Ebbe a körbe tartozik a tanítói vagy lelkipásztori munka éppúgy, mint az állami vagy megyei adminisztrációban vállalt munka akkor is, ha ezért tiszteletdíjat vagy fizetést kap az illető, tehát nem pusztán áldozatvállalásként végzi munkáját. Eképp válnak érthetővé Csokonai gondterhet, lemondást magában hordó megnyilatkozásai, amikor – noha a pénzkeresés reményében – szeretne álláshoz, hivatalhoz jutni az ekkoriban Széchényi gróf által alapított Nemzeti Múzeumban. A lemondás és a szöveg belső feszültsége azáltal látható be, ha figyelembe vesszük, hogy Csokonai számára a „polgári társaság” ügyeivel, céljaival, működésével bármiféle közösséget vállalni kétes megítélés alá esik. A Csokonai

¹⁰⁴ Ezzel szorosan összekapcsolódnak Csokonainak azok a törekvései, amelyek a császárhoz írt kérelemben egy kis birtok megszerzésére irányultak, vagy a saját „múzeum”, könyvesház vagy a Debrecen határában lévő, elhanyagolt forrás környékéhez kapcsolódó elgondolásokban nyomon követhető.

által végrehajtott irodalmi én-formálás során kialakított ideológia ilyen felfogása a magánosság életműbeli szerepét és értelmezését is némiképp más fényben tüntetheti fel. Az állás ügyében Széchényi grófnak írt bemutatkozó, önfelmutató, az én-formálás stilizált és irodalmias eszközeit erőteljesen használó levelében sokat elárul erről a mély és alapvető dilemmáról, amelyet a monisztikusan elgondolt emberfelfogás társadalmon kívülségének mint a primitív, romlatlan, vad embernek az absztrakciója jelent. A romlatlan, tehát jó „vad ember” erkölcsi kiválósága épp a társadalommal szemben válik láthatóvá. Tehát a „vad ember” jósága társadalmon kívülségében ölt testet, azon alapszik. Minthogy azonban ez a szolipszista elgondolás – ahogy a *Diogenesz*-fordítás utópisztikus függelékében megfogalmazódó ideális társadalom eleve kudarcra ítéltségéből látszik – egyfajta társadalom a társadalomban gondolatként gondolható csak el az ember számára, ezért az ember antropológiailag csak a „polgári társaság” horizontján felfogható lény lehet. Az emberben lévő elemi és őseredeti jó csak a társadalmon kívül, azzal örök oppozícióban mutatható fel és érhető el. Csokonai személyes ideológiája a polgári társaságon belül szalonképtelen, képviselhetetlen, tehát elrejtteni hivatott. A főúri és mecénási, illetve az én-formálás hivatalos világ felé forduló változataiban ezt a rejtőző, elfedő ideológiát és az ebben rejlő ellentmondásokkal folytatott nyelvi küzdelmet látom. Erre jó példa a – Csokonai személyes ideológiájával szögesen ellentétes – hivatalvállalás ürügyén írt néhány levél:

Ugyanis, miolta olvasni, gondolkodni, érzeni és érteni kezdek, 's annál fogva a' Tudományok között a' fő Studiumokat a' mellyekesektől megkülömböztetni kívántam: négy fontos czélt látván magam előtt úgymint a' Virtust, a' Hazafiságot, az Izlést és az Egésséget, négy Tudomáynak a' művelésére szántam magamat. Elsőben láttam azt, hogy én Ember vagyok, 's emberek között lakom ebben a' Planétában, és ennél fogva magamat és őket természeti, erköltsi, társasági dolgaikban esmérnem illendő, sőt szükséges; első' tanúságnak vettem fel az *Anthropologiat*, és Póppal azt tartottam, hogy az embernek legméltóbb tárgya az EMBER. De látván azt, hogy én többé sem a' Hobbes, sem a' Rousseau, sem a' Montagne emberei közzé élni nem mehetek; hanem egy polgári alkotmányban, még

pedig, a' miért az Egeket soha áldani meg nem szűnök, egy illy Nemes és jó Társaságban – a' Magyarok között – töltöm le Napjaimat: háládatlanságnak tartottam volna Nemzetem sorsa eránt félvállról viseltetni, és szent törvényemmé tévén Senecának ama' mondását, hogy patriam prodere nefas est, scelus contra, nolle, dum possis, illustrare, minden erőmet és időmet arra fordítottam, hogy valami csak a' *Magyar* nevezetet, ezt a' kevélyítő Nevezetet, illeti, mind azzal megismerkedni, 's jövőendőben velek másokat megismertetni, igyekezzek. E' végre (mert elhagyom most a' *Poézist*, és a' szép *Literaturat*, melyet elmebéli, és a' *Kertészkedést* 's a' *Természet*' esméretét melyet testi gyönyörködtetésre tanultam és gyakorlottam) Hazám történetivel, a' Magyar *Literaturával*, régi és új könyveinkkel, 's Nemzetemnek mostani *Csillagival* megismerkedni legfőbb boldogságomnak tartottam: ...¹⁰⁵

A „társaság” és a magány összekapcsolása további fejtegetésekre késztetik Csokonait két nappal később Széchenyi gróf feleségének írt levelében:

Ezen az okon, jóllehet holtig való privatus életre és csendes magánosságra szántam volt Munkáim kedvéért magamat: most már kéntelen vagyok Hivatalba lépni. Hanem, hogy az még is olyan ne találna lenni, a' mi feltett Plánomtól elszakasztana, és Nemzetem' hasznára készítenő Írásaimtól az időt elvonná: legjobban óhajtanék a' Grófnak Ő Excájának Pesti Bőecája mellé szolgálatba állani; minthogy ott egyszersmind elegendő ürességem is lenne, a' szükséges könyveket is céljaimra nézve megtalálhatnám. [...] Tellyes meglepéssel laktam én együgyű örökségemben semmi Vágyásom egyéb nem volt, hanem hogy Poétái Munkáimat minél hamarább Világra adhassam, hogy ezt a' gondomat letétén azután nagyobb és fontosabb Írásimon távol a' lármától, távol a' Világtól, szabadon dolgozhassam. Jollehet én a' természetnek fíja, barátja 's tisztelője vagyok, jollehet egy fakadó forrást, egy árnyékos fát, egy homályos kertet vagy erdőt most is nem csak a' versemben, hanem a' szívemben is az emberek felett betsülök: mégis a' falusi vagy mezővárosi életet kerülnöm kell, szükségessé tévén a' Nagyvárosi lakást énnekem, a' Bőeca, a' Tudósokkal való társalkodás,

¹⁰⁵ Csokonai – Széchenyi Ferencnek, Debrecen, 1802. szeptember 16. = *Uo.*, 200–201.

és a' Nemzeti Történetek felől magam elébe kiszabott Plánumom. Ha itt Debretzenben volna afféle magánosan dolgozó embernek való Hivatal: még akkor is megtartóztatna említett Kérésemtől az Excátok eránt való mélyly tiszteletem és Reverentiám.¹⁰⁶

A Lilla-kötet kiadásának mecénásául a Somogyból már ismert Festetics grófnőt, a meghalt Czindery Pál újra férjhez ment özvegyét szemelte ki Csokonai. A mecénás dicsérete, amely a *hír* toposzához kapcsolódik, indoklásra szorul mind a két – a poéta és a mecénás – fél számára. A dicséret, amely a költői *hírnév*ben találkozik össze, nem lehet ideológiailag megalapozatlan. Hiszen ha alaptalan, ha méltatlant ér, ha érdemen felüli a dicséret, akkor az pusztá hízelgés, és morálisan kétes fényt vet mind a poétára, mind a mecénásra. A mecénásnak is méltónak kell lennie, a poétának pedig hinnie kell műve örök érvényében.¹⁰⁷ Csokonai én-formálásának azonban érzékeny pontja volt az úgynevezett társadalmi szerepvállalás kérdése. Csokonai bonyolult ideológiai konstrukciói, amelyeket nyelvileg rendkívül összetett allegóriákba öltöztet, erről a belső konfliktusról informálnak. Az én-formálás és a szövegformálás közötti távolság allegorikus ikonológiai megjelenítésekbe menekül, mint Széchényivel kapcsolatban a fénylő, cenki Nap, akinek ragyogása holdként teszi láthatóvá a poétát. Az erős stilizálás, az én-formálás és a poétai szerep összeegyeztethetlensége nyelvileg sem igen győzhette meg a mecénásokat. Csokonai viselkedése, magatartása, jelleme pedig olyan gyanút, pletykát vagy már mindenütt előtte járó hírt eredményezett, hogy a 'világ nagyjaival' szembeni tartózkodásának ideológiája elleni védekezésre mintha nagyon is rászorulna. Ez érezhetően jelen van az Erdődynévé vált egykori Czindery Pálnéhoz címzett, azt mecénási szerepre „felkérő” levelében:

¹⁰⁶ Csokonai – Széchényi Ferencnének. Debrecen, 1802. szeptember 18. = *Uo.*, 209.

¹⁰⁷ Ez a szerkezet szenved sérelmet Rhédey esetében, bonyolult összjáték eredményeként. Ennek helyreállítása jegyében kér Csokonai sértődött levelében valami személyes tárgyat az elhalt Kácsándy Terézia hagyatékából, és megint csak nem véletlenül – annak a „polgári társaságon” kívüli helynek a részére, amely Csokonai 1804 nyarán épülő „múzeuma” lett volna.

Nagyságodnak Nemes és jó szíve *Kereszt* nélkül is, fényes Karaktere *tsillag* nélkül is, kitetsző volt az emberek előtt: de, a' kik jól éreznek, nem olyan Stoikusok, hogy a' betses minéműségeket külső bélieggel is megtisztelni, feleslegvaló híuságnak tartanák. Én ugyan a' Nagy Amerikai Bóltsel Franklinnal tartok, a' ki maga megvallja, hogy ő híuság nélkül nintsen, és hogy ahoz is vagyon érzése, örül önnön magának. A' születési Rangnak jelei, a' nemes-ség, a' tζίmerek, a' titulusok, tsak azoktól oltsároltatnak, a' kik azokkal nem bírnak, a' kik vagy Kajának, vagy Cynicusok: ugyan hát a' Személybéli Rangnak, az Ordóknak, a' hívataloknak, mellyeket nem őseinknek, hanem saját érdemünknek köszönhetünk, hogy ne volna becse minden jól gondolkodó Lélek előtt? Szabad légyen tehát nékem is, a' Nagy Lelkek' seregében elegyednem, és tsekély létemre is azon való örvendezésemet kinyilatkoztatnom, hogy Kegyelmes Királyné Asszonyunk a' Nagyságod nemes tulajdonságait a' legfényesebb Czímerrel országszerte megtisztelni méltóztatott. Légyen szabad nékem, az én *LILLA* nevű Poétai Munkámat, a' Nagyságod' tisztelt Nevével, a' *Május 3dik Napjának emlékezetére*, Nemzetem előtt betsesebbé tsinálni.¹⁰⁸

Ugyanis valami miatt Csokonai önjellemzésének feltűnő módon gyakori, szinte kényszerű része a jelleme miatti védekezés. Különösen feltűnő ez, amikor rangban magasan fölötte állókkal, Széchényi Ferencsel, Festetics Györggyel levelezve kitér erre a mozzanatra. Pedig ez nem a korabeli levelezési etikett vagy az udvarlás része. Mintha Csokonainak valamiféle rossz híre terjedt volna el, amelyet újra és újra meg kell cáfolnia. Leginkább a szerencsétlen nagyváradi temetés után a Rhédeyvel folytatott, elküldetlenül maradt levelekben erősödik fel ez a szólam. Már a védekezés hangja hallatszik abban a levélben, amelyet Széchényi Ferencnek 1803-ban, talán májusban írhatott:

Én még annyira nem mentem, mint a' Genevai Jean Jacques, hogy a' Plebeculát utáljam, a' Nagyokra bosszankodjam; ezeket, vagy is ezeknek Válogatottjait tisztelem, amazt szeretem: de a' tsendes Magánosságnak és az ártatlan homálynak barátja vagyok; és a'

¹⁰⁸ Csokonai – Erdődy Zsigmondnének, Debrecen, 1803. május 19. = *Uo.*, 263.

fénylő érdemet magasztalni, a' lappangó Virtust felkeresni emberi és polgári kötelességemnek tartom.¹⁰⁹

Rousseau-ra utal a Festeticsnek 1803. július 17-én kelt levele zárlatában is, de itt inkább a Festeticsben mecénást kereső üzenet erősödik fel, és csak másodlagos az önarckép, illetve monumentum-állítás mozzanata (a levél zárlata tanulságos módon mégis építá-fiummá kerekedik).¹¹⁰

A radikális hang, amelyre a *Nekrológban* Kazinczy elfedően utal, hallik ki azokból – a valójában elküldetlen – levelekből, amelyek a Rhédeyvel kipattant affér után íródtak. Az 1804. szeptember 8-án kelt levél kezdetén ekképp nevezi meg magát Csokonai: „...én rejtek magánosságomban magamnak és a' Tudományoknak élő kitsíny de szabad emberke...”¹¹¹ Ez a hang nemcsak öntudatos, de Diogenész felfogásához közel álló oppozíciót is magában rejt. A levél zárlatában visszatér az önjellemzés pontosabb kifejtéséhez:

Ebből a' nyilatkozásomból [...] méltóztassa Nagyságod közelebbről esmerni azt a' *Debretzeni embert*, a' kit önnön Polgártársai nem esmérnek; a' ki sok dolgot nem a' fő és az al Pöbel szemeivel néz; a' kinek fő kívánsága tsak az, hogy csendességét meg ne háborítsák, a' ki Sanssouci lakást képzel a' Nádlepte fedél alatt; és a' ki mégis nem olly Cynicus, hogy a' Nagy Urakat, ha a' Tudományoknak, a' Hazának és a' jó ízlésnek Ns. Barátai, olyan megkülömböztetett tisztelettel ne tömjénezné, mint a' millyennel én változhatatlanul maradok Mélt. Kamarás Úr!¹¹²

A rejtett jelentések, a ki nem mondott jelzések, az elhallgatások egy, a Rousseau-étól eltérő ideológia alakító jelenlétére utalnak.

¹⁰⁹ Csokonai – Széchényi Ferencnek. [Debrecen, 1803. ?május] = *Uo.*, 260.

¹¹⁰ Csokonai – Festetics Györgynek, Debrecen, 1803. július 17. = *Uo.*, 277. „Az Ermenonvillei Jegenyék és Nyárfák lennének unokáink előtt egy Nagy Magyar Méltóságról, 's az alája temettetett Természet' fiának hálája felől tanúk, – ha valaha Ermenonvillem lenne, – azoknak levelei susognák ki az érzékeny Ottmúlato Magyarnak Képzeldésibe, hogy, a' ki ott fekszik, még akkor is / Nagyságodnak / hív tisztelője / Csokonay Mihály. / mk.”

¹¹¹ Csokonai – Rhédey Lajosnak, [Debrecen, 1804. szeptember 8.] = *Uo.*, 310.

¹¹² Csokonai – Rhédey Lajosnak, [Debrecen, 1804. szeptember 8.] = *Uo.*, 311.

A kozmopolita felfogásnak a *Diogenesz*-fordítás értelmében vett jelenlétére. A kozmopolitizmus fogalom Csokonai-féle használata erre az ideológiára megy vissza, és – szemben az elterjedt irodalomtörténeti közhellyel – nem a nemzeti eszme, a nacionalista elkötelezettség ellentéte, hanem a „polgári társaság”-gal szemben, azon kívül elfoglalt önmeghatározó kvázi jogi státusnak a kinyilatkoztatása. A kozmopolita ugyanis a társadalmon általában – függetlenül annak nemzeti hovatartozásától – helyezi kívül magát, egy nyilvánvaló absztrakció segítségével. A kozmopolitát nem foglalkoztatja a politika, amely a polícia területe, valamely „polgári társaság” ügye. A kozmopolita az elvont én, egy szolipszista társadalom polgára, mint Diogenész: nem alárendeltje semmilyen hierarchiának, de mégis szolgálja mindenkinek. A *szolgálat* ideológiájának átértelmezése mutatja ezt a legszemléletesebben:

[A]’ mi tsekély elmémről, gyenge erőmtől, gyarló tapasztalásomtól ’s aproték olvasásomtól kitelik, örömet kívánok ügyefogyott Nemzetemnek, ’s özvegyiségre jutott Hazámnak, átaljában pedig a’ Tudományoknak szolgálni. Mert Nemzetem’ javán dolgozni annyira óhajtok, a’ mennyire örülök annak, hogy Magyarnek születtem: az értelemnek pedig és az Izlésnek gyarapításán mind örülök én, mind munkálkodok, én – egy nádas házba szorúlt Cosmopolita.¹¹³

A „nádas házba szorúlt Cosmopolita” sokat idézett önmeghatározását a *Diogenesz*-fordítás idézett részletének kontextusában olvasva a nyelvi formula jelentésének más összefüggései válnak láthatóvá. Kazinczy és az Árkadia-per szereplőinek elhallgatása Csokonai jellemének megítélésében nyitva hagyta ezt a kérdést, és további értelmezések számára nyitott utat. Amint látható volt, a cinizmus gyanúja nem megalapozatlan. Kazinczy jellemzésének hermetikus fogalmazása Csokonai jellemének a kortársak és az utókor által elfedett részét teheti láthatóvá. A Kazinczy fordította *Diogenesz* azonban Csokonaira nem csupán életfelfogásbeli kérdésekben gyakorolhatott hatást, hanem ennek a műnek talán bölcséleti tágasságú jelenlétét is feltételezhetjük. Csokonai védekezésében Rhédeyhez írott másik levelében felbukkan maga a

¹¹³ Csokonai – Márton Józsefnek, Debrecen, 1801. [május] 19. = *Uo.*, 128–129.

kínos, Kazinczy által a fogság után ki sem ejtett név is: „Ezekből a’ jelenéseimből kihozhatja a’ Méltóságos Úr, hogy én Úri Háztól, ’s Úri emberektől irtódzó ’s elbúni szerető Diogenes, Sonderling, és Lucifuga nem vagyok...”¹¹⁴

A morálteológiai és a polícia által uralt korban Diogenész alakja nem lehetett követendő példa, ahogy a kozmopolitizmus fogalma is hamarosan jelentősen átértelmeződik majd.

¹¹⁴ Csokonai – Rhédey Lajosnak, [Debrecen, 1804. november] = *Uo.*, 328. – Ezt a hosszú, az eseményeket a napok szerint végigkövető, sértett hangú levelet Csokonai nagy valószínűséggel nem küldte el Rhédeynek.

HÁZASSÁG – UDVARLÁS – SZERELEM

CSOKONAI HÁZASODÁSI KÍSÉRLETE

Az életrajzra fókuszált textualizáció

A Komáromban szerencsét próbáló Csokonai mintha apja mintáját akarta volna követni: egy új városba érkezve új életet szeretne kezdeni, amikor a komáromi, magát nemesnek tartó Vajda család Julianna nevű lányát megismerte. A biográfiákból ismert elbeszélést itt is szigorúan külön kell választanunk az eseményekre ráarakódó későbbi értelmezésektől. Annál is inkább, mivel a forrásokban és utalásokban szegény kapcsolat dokumentumainak a többsége utólag, már a Lilla-kötet költői önértelmezése után megalkotott dokumentumként vált ismertté. A kapcsolat valószerűségének és a benne rejlő lehetőségeknek a megértéséhez nélkülözhetetlen, hogy Vajda Julianna és Lilla alakját ne egymással átfedésben szemléljük, mert akkor egyik eltakarja szemünk elől a másikat, és végül egyiket sem látjuk. Az életrajzi elbeszélések ugyanis nemcsak a két alakot mossák reflektálatlanul össze, hanem a Lilla-ciklus egyes darabjainak szövegét a későbbi, 1802–1803-as változatok felől olvassák, abban a formájában vetítik vissza az 1797–98-as évekre, ahogy Csokonai a versek végleges formáját a Lilla-ciklus lezárt koncepciójának alárendelve kialakította.

Fontos előzetesen tisztáznunk, hogy Vajda Julianna 1797–98 idején még nem az a Lilla nevű irodalmi alak, akivé majd 1801 és 1803 között formálja át a kötet címszereplőjeként Csokonai. Ahogy ekkor még Csokonai sem a versekben fellépő irodalmi alakkal mutat átfedést, akit a szerző Vitéznek nevez. Vajda Julianna természetesen másmilyen volt, és a Csokonaihoz fűződő történetének elbeszélése is, ha ő is leírta volna, természetesen másként hangzana, mint a biografikus elbeszélésekből ismert történet. Mivel nagyon kevés információ áll rendelkezésünkre és ezek is jobbadán utólagosak, ezért óvatosan kell bánni a feltételezésekkel. A kap-

csolat ismert elbeszélésének textualizálása azonban több ponton kételkedésre szolgáltat alapot, és felülvizsgálatra szorul.

Mindjárt gyanakvást kelthet bennünk maga az alaphelyzet, mintha Vajda Julianna és Csokonai megismerkedése nem véletlenül, hanem irányítottan történt volna. Furcsán hiányos ez a kapcsolat, mivel hiányzik belőle a kor elvárásai szerinti „udvarlás” mozzanata, mintha a Júlia szülei és a Csokonai közötti találkozáshoz ténylegesen nem került volna sor. Amikor Csokonai a sikertelen pozsonyi szereplés után Komáromba érkezett, talán továbbra is dédelgetett állással kapcsolatos reményeket, de konkrét ígérettel vagy kecsegtető ajánlattal aligha rendelkezhetett. Tehetős mecénást Pozsonyban nem sikerült találnia, a főurak közül sem kínált neki senki megélhetést nyújtó állást. Minden jel szerint azonban Csokonai tovább kísérletezett, próbálkozott, szeretett volna valamilyen megélhetést szerezni.

A pozsonyi diéta végétével újabb terveket kovácsolt, és Komárom azért is fontos volt számára, mivel példaképe, Péczeli József is ott adta ki a Csokonai érdeklődéséhez és műveltségéhez legközelebb álló folyóiratot, a *Mindenes Gyűjteményt*. Csokonai hasonló műveltségű és érdeklődésű olvasókra képzelte el saját vállalkozását, amely a Péczeli 1792-ben bekövetkezett halálával félbeszakadt vállalkozásának a folytatása kívánt lenni. Komáromban művelt polgárok laktak, és gazdag kereskedőváros lévén okkal feltételezhető, hogy sok mindenre képes adakozni. A *Diétai Magyar Múzsza* a diéta végével, 1796 decemberében megszakadt, de Csokonai készen állt az új tervvel, még hozzá *Nyájas Múzsza* néven kívánt újabb lapot indítani. Lapot indítani azonban ekkor, 1796-ban, már nem volt olyan könnyű. A dolog előmozdítása annál is inkább nehézkes volt, mivel Csokonai nem tudott tartósan a városban lakni. Komáromi tartózkodásai alkalmával – másodkézből származó információk szerint – Laky Bálint prókátor ismerősénél, egy volt debreceni diáknál húzta meg magát. Feltehetőleg itt nem volt azért nagyon szívesen látott vendég, ezért csak rövid időre, egy-két napra maradhatott Komáromban, ahonnan a jelek szerint rendszerint gyorsan visszatért dunántúli bázisára, Bicskére.

Biztosan semmit sem lehet tudni ezekről a hónapokról. Csupán feltevés, hogy 1796 legvégén vagy 1797 januárjában hagyta el Pozsonyt, és talán Kovács Sámuelnél, Bicskén várakozott. Alighanem

Pozsonyból jövet ekkor is járnia kellett Komáromban, különösen, ha a *Nyájás Múzsát* szeretne volna kiadni, hiszen a nyomdással kellett egyezkednie, kipuhatolni és felmérni a lehetőségeket. Csak az bizonyos az 1797-es év elejéről, hogy 1797. április 26-án a Napóleon ellen fegyverbe szólított nemesi hadak dicsőítésére, a komáromi nemesi csapatok alkalmi verssel való dicsőítését, köszöntését Csokonaira bízta.

Nemes Bédi Jánosné nemes Fábíán Julianna

Csokonainak nem lehetett könnyű a számára ismeretlen városban kapcsolatot építeni, ismeretségekre szert tenni. Feltehetően a Vajda család lányával, az eladósorban lévő Júliával sem az utcán ismerkedhetett meg. Itt is a poézis közvetítése segített: ismerkedésük helye egy szalont fenntartó poetria, a Gvadányival levelező Fábíán Julianna, tisztos polgári nevén Bédi Jánosné háza volt. Az életrajzoknak ezen a ponton nagyon kevés információval kell dolgozniuk, ezért sok mindenben kénytelenek kiegészíteni a hiányos ismereteiket. Minden jel szerint jó szándékú feltételezés Bédiné „szalonjáról” beszélni, ugyanis ennek létezését semmi nem erősíti meg. Vargha Balázs fenntartva a versek életrajzi adalékká való visszaolvasását, a Lilla-kötet nyári idill-leírásába képzelte bele talán a szalont. A Bédi-házban való találkozás ténye maga is ismeretlen alapokon nyugvó feltételezés, amely csak egy dolgot tesz bizonyossá, hogy Bédiné Fábíán Juliannának a keze valamilyen módon benne volt a dologban. De nem biztos, hogy úgy, amiként a rajongó irodalmárok feltételezték. A Vajda Juliannáról fennmaradt adalékokban nyoma sincs annak, hogy hosszú élete során komolyan érdeklődött volna az irodalom iránt, ezek alapján csekély az esélye annak, hogy irodalmi szalonba vágyott volna. Mentségére legyen mondván, semmi sem támasztja alá, hogy Bédiné effélekkel traktálta volna, főként nem úgynevezett szalonkeretek között. Egyszerűbb és talán valószínűbb módja is volt annak, hogy Bédiné Fábíán Julianna közvetítésével kapcsolatba kerüljön Csokonaival. Ehhez azonban Fábíán Juliannáról kellene többet tudnunk.

Fábíán Julianna 1765-ben nemesi családba született, de a szegény városi nemesek közé tartozhatott. Férjéről, nemes Bédi Já-

nosról még kevesebbet tudni, de hasonló társadalmi státusú lehetett, mint a felesége: szintén szabad jogállású, nemes személy, aki polgári mesterség gyakorlásával kereste kenyerét. Ahogy a férj maga, úgy a feleség is valamiféle iparos munkával tartotta fenn magát és családját. Nemes Bédi János ugyanis csizmadia volt, Fábián Julianna pedig varrással foglalkozott. A szülei minden bizonnyal leányiskolába járatták, ahol a lányoknak szánt alapismeretekre szert tehetett. Fábián Julianna 1793-ban kapott kedvet a versíráshoz, amikor Molnár Borbála országosan ismert lett, a Gvadányi Józseffel, a korszak legnépszerűbb magyar szerzőjével folytatott verses levelezésük megjelenése jelentős sikernek számított. Ez a siker kelthette fel a komáromi polgárasszonyban is az írás iránti érdeklődést, és talán a társadalmi érvényesülés lehetséges útjaként tekintett a poézisre. Biztosra ment azért, előbb maga is megkereste Gvadányit, és a levélváltásuk sorsát illetően megegyezett a gróffal arról, hogy az majd saját költségén a világ elé bocsátja annak eredményét. Ennek megfelelően Fábián Julianna nagy alázattal és tisztelettel viseltetik írásaiban Gvadányi iránt, és mecénásának nevezi, minden levelében az udvariasság és a hála kifejezésével adózik neki.

Gvadányi az országos hírré vált nagy, 1763-as földrengésre akarja kihegyezni a kötetet, szórakoztató mozzanatként a cigányoknak a földrengés idején történt komikus viselkedésével kapcsolatos anekdotákat szeretné levelezőtársából kihúzni. Ez azonban nehézkesre sikerült, mivel a lényegesen idősebb Gvadányi számára a nem túl régi és még élő emlék az 1765-ben született poetria számára már csak másodkézből összeszedett adatok segítségével írható le. Gvadányi alig érdeklődött Fábián Julianna személyéről és életéről, maga a költőnő is csak röviden beszélt erről. Fábián Julianna első levelének dátuma 1795. október 24., az utolsó 1796, Bak hava, vagyis január 10. napján kelt. Gvadányi utolsó, a levelezést lezáró írása 1796, Bak hava, tehát január 21-én kelt. Magáról szólva 1795. december 26-án kelt levelében a következőket írja le Fábián Julianna Gvadányinak:

Sorsom írására itt már mostan térek,
De hosszas nem leszek hamar véget érek.

Ezt pediglen teszem Nagyságod szavára,
Vagy helyyesbben szóllok parantsolattýára.
A' midőn jutottam már azon időre,
Melly már alkalmas volt a' jegy gyűrőre,
Én kedves Férjemnek a' Nagy Isten ada,
Ki szent hittel társúl magához fogada.
Tíz nyarat, tíz telet, töltöttem már vele,
Miólta egyé tett házasság kötele.
Ezen idő alatt éltünk békességben,
Hites személyeket illető hívségben.
Az Úr négy magzatot épet, 's szépet adott,
Kik közül a' halál kettőt el-ragadott;
Úgy mint a' leg-elsőt, mely volt Juliánna,
Kő szív volna, ki illy szép leányt ne szánna.
János, és Sámuel, kik vagynak középben,
Isten jó vóltából élnek testben épben.
Utolsó volt József, ki tsak hamarjában
Innet el-költözött, gyengétske korában.
Ketten hát már testben tsendesesen nyúgodnak,
Lelkekben Uroknál az égben vígadnak.
Éltem' esztendeje mind öszve három tíz,
Eddig hol zavaros, hol tiszta vólt a' víz,
Mellyben-is sok százszor mosdottam, feredtem,
És attúl annyiszor meg-újúlást vettem.
Most pedig mindnyájan vagyunk egésségben,
Szenvedhető sorsban, tsendes békességben.
De gyakran fő fájás, mint járvány-nyavaja,
Kínoz engem, 's ettúl színemnek van baja.
Mert barnátska képem, sokszor meg-sárgíttya,
Érzékeny szívemet bú, bánat boríttya.
Életünk folytattyuk mi munkáló sorsban,
Mellyet itt le-írok, négy, öt, vagy hat sorban.
Az Uram gyakorló mesterséges élte,
A' tsizmadiaság: mert mindég azt vélte,
Hogy ez után lészen egy darab kenyere,
Izzad-is valóban, érette tenyere.
Én hogy segítsége lehessek Uramnak,
Mindenfélét varrok másoknak, 's magamnak.
Kevés jövedelmünk ekkép szaporítom,
Naponként mint tölem telik gyarapítom.
[...]

Terheltettem főkép Fő-kötő varrással,
Házam körül való egyéb aggodással,
Igyekszem e' hibám ez után pótolni,
Innepek múltával frissen válaszolni.¹¹⁵

A kötet sajtó alá rendezése a keletkezés idejéhez képest némiképp elcsúszott. Gvadányinak a kötethez utólag írt előszava 1797. október 16-án kelt, ezt követően kerülhetett a kétszerzős kötet sajtó alá és a következő évben, 1798-ban látott napvilágot. Amikor tehát Csokonai Komáromba látogatott 1797 decemberében vagy a következő év januárjában, Fábián Julianna már bizakodva nézhetett a megjelenés elé. Feltehetőleg ekkoriban továbbra is kereste a kapcsolatot a poézist művelőkkel, és immáron poetriai öntudattal viselkedhetett. Csokonai is poétatársként tekinthetett rá, hiszen Gvadányi ekként dicsérte, besorolva a haza jeles asszonyai közé:

Hazánknak szép neme fog téged követni,
És a' tündérséget majd meg-fogja vetni.
Munkád ízt ad nékik a' szép verselésre,
Mivel ösztönök lesz a' fel-serkentésre.
Te magad magadnak vagy ebbe példája,
Molnár Borbálának tudod szép munkája,
Vólt a' verselésre egyedül ösztönöd,
'S hogy a' szent kúthoz vitt, azt néki köszönöd.
Több Aszszonyságok-is titeket követnek,
Utánnatok Parnász hegyére sietnek.
Újfalvi Kristina vele Vaji Klára,
Huszár Erzsébet is, és Veszprémi Sára,
Nyomotokban vannak, hágják már Helicont,
Mint tik; ditsóítik mind a' két magyar Hont.¹¹⁶

A poetria az 1797. évhez képest két évvel korábban kelt önjellemzéséből az tűnik ki, hogy a Bédi család szerény körülmények között élt. Fábián Julianna 1797-ben 32 éves volt, két kiskorú fiúgyerek anyja, aki húszévesen ment férjhez. Komáromban tar-

¹¹⁵ GVADÁNYI 1798, 17–19.

¹¹⁶ *Uo.*, 139.

tózkodva Csokonainak a versírókkal, poétákkal kapcsolatot kereső fiatalasszonynál előbb-utóbb meg kellett fordulnia. Jobban megfontolva Bédiné életkörülményeit: ahhoz nem kellett a főköltőket készítő és egyéb varrónői munkákat végző Bédinének irodalmi szalont fenntartani a házában, hogy egy eladósorban lévő lány, aki különösképpen nem látszik érdeklődni a literatúra iránt, megforduljon a műhelyében és alkalmasint összetalálkozzon az épp ott időző Csokonaival. Hiszen Fábián Julianna megrendelői épp az eladósorban lévő lányok és a divatos ruházatra adó fiatal polgárasszonyok lehettek. Bédiné helyzetéből adódóan akár házasságközvetítői feladatokat is elláthatott a főköltőkészítői munkája mellett. És mintha sokkal inkább erről lenne szó Vajda Julianna és Csokonai kapcsolatának lefolyását vizsgálva, mivel feltűnően sok pontján bukkan fel Fábián Julianna ebben a szerelmi kapcsolatban, és alig látni a szülőkkel és a családdal való kapcsolatot, amelyet Csokonainak az illem és a szokás jegyében, amennyiben házasodási szándékkal lépett fel, hangsúlyosabbá kellett volna tennie.

Vajda Julianna és Csokonai kapcsolatában Bédiné szerepe jelentőségteljesebbnek tűnik, mint amiként erre a szűkszavú források alapján gondolni lehet. Fábián Julianna a szerelmesek között közvetítőként szerepelt, rajta keresztül zajlott a jelek szerint a két fél párbeszéde. Ezzel azonban már-már a kapcsolat alakítójává és értelmezőjévé lép elő, amely szerep nagy felelősséget és gondosrágot igényelt. Ez a szerepkör azonban nem vet jó fényt Csokonai esélyeire, hiszen neki elsősorban a szülőkkel kellett volna meg egyezni a házasság feltételeit illetően. Ha Vajda Julianna és Csokonai kapcsolata Fábián Juliannán keresztül zajlott, akkor az inkább tűnik Csokonai egyoldalú próbálkozásának, amelyet saját vonzalma és reménye vagy épp a közvetítő, Fábián Julianna kecsgetetése tartott életben. Márpedig ha bármilyen formában létezett Bédinének ez a szerepköre, akkor nyilván levelek is érkeztek hozzá Csokonaitól, ám ezek a becses ereklyék mégsem maradtak az utókorra. Annál inkább zavaró Fábián Julianna hallgatása ebben a helyzetben, hiszen mint poetria maga kereste az alkalmat a Gvadányival való költői levelezésre. Ha nem volt a szerepe ebben a históriában kínos vagy túlságosan intim és ezért érzékeny, akkor

ennek világ elé bocsátása poetriai hiúságának nem lehetett volna éppen ellenére.

Ám Fábián Julianna sem egy Csokonai levelet, sem egy verset nem őrzött meg, nem hagyományozott tovább, nem tett közzé erről, a korszakot foglalkoztató eseményről. Sem a később Lilla-szerelem néven elhíresült kapcsolatról őrzött emlékeit nem osztotta meg az utókorral. Pedig lett volna rá módja, hiszen valamikor a század utolsó éveiben megözvegyült. Nem tudjuk pontosan, Bédi János mikor halt meg. A Gvadányival folytatott levelezésben feltűnő, ám nem döntő jelentőségű érv, hogy az első levelét írja csak alá asszonynevével, a többit már Fábián Juliannaként jegyzi. Tehát valamikor ekkortájt halhatott meg a férje. Az életrajzok szerint 1801-ben másodszor ment férjhez egy nevezetes férfihoz, Balog Istvánhoz, aki az orosz cár testőrségének volt tagja. 1803-ból kéziratban fennmaradt egy Széchényihez szóló munkája (*Gróf Széchényi Ferenchez*), és ismert még egy halotti búcsúztató verse *Kovacsics Márton neje Hajósy Johanna emlékezete* (Komárom, 1806) címmel. Láthatóan nem hagyott fel a poézis művelésével a későbbiekben sem. 1810-ben halt meg, tehát értesülnie kellett a Lilla-kötet nagy sikeréről, Csokonai halála utáni országos kultusza sem lehetett titok előtte. Hallgatása annál inkább elgondolkodtató.

Tavasztól télig 1797-ben

A *Nyájás Múza* terve hamar kútba eshetett, az év folyamán később már szóba se került. Feltevések szerint ebben az évben leg többször Csokonai Bicskén lakott, Kovács Sámuelnél. Amint a Vajda Juliannához írt levélből kitetszik, alighanem gyakran megfordult Pesten is. Annyi bizonyos, hogy 1797 áprilisában Komáromba hívták. Alkalmi költőnek szóló megbízatást kapott: a vármegye insurrectiók eseményét, ezt az avított, ám látványos se regszemlét, sajátos középkorias solennitást kellett buzdító és dicsőítő verses művel ünnepelnie. Az ilyenkor szokásos szónoklatok között a dicsőítő verses munkának is helye volt, mint minden jeles megyei esemény alkalmával. Azonban nem akárki kaphatta meg az efféle megbízatást. Csokonai befolyásos nemes pártfogóinak

köszönhette ezt a feladatot, de vélhetően a diétai szereplése, a megyei nemesség és az udvar politikájával való azonosulása is hozzájárulhatott személye kiválasztásához, amelytől bizonyára tisztes jutalmazást is remélni lehetett.

Ekkoriban a város magyar nyelvű lakossága körében valamenynyire ismertté vált, jellemének vonzó tulajdonságai által pedig kedveltségre tehetett szert; erre utalnak hamarosan az előfizetési listákon szereplő, szép sikernek mondható számos tekintélyes név, amelyek azért javarészt nemes polgárok és hivatalnokok személyét fedik.¹¹⁷ A visszaemlékezők szerint egy nemes, polgári pályán mozgó, volt debreceni diáknál, Laky Bálint ügyvédnél talál szállást, ha a városban jár.

A megyei nemesség és a városi magyar lakosság szintén inkább a nemesi származású közönséghez tartozó közösségében reményteljes sikert sejtetnek ezek az események. Csokonai keresi a helyét ebben a szerepben, próbálgatja a közéleti témát megverselő alkalmi poéta érvényesülési lehetőségét. Az udvar iránti lojalitás és a megye meghatározó csoportjai iránti hűség kinyilvánítása fontos feltétele volt az alkalmi költő nyilvános szereplésének. Mind Csokonai diétai szerepvállalása, mind a megyei nemesség szolgálata sokak szemében kétes helyzetbe kényszerítette, amelyet Kazinczy később szemére is vetett. Ugyanakkor efféle szolgálataival teremtette elő Csokonai a megélhetését, illetve ugyanezen a kapcsolatszerkezeten keresztül remélt továbbra is mecénásra lelni vagy hivatalt találni.

1797 nyarán még joggal bizakodhatott ennek közeli sikerében. A *Diétai Magyar Műzsát* ekkor még sikernek gondolhatta el: végre napvilágra kerülhettek munkái, szereplési és megmutatkozási lehetőséget kapott, az országgyűlésre érkező nemesség körében kapcsolatokra és ismertségre tett szert. Esélyt láthatott arra, hogy mecénást találjon, esetleg valahol egy tudósnak való hivatalt, amely mellett poétai munkásságát is kiteljesítheti. Mindezekre alapozva nem volna felróható neki, ha felmerült benne, hogy egy szerencsés házasság tovább erősíthetné beilleszkedését új környezetébe, és noha vagyona nincs, ám előbb-utóbb csak talál valami megélhetést.

¹¹⁷ Cs/Fel., 240–256.

Ez persze önmagában csekély és kritikus szemmel nézve alaptalan reménykedés, amelyre aligha építhetett komoly házassági tervet. Egyedül abban bízhatott, ha a kiszemelt lány, vagyis Vajda Julianna elszántan akarná, és szembeszállna a szülőkkel, akkor talán azok is beleegyeznének.

A lányt azonban meg kellett volna arról győzni, hogy nagyon akarja. Erre természetesen nemcsak Csokonai vállalkozhatott, hanem valaki más is közbenjárhatott az ő érdekében. Fábián Julianna szerepe ezen a ponton válik ismét fontossá. Mert minden jel szerint inkább arról van szó, hogy nem szabályos házassági kísérlet történt ekkor Komáromban, vagyis nem olyan, amikor a kérő meglátogatja az eladósorban lévő lány szüleit, és megbeszéli velük ezt a tervet. Márpedig a szülők beleegyezése nélkül kockázatos a vállalkozás, hiszen a leány könnyen elveszítheti szülei támogatását és ezzel a hozományát is. A törvény ekkor lehetőséget biztosított erre, hogy a szükséges beleegyezés hiányában a szülők visszatarthatták a lány hozományát és akár kitagadhatták az őt megillető örökrészből is. Ezt pedig aligha kockáztatta egy komáromi polgárlány, már csak józan számításból sem, hiszen szerelem ide, szerelem oda, azért a Vajda Julianna személyének becsétől elválaszthatatlan volt az ő nem jelentéktelen hozománya és leendő öröksége is. Csokonai ugyanis nem szegény lányt akart elvenni, olyat könnyen talált volna.

A fennmaradt töredékes információk szerint Csokonai nem a Vajda család címén keresztül levelezett Juliannával, hanem Fábián Julianna közvetítésével. Az 1797. október 21-én, Bicskéről kelt levél tanúsága szerint mindjárt Fábián Juliannához irányította a leveleit.¹¹⁸ Sajnos nem ismert Julianna levele, amely Csokonai értelmezésében reménységet jelentett. Csokonai leveléből nem derül ki, hogy mit írhatott Julianna. Nem szentelt nagyon nagy terjedelmet a biztatásnak, aligha lehetett komoly szerelemvallás, ezt Csokonai sem állítja. A későbbi, emlékezetből rekonstruált Vajda Julianna-vers is rövid volt, és inkább kétértelmű, mint lelkes. Az október 21-én kelt levelében Csokonai is csak formálisan tud

¹¹⁸ „Már én ezután leveletem csak a mi barátnénkhöz utasítom.” Csokonai – Vajda Juliannának, Bicske, 1797. október 21. = Cs/Lev., 66.

lelkessedni érte, közhelyekbe menekül, mely szerint a papírt be-
cézte, kebelébe tette, este ágyába magával vitte.

Egy levél titka

Az 1797-es év karácsonyán, egész pontosan december 24-én Cso-
konai verses levelet fogalmaz. Akkoriban a karácsony még szür-
kébb ünnep volt, a rá nyolcadnapra következő vízkereszt jelentő-
sebb vallási eseménynek számított. A születést ugyanis sokkal
kevesebb pátosz veszi körül, mint a halált. A keresztény ünnepek
közül a legjelentősebb a húsvét és a pünkösd, a katolikusoknál
pedig valahol ezek után következett jelentőségében az úrnapja.
A karácsonyról azonban nem szokás megemlékezni. Ennek meg-
felelően a verses levél függeléke elmosódottan látszik utalni az
ünnepre, de nem tulajdonít neki különösebb jelentőséget. Tulaj-
donképpen nem is a keletkezés napjának ünnepe adja a vers ösz-
szefüggésrendszerét, hanem amint a cím, az *Új Esztendői Ajándék*
is jelzi, a közelgő újévhez kapcsolódik, amely valójában nem egy-
házi ünnep, hiszen az egyházi év szeptember elsején kezdődik el.
Az újév naptári esemény, világi dátum tehát, amely ugyanakkor
egyre nagyobb jelentőségre tesz szert, hiszen az egyéni élettel való
intim, személyes számvetés pillanatát jelenti. Az emberek által
megélt időt a naptári években számolják, nem az ünnepek rend-
jének szakrális idejében. Csokonai verse egy ilyen személyes
számvetés egy év elmúltával, az individuum önvizsgálata, mások-
hoz fűződő kapcsolatainak, a személyes sors jó és rossz fordulatai-
nak számbavétele. Ugyanakkor felkészülés is egy új évre, amely
új lehetőségeket hozhat, új feladatok elé állítja az egyes embert.
Magányosan készül erre az eseményre, távol barátaitól és szeret-
teitől, akikkel gondolatban szeretne együtt lenni, azért ír – és mert
ilyenkor a jó barátok kölcsönösen ajándékokkal kedveskednek
egymásnak:

Most szegény háztól, hogy az úr magános,
Így telik. Majd tán vitorabb napunk lesz,
Lilla Ifjasszony ha jövő Karátsont
Érheti vélem.

A vers tudós poéta imitációs gyakorlata, amelyet számos idézet és rájátszás sző át. Ilyen verset tanult és csiszolt füleknek szoktak írni. Szinte poétai versengést lehet sejteni ebben az alkalmi versben. A saphói strófák dalszerű, elégikus ódát is lehetővé tesznek, nem patetikus és ünnepi a hangulatuk, kétféle periódus ismétlődik, könnyebb kivitelezni, mint az összetettebb sorképletekkel dolgozó formákat, de mégis nagy mesterségbeli tudást követelnek meg a poétától. Az ódához csatol ugyan Csokonai a szöveg végén négy disztichont, amely már kilép az ódai versmenetből, praktikus utalásokat és közléseket tartalmaz, a fennmaradt piszkozat alapján mégsem volna lehetetlen azt feltételezni, hogy a vers és függetlenségének tisztázata, amelyet Csokonai elküldött, kísérhetett prózai levél is. Ez az elveszett levél nagyon fontos információkkal járulhatna hozzá mind a versek, mind a szerelmi kapcsolat megértéséhez.

Épp ezért a legfontosabb kérdésként az merülhet fel, hogy az elveszett levél kinek szólt vajon? Az értelmezési hagyomány szerint Vajda Juliannának küldte a költő. De korábban láttuk, hogy Csokonai 1797. október 21-e óta, vagyis épp elmélyülni kezdő kapcsolatuk fordulópontjától kezdődően valójában nem Vajda Juliannával levelezett, hanem Fábián Juliannával. Ezek szerint az *Új Esztendői Ajándék* tisztázata mindenképp a közös barátnő kezébe került. Ha pedig valóban így volt, akkor udvariatság lett volna egy kísérő, prózai levél nélkül adni fel. Amennyiben Csokonai leveleit 1797. október 21. és 1798. március 18. között nem írhatta Vajda Juliannának, akkor csakis Fábián Juliannán keresztül kaphatta meg őket a tényleges címzett. Eközben azonban számos Fábián Juliannának szóló levélnek is kellett keletkezni, mellesleg mint kísérőlevél, és – joggal feltételezhető – viszont is kellett kapjon Csokonai Fábián Juliannától néhányat. Továbbá valamiképpen Csokonainak illet honorálni a poetriát, ha jobban meggondoljuk, a polgári szokások szerint nem épp tisztességes, ám legkevésbé sem kifogástalan tevékenységét. A szülők háta mögött zajlik tehát ez a kapcsolat. De igazából az a meglepő, hogy annak sem látjuk a jeleit, miszerint Vajda Julianna nagyon lelkes lett volna. Taktikusnak és megfontoltnak tűnik gesztusai és utólag lejegyzett szavai alapján is. Mindeme megfontolások után pedig felmerül az a gyanú, hogy a kapcsolatot nem Vajda Julianna táplálta a vágy

és a reménység érzéseivel, hanem inkább a közvetítő, vagyis a kerítő funkcióját betöltő Fábián Julianna. Megalapozatlan feltételezésekbe nem szeretnénk elmerülni, amelyek esetleg az ekkorra már megözvegyült Fábián Julianna és Csokonai között szövődő érzékeny kapcsolatra utalhatna, csupán arra hívnánk fel a figyelmet, hogy a Komáromban történt kapcsolat igazából sem a polgári házassági kísérlet szabályainak nem tett eleget, de az elsöprő erejű szerelmi szenvedély jelenlétére sem utal, igazából egyik fél részéről sem.

Az *Új Esztendői Ajándékot* mindjárt az *Újesztendei gondolatok* követik Csokonai versei sorában. Kicsit zavaró, hogy vajon miért ír mindjárt két verset közel egymás után Csokonai, méghozzá ugyanahhoz a személyhez, Vajda Juliannához 1797 és 1798 fordulóján, hiszen mindkét vers ugyanazt a funkciót tölti be: kedveskedő ajándék a közelgő vagy kezdődő év alkalmából. Ha közelebből szemügyre vesszük a szöveget, értetlenkedő kérdésünkre talán választ kaphatunk. Az alkalmi vers apropóját ugyanis a békét hozó esemény, az 1797. október 17-én megkötött campoformiói béke híre jelenti. Az adja a vers alkalmát, hogy az osztrák birodalom az ellene harcoló Napóleonnal kötött békének köszönhetően nyugalomra lelt. A szerző is reméli, hogy miután az 1797-es év „sok ezer magános / És közönséges bajokat hozott” rá, most a békekötés számára is jó ómen lesz, és megfordul a szerencséje. Ennek jegyében fest egy – horatiusi mintaszövegek nyomait viselő – boldog és igazságos országot, ahol öröm élni, a kevéssel való bírás megelégedettséget ad, az erkölcs pedig nem sérül. Ezt követően kiált fel a levél megszólítottjaihoz fordulva; ugyanis két személyhez címezte:

Óh ditsó két Név: *Szeretet! Barátság!*
Még ditsóbb két név: *IULI* hív barátém!
És te óhajtott *LILI*, életemnek
Édes aránya!¹¹⁹

Első helyen *IULI* áll, akit hű barátnőjének nevez, illetve az „óhajtott” *LILI*, akit mint élete „arányját”-t, vagyis elérendő célját

¹¹⁹ Csokonai – Vajda Juliannának, Keszthely, 1797. december 24. = Cs/Lev., 74.

szólít meg. Mivel két megszólítottja van a levélnek, joggal feltételezhetjük, hogy a szerzőnek egy szövegen belül következetesnek kell lenni a névhasználat tekintetében, már csak a keveredés elkerülése végett is, hiszen a keresztnevek egyezése miatt fontos a megszólítások elkülönítése. Ennek megfelelően a JULI alak Fábián Juliannát, míg a LILI Vajda Juliannát jelöli. A disztichonos függelék, bár egyfajta post scriptum, mégis az egész összefüggésében érthető meg. Ha ezt a feltevést komolyan megfontoljuk, akkor zavarba hozhat bennünket a zárlat:

E' szívből eredett Újesztendői Ajándék
Záloga szívemnek légyen örökre Juli!
Éljetek, óh szeretett Lelkek! kiket édes örömmel
Gyakrann emlegetek hegyközi lakhelyemen.
Most Levelem tisztel; hanem a' Fársángi napokban,
A' mint már írák, Városotokba megyek.
Mert akkor *Juliána'* Nevét, a' melyet imádok,
A' maga képében fogja köszöntni VITÉZ.¹²⁰

A versben hivatkozott levél, amelyben farsangra Komáromba való visszaérkezését már beharangozta, elveszett. A „Jánusi”, vagyis újévi ajándék zárlata Julihoz szól, neki szánja a verses ajándékot is. El kell játszanunk a gondolattal, hogy a szöveg szóhasználatára szerint ez a személy nem más, mint Fábián Julianna, akinek 1797. október 21-e óta címezi immár nemcsak a neki, de a Vajda Juliannának szóló leveleket is. Az itteni megszólítás megudvarolja a poetiát, örök barátságáról biztosítja és női hiúságának is hízeleg. Fábián Julianna titkainak tudója, ügyének előmozdítója, távollétében az őt képviselő bizalmasa. Nem kétséges, hogy szolgálataiért hálával tartozik, és ajándékkal kedveskedni neki nagyon is indokolt. A záró disztichon ismét figyelmes olvasást igényel, mert a felületes rápillantás vélheti úgy, hogy Vajda Juliannának címezte Csokonai. A megelőzőekben Csokonai többes számot használ, vagyis a Juliannákra gondol, annál is inkább, hiszen közeleg a Julianna-nap, amikor a Julianna nevet, amelyet Lili *alakjában* imád, a maga *képében*, fizikai valójában fogja kö-

¹²⁰ Uo., 75.

szönten. Tehát névnapi tiszteletét fogja tenni Fábíán Juliannánál, ígéri a vers zárata, egyértelműen a vers által megajándékozott címzettnek szólva, vagyis Fábíán Juliannának. A kettős megszólított által kiélezett helyzetet teremtő versben jól megfigyelhető, hogy Csokonai képzett teológusként (különösen majd az 1802–03-as kötetkompozíció megalkotásában) lényeges feladatot, kompozíciós szerepet szán a *név*, vagyis a szó és annak jelöltje, *képe*, vagyis az *alak* között.

Fábíán Julianna bizonyára nagyon sokat tudott mindarról, ami Vajda Julianna és Csokonai között történt. Kulcsszereplője volt, mozgatója és alakítója, ha ugyan nem eleve kezdeményezője ennek a házassági kísérletnek. A cél, hogy Csokonai egy rangjához méltó házasság révén egy tehetős, nemes komáromi családba beházasodjon, a korabeli szokások szerint valójában nem hogy nem valósult meg, de komolyan vehető kísérletig sem jutott el. A szülőkkal való kapcsolatfelvételtől sehol nem bukkan fel utalás, mintha elmaradt volna. Ennek hiányában pedig az egész alig lehetett több egy futó ötletnél, vagy személyes vonzalomnál. Vajda Julianna – ahogy az egyébként elvárható egy tisztességes polgárlánytól – inkább közömbös és távolságtartó, mint szerelmes. Személyes találkozásra sem kerülhetett sor egy-két alkalomnál többször. Csokonai levelei sem találkozásokról, beszélgetésekről, megosztott érzésekről szólnak, hanem elvont stílusimitációk: A' *Tsókokból* ismert fordulatok idézése és megismétlése. A kapcsolat inkább Csokonai képzelete és Fábíán Julianna költői közbenjárása által, személyes közvetítése révén a kettejük képzeletében élt, mintsem a valóságban vagy Vajda Julianna lelkében. Ezen a ponton természetesen nagyon óvatosan kell fogalmazni.

Fábíán Julianna azonban ezzel a közvetítő szerepkörével néhány hónapra Csokonai életének kulcsfontosságú szereplőjévé vált. Komoly poétai versengésként is olvasható az *Új Esztendői Ajándék* című verse a világ dolgairól horatiusi léptékben gondolkodó megszólítottá tette Fábíán Juliannát, akihez hozzá méltó poétatársként szól ebben a versében Csokonai. Nem tudjuk, hogy ekkor még élt-e Bédi János vagy már megözyvegyült a poetria. Fábíán Julianna, noha hét-nyolc évvel idősebb volt Csokonainál, azért az ekkor 32. évében járó asszony akár maga is a szerelem, illetve még inkább a házasság tárgyaként jöhetett volna számítás-

ba. Amennyiben pedig már özvegységét élte, akkor épp keresett egy alkalmas férjet, akit később Balog István személyében meg is talált, és hozzá 1801-ben újra férjhez ment. Akárhogy is történt, zavaró hiányérzetet kelthet bennünk, hogy többé nem bukkan fel Csokonai életében, nem váltanak poétai leveleket. Nyom nélkül tűnnek el azok a levelek, kedveskedő versek, mint az *Új Esztendői Ajándék* tisztázata is, amelyek 1797. október 21. és 1798. március 18. között Csokonaitól Fábián Juliannához érkeztek.

A legzavaróbb azonban mégis az, hogy a Csokonait öt évvel túlélő Fábián Julianna vajon miért hallgatta el emlékeit, hiszen az ekkorra már országos hírnű költő életének legnehezebb pillanaiba állt mellette bizalmas lelki társként, versekkel is megtisztelt barátnőként. Ő volt az, aki a legtöbbet tudhatta Vajda Julianna és Csokonai Vitéz Mihály kapcsolatáról, amely persze messze nem azonos a későbbi Lilla-szerelem címen megszületett poétai román elbeszélésével. Hallgatása ezért tesz fel számunkra néma kérdéseket.

A LILLA-SZERELEM MINT SZÖVEG

A textuális illúziókeltés műfajai

Figyelemre méltó jegye Csokonai leveleinek az a két, egymástól élesen elváló stílusrétege, amelynek egyike praktikus, mindennapi nyelvet alkalmaz, amely a retorikai közép hangnemét követi; míg a másik egy fellengzős, erősen retorizált, ornemens, a *fentebb stílus*ben íródott és az előzőektől különböző retorikai eszközökkel dolgozó, attól határozottan elváló szöveganyag. A kettő között nincs kapcsolat. Ezekben a szövegrétegekben Csokonai nem a meggyőzés, az érvelés szerinti elrendezést teljesíti ki, hanem az olvasója gyönyörködtetésére törekszik. Ma azt mondanánk, hogy irodalmias betétek; vagy valami hasonlót. Ilyenekkel nem csak Csokonai dolgozott, természetesen a mások által írt levelekben is megtalálhatók. Kazinczy leveleiben ritkák; annál gyakrabban előfordulnak például az 1780–94 között Kazinczyval levelező Pálóczi Horváthnál. De nem kaptak szerepet Földi vagy Ráday leveleiben sem. Ezeknek a betéteknek a jelenléte a levelezők viszonyától függ; inkább a – széles értelemben vett – udvarló levelek keléktárába sorolhatók. De valójában ezek a szöveghelyek is szabályokat követnek. Nem spontán érzelemkitörésekről van szó; ezt csak affektálja Csokonai. Valójában mintákat követnek, utánoznak: sablonleveleket vagy regényszövegből vett mintákat imitálnak.

Másrészt az intimitás megteremtésének eszközeként is funkcionálnak. A szerelmes vagy a bizalmas beszéd kódjaiként olvashatók. Amelyért, ha a címzett rangban a levélíró fölött álló, mint Csokonai pl. Festetics vagy Széchényi, vagy annak felesége, vagy Erdődy né etc. címzettekhez képest, akkor illendő bocsánatot is kérni a tolakodó intimitás egyoldalú, engedély nélküli használatáért. Ugyanakkor, csalfa módon, a bizalmas beszéd hangnemébe ekkorra már mégiscsak bevonta a megszólítottat, akinek a szöveg ereje elől ezt követően mégis nehéz kitérni, ha csak sértődötten

meg nem szakítja a tolakodóval a további levélváltást. Csokonai is tehát a bensőségesség, a bizalmas viszony, valamiféle intimitást sem mellőző kapcsolat megteremtésének eszközeként használja ezeket a szöveghelyeket mecénásokhoz, főurakhoz szóló leveleiben. Szerelmes levelét viszont csak négyet ismerünk, ezek is részben töredékesek. Ezeknek a leveleknek a mintái kevésbé feltártak, mint a versek stiláris, műfaji, intertextuális kapcsolatai. A korabeli levélírói mintakönyvek az efféle stiláris eszközök használatát az udvarló levelekben engedélyezték. Ilyenekre hozott példákat, természetesen csak szigorúan a „becsületes szerelem” céljára például Mészáros Ignác *Secretáriusa*¹²¹; vagyis a mintakönyvek a házasság céljából történő levelezést nézték jó szemmel. Másféle levelekre nem adtak követendő példákat. Így hiába keresnénk csábító, kacérkodó, kokettáló, erotikus, pajzán, netán pornográf leveleket.

Hasonlóképpen toposz a levél papírjának, levél szavainak csókolgatása. De ilyen közhely a szeretett kéz által formált betűk iránti erotikus vonzalom is, visszatérő helyettesítő eszköz. A Csokonai-levelek toposzkészletéhez tartozó betűimádat, betűkultusz, a typolatria, a levél betűinek számolása az írásnak nagyobb jelentőséget kölcsönöz, mint ami a szerelmesek közötti viszonyban nélkülözhetetlenül indokolt volna. A szerelmes helyébe a szerelmes távollétét jelentő írás, a levél, a kézírás kerül Csokonai négy, *szerelmesnek* nevezhető, fennmaradt levelében is. Ekképp a szerelem tárgya nem a másik, hanem a szöveg lesz. A vágy a szövegre irányul, amely helyettesítőjévé válik a szerelmesnek. A szöveg nemcsak helyettesíti a távollevő kedvest, hanem – amint azt a Csokonai levelek mutatják – távollevővé teszi az egyébként fizikai valójában túlságosan közel lévő kedvest. Ott van erre példaként a Csokonai-filológiát szelíden kétségbe ejtő eset, amikor az 1797. október 21-e előtt írt levélre boldogító, igenlő választ kap Csokonai Lillától, érthetetlen és kellőképpen meg nem indokolt módon azonnal kocsira száll, és minél messzebb utazik Júliától; egyenest Bicskére. Aztán onnan már újra nyugodtan folytathatja az írást, a biztos és megsejítő távolból.

¹²¹ MÉSZÁROS 1793.

A kézírás metonimikus kezelése egyúttal a másik, a szeretett lény szöveggként való megjelenítését jelenti. A Vajda Júliához leveleket író Csokonai említett négy levele kezdettől fogva arra irányul, hogy szöveggé tegye a szerelmi kapcsolatot: leírassá, festéssé, szavak szövetségévé; aztán pedig hogy versekkel kapcsolja össze, allúziókkal díszítse fel, versekbe írja át a korábbi levelek tartalmát. A Bicskéről kelt levelében Lillát is arra kéri Csokonai, hogy tegye szöveggé önmagát, érzéseit, az iránta érzett szerelmet:

Te pedig, ha olly kegyes vagy a millyen szép, ne tagadd meg tőlem az én békeségemet, azaz, írd ezután is, de írd hosszabban, forróbban, és úgy hogy én annak olvasásában elájuljak!

Ma 21-dik napja van octobernek – ma kezd el, ma; mikor vészted ezen levelemet – tégy félre minden dolgot, felejtkezzél el mindenről, még magadról is; a feljövő nap már a papiros mellett találjon, s mikor lemegy utolsó sugára is, a te csókra méltó betűdre pillantson, s csak akkor vedd észre, hogy a szerelembe elmerültél, mikor az én nevemnek emlegetését a hajnali kakasszó rezzenti félbe! Így készíts nekem november végére egy levelet – köttesd bé Töltesy urammal, s olyan nagy csomóba küldd el, hogy én azt Hármas Historiának gondoljam! *(Írja Csokonai Bicskéről 1797. október 21-én.)*

Csokonainak a Júlia elveszett leveleire történő utalásokból az derül ki, hogy Lilla nem érezte a szerelemnek ezt a fajta, Csokonait mozgató késztetését, vagy egyszerűen nem volt eléggé grafomán. Azt, hogy nem szerette volna Csokonait, most kizárjuk. Az eddig elmondottakat megerősítő példaként egy másik levélrészletet szeretnék ideilleszteni a már idézett, Bicskéről október 21-én kelt szövegből:

Egész utazásomba mindég a kezembe tartottam leveledet, s elérkezvén mostani szállásomra, kebelembe dugtam azt, s annak anyagi íróját képzettem magamnak – az éjjel is szívem mellett hálattam – három ezer betű van abba a kevés írásba, én pedig minden betűt ezer csókkal terítettem be – gondolod-e mennyi volt az a csók? pedig még a tisztáját is sorra csókoltam, mert ott is járt az a grátiai kéz, a melyet én bálványolok!

Igazán írod, vigasztaló őrző angyalom! hogy levelem szívemnek belső rejtekeiből származott; mert hogy ne származna a szívemből,

a melybe semmi sincs egyéb írva hanem ez az istenasszonyi név:
Julianna, s utána ez a hét betű: *hogyszeretet!*¹²²

Gyanúsán pontos ez a szám, hogy háromezer. Nem maradt ránk Vajda Júlia levele, amelyre válaszként született, így hát nem tudunk utána számolni, de meglepő volna, ha hajszálpontosan háromezer betű volna benne. Vajon alaposan számolt Csokonai? Ha minden betűre ezer csókot adott, akkor az összesen háromszázezer csók. Arról most nem beszélve, vajon gyakorlatilag hogy s miként lehet kimondottan egy betűt megcsókolni a többi közt, vajon fizikailag ez egyáltalán kivitelezhető-e? Tízszázzal számolva is harmincezer csók volna az eredmény, és ha csak egy csókot adna minden betűre, már egy háromezer szavas levél esetében az nem kevesebb, mint háromezer csókot jelentene. Ha szó szerint kellene venni Csokonai szavait, akkor mindez azt eredményezné, hogy a levél elmaszatólna, és előbb-utóbb a csókok hatására a szöveg olvashatatlanná válna. Végül a csókok elmosnák, és ezáltal olvashatatlanná tennék a szöveget, amely pedig a távol lévő szerelmes helyettesítője. Ekként pedig ténylegesen a szerelmes szöveg felszámolása, olvashatatlanná tétele történné meg. De szó szerint kell-e venni Csokonai szavait? Nyilvánvalóan nem. Csokonai nem az élet alapos és pontos megfigyelője volt, hanem a szöveggé változtatott szerelem, a szerelem mint szöveg kihívását érezte meg Vajda Juliának írva is. Hiszen például a már idézett rész ekként végződött: „...szívemből, a melybe semmi sincs egyéb írva hanem ez az istenasszonyi név: *Julianna*, s utána ez a hét betű: *hogyszeretet!*” Márpedig akárhogy számolom, a „*szeretet*” szó nyolc betűből áll. (Persze tudom, hogy csalok, hiszen Csokonai kézírása használ egy olyan jelet az *sz* jelölésére, amely nem az *s* és az *z* összetétele. De nem is ez a legfontosabb, hanem annak a hetes szám által sugallt allegorikus, szimbolikus jelentéseknek a levél mondatába történő beleolvasása.)

A Lilla-szerelem mint az intimitás egyik kódja válik szöveggé az 1797–98-ban keletkezett néhány levél segítségével Csokonai írói aktivitásában. A levelek szövegét olvasva az is szemünkbe tűnhet, hogy a Vajda Júlia és Csokonai között történtek ettől függetlenek;

¹²² Csokonai – Vajda Juliannának, Bicske, 1797. október 21. = Cs/Lev., 65.

a biográfia és a néhány levélszöveg közötti kapcsolatteremtés eltökélt filológusi küzdelme mind ez idáig nem hozott megnyugtató eredményt. A szakítás és végbúcsú 1798. március 12-én kelt levelét követő március 18-i levél pedig egyenesen kétségbe ejti a filológusokat. Mert nem életszerű. Itt nyilvánvalóan inkább egy *romános* fordulatot vett képzelet aktivitása vagy pedig egy készülő szöveg fikciója felől olvasható, de az élet kódjai felől bajosan. Csokonai levelei egyébként is másról szólnak: inkább a szöveggé tett szerelmet, toposzokat, imitációt, retorikus minták követésének munkáját mutatják fel. És a Vajda Júlia és Csokonai esetét illetően bizonytalan, kétes, ellentmondó kijelentésből áll össze egy másik történet, amelyet a Csokonai-filológia írt tovább. Így történhetett, hogy azokra a kérdésekre: vajon szerette-e Júlia Mihályt; avagy fordítva: őszintén szerette-e Mihály Juliát? – nos, ezekre a kérdésekre a későbbiekben már mindhiába próbáltak válaszolni újságírók, költők, szépírók és tudósok; sokféle válasz született, ám közmegegyezés nem. És a bizonytalanság nem alaptalan.

Annál is inkább így van ez, mivel Lilla alakját Csokonai versei másként állították az olvasók elé, mint később arról az életrajzírói tudósítottak. Az ellentmondásokat a költői szabadság jegyében feloldhatónak vélték, vagy egyszerűen nem tulajdonítottak neki jelentőséget. A Lilla-kötet bevezetőjében már maga Csokonai is jelzi a szövegek és a valóság között feszülő távolságot, jelezve és magyarázva azt az ellentmondást, hogy a szövegek a kötetben Lilla nevére átírt versekként a kortársak közül sokak számára ismerősek lehettek ekkor még – de más női névvel. Ennek magyarázataképpen Csokonai bevallja, hogy nem mind Lillához készült ténylegesen, de a kötet egészében már mindegyik Lillához szól. Ez egy olyanfajta logikai bakugrást követel meg, amilyenre leginkább a hit nevében beszélő teológusok szoktak hivatkozni, amikor a logika és a tények ellenében levont következtetéseket és belátásokat várnak el olvasóiktól, vagyis a hívektől. Lilla és Vajda Julianna, a név és a személy egymástól való elválasztottsága nem marad meg a későbbiekben sem, és nemcsak a versesköteten belül megy mindez végbe, hanem az életrajzi beszéd nyelve is ekként textualizálja a személyt. Domby Márton találkozott a Csokonai-kötet modelljével, és le is írta személyét:

Ki volt Lilla? Ezt bizonyosan kérdeni fogja jövődöbenn minden a' ki azt fogja kérdeni: ki volt Csokonay? [...] Nekem volt szerentsém 1806-ban és 1808-ban nálla lenni. Ó derék természetű, kinyílt homlokú 's szívű, kellemetes interessáló, ábrázatú, **szőke**, 's meglehetős magas: de már ekkor azon grátziáiból, mellyekkel Csokonayt megígézni hatalmas volt, sokat vesztett.¹²³

Domby szőke hajúnak festi le az általa látott Vajda Juliannát. Csokonai egy idilli jelenetben ezzel szemben másként láttatja:

Most jázminos lugasban
E' nyári hűvös estvén
LILLÁMMAL ülök együtt.
LILLÁM velem danolgat,
És csókolódzva tréfál;
Míg **barna** szép hajával
Zefir susogva játszik.

(A' *Boldogság*)¹²⁴

A versben – vélhetően – az anakreontika konvencióinak megfelelően a szerelem tárgyának textualizálása nem adhatott helyet a szőke hajnak, amely hajszín mind a görög, mind a perzsa irodalmi hagyományban idegen lett volna. És bár a vers szövege azt mondja, hogy Lilla az, akit látnunk kell, de – a tényeknek és a természetes hajszínnek ellentmondva – „Zefir” a műfaji konvencióknak megfelelően „barna” hajjal játszik, méghozzá „susogva”, mivel a textualizálás kihívása egyben a minél több érzékre való ráhatás kiváltása: a látás mellett a hallás, az ízlelés, a szaglás, a tapintás, vagyis az érzékelés minél teljesebb illúziójának felkeltése. A látás is csak illúzió, ahogy a színek is. Az erotikus vonzás és a természet idilli találkozása is csak illúzió, vagyis a textualizálás által felkeltett érzet, amely csak a szöveg által válik hozzáférhetővé.

Hogyan közelíthető meg tehát akkor a Lilla-szerelem: mint élmény vagy mint szöveg? A szerelem intimitásáról keveset tudhatunk meg. A pszichológizáló leírások és irodalomtörténeti fel-

¹²³ DOMBY 1817, 142. A kiemelés tőlem, B. Sz.

¹²⁴ CSOKONAI 1805, 101. A kiemelés tőlem, B. Sz.

tevések feltételezéseiből is meglehetősen ellentmondásos kép rajzolódik ki. Nem tudhatunk mást, mint hogy volt valamilyen viszony, amit a közvetlen utókor – kivéve Domby Mártont – vagy kétesen kezelt, vagy nem vett komolyan, amint azt tüntető módon Toldy tette 1844-ben készült életírásában. Domby hatására az 1870–90-es évek biedermeier képzelete jegyében fogant életregények, regényes korrajzok alkotják meg és színezik ki a Csokonai és Vajda Júlia közötti szerelem jeleneteit. Az irodalomtörténet azóta ennek, a 19. század utolsó harmadában élő és ható intimitásnak a kulturális kódjai szerint olvassa a ciklust. Vagyis *vissza*-olvassa a versekbe a 19. század utolsó harmadának irodalmi elbeszéléseiből ismert szerelmes beszéd nyelvét, pszichológiáját és intimitási kódjait. Ahogyan az ezt követő jó száz éven keresztül az irodalomtörténet – és mind a mai napig az oktatási gyakorlat – a Lilla-szerelemhez nyúl, az sokkal inkább például az Ábrányi Emil által gondozott szerelem-kultusz jegyében fogant, mintsem Csokonai szerelem-konceptiója jegyében. Vagyis a Lilla-szerelem inkább a biedermeier képzelet és irodalmi diskurzus szerint íródott, mintsem Csokonai szerelem-konceptiója kontextusa szerint.

Mit tudott és mit tudhatott Csokonai széles értelemben vett olvasóközönsége a Lilla-kötet *heroin*járól? A Csokonai által megtervezett kötetkompozíció, ha eltekintünk mai tudásunktól, amely javarészt irodalomtörténeti fikciókból származik, aligha olvashatta ki, hogy valóságos szerelem, vagy a korszak fogalmai szerinti intimitás kódja van jelen a szövegekben. A Lilla-kötet első olvasói számára a Lilla-szerelem elsődlegesen szöveg volt és legkevésbé sem egy, a biografikus én által hitelesített szerelem megjelenítése. Az *Előbeszéd*ben Csokonai maga is óvatosan fogalmaz:

Nem is voltak ezek az én verseim soha olyan tzéllal íródva, hogy belőlök egy és egymással összefüggő kis Poétai Román kerüljön: egyszer edgyik darab készült, másszor másik, és nem azzal a' renddel, a' millyennel e' Könyvben látni...¹²⁵

De hisz miért is kellett volna így lennie? Létezett ilyen elvárás a költőkkel szemben? Nem. Mi ellen védekezik itt Csokonai? Csak

¹²⁵ Cs/Tan., 82.

a *Himfy* felől olvasva merülhet fel a könyv keletkezésének ez a hiányossága. Az ezt követő mentegetőzés ismételtlen csak A *keseregő szerelem* felől értelmezhető mentegetőzés:

Egy néhányat másnak a' kérésére írtam. Hanem, nagyobb részét élő személynek készítettem, és akkor valóságos érzéseim ritkán engedték eszembe jutni, hogy én Poéta vagyok, vagy még jövőendőbe *erőtikus* Író kerekedik belőlem.¹²⁶

A szabadkozásból kihallatszik, hogy tudja a bevezető írója: a szerelmes versnek – ha nem is ugyanazon egy személyhez, de legalábbis – hús-vér emberhez kell íródnia. Tudja, de nem tartotta magára nézve kötelezőnek. De nemcsak a valóságos érzés hitelesítő erejének elvárása merül fel immár; hanem az ihletettséggel ön-elfelejtő, ön-felfüggesztő működésének gondolata is felbukkan. Mintha – mondjuk meg nem engedhető egyszerűsítéssel – Csokonai a ciklus bizonyos darabjainak írásakor elfelejtette volna, el tudta volna felejteni, hogy szöveget ír, hogy a szerelmet formálja át épp szöveggé, hogy az élet helyébe a szöveg intimitását állítja? Kicsit radikalizálva a kérdésfeltevést: hogy fordít, magyaráz, hogy az imitációs poétika eszközeit használja? És hogy tudatosan választ versformát, amivel magával is már jelentéseket közvetít az olvasók felé, illetve belső összefüggéseket teremt saját egyéb szövegei között? Azt hiszem, joggal kell gyanakodnunk, amikor Csokonainál efféle önvallomásokat olvasunk.

Egy „megkésett” szerelem

Hiszen tudjuk, hogy a Lilla-kötet gondolatának megszületése megkésett a Vajda Júliával való találkozás – majd pedig az elválás – idejéhez képest. Furcsálkodik is a Csokonai-filológia, hogy el kell telnie négy évnek, míg felmerül a Lilla-kötet gondolata; meg hogy mindjárt 1798-ban, a kilenc hónapig tartó kapcsolatot követő hónapokban Csokonai megint Rózához ír verset, Rózit emleget, mint pl. A' *Tihanyi Ekhó*hoz első változatában. És olyan szerelmi te-

¹²⁶ *Uo.*

matikájú verslistákat készít, amelyeken nem hagy nyomot a Vajda Júlia és Csokonai között lezajlott *román* – biografikus mozzanatként. Továbbá, hogy folyamatosság figyelhető meg az 1794 és az 1798 között keletkezett versciklus listái által sugallt szerkezet között. A *Rózsím sírja felett* című vers hányódása jelzi ezt a folyamatot, amely az 1802-es tervből végleg eltűnik. Ellentétben az önvallomással, Csokonai nagyon is szándékozott „erótikus Író” lenni, és ezek az „erótikus” versek tervei szerint a halott kedvesnek, Rozáliának történő emlékéllítés *is* lett volna. Aztán a Júliával való ismeretség után a koncepció továbbra is változatlan marad: még 1798-ban is Rozália siratása szervezi a tervezett ciklust, kiengesztelve a vigasztalódás mozzanatával. De a Lilla-kötet koncepciója már más: ebben a tervben sem a víg poéta programja győz a ciklus végére, mert – Csokonai értelmezése szerint – az „orvosolhatatlan szomorú” (szemben a *Himfy* készülő boldogsággal záródó koncepciójával). Különös, hogy a Lillához kapcsolódó új koncepció 1798-ban és az utána következő években sem merült fel, csak 1802-ben, mintha csak *A kesergő szerelem* megjelenése provokálná ki.

Úgy tűnik a nyomokat vizsgálva, mintha 1802 elején, amikor visszatért Komáromba, akkor merülne fel az ötlet, hogy legyen akkor a Lilla név a versszövegek központi, szervező mozzanata. A *Gróf Erdődyné Ó Nagyságához* című ajánló versből azt tudjuk meg, hogy

Már ugyan láthattam volna
LILLÁT több ízomban is:
De mérget hogyan kóstolna
Önként a’ haldokló is?

Sőt olly vad gyönyörűséget
Óhajthat é valaki,
Hogy egy imádott Szépséget
Halva szemléljen, vagy mi?¹²⁷

¹²⁷ CSOKONAI 1805, 11.

Négy év telt el Csokonai és Vajda Júlia utolsó találkozása óta. Élt-e még ekkor ennek a szerelemnek az élménye? Ösztönző erő lehetett-e még ekkor is Csokonai számára? Vagy már csak a szövegalkítás szenvedélye és kényszere mozgatta a korábbi tervezetek átalakítása során? Ekkor dedikálhatott Vajda Júliának egy kis könyvecskét¹²⁸, de találkozásukról nem maradt fenn semmi más nyom. A találkozás lehetőségét pedig, önvallomása szerint – ha hiszünk neki – elvetette ekkor a költő. Csokonai 1798-ban, utolsó előtti levelében végleges búcsút vett Júliától. Mindehhez képest négy évvel később különös helyzet adódott. Az 1802-es döntése, amely egy szerencsétlen, félig-meddig hivatalos jegyesség történetére épít kötetkompozíciót, könnyen erkölcsi érzékenységet sértetett. Számolt-e Csokonai ezzel? Talált-e vagy keresett-e erre valamilyen megoldást: élményként kezelte-e a szerelmet vagy szövegként? Persze, ez a kérdés kontextusidegen kérdés, hiszen a korszak poézisének természete szerint nem az élmény hitelesíti a költeményt, hanem inkább fordítva: a poézis képes hitelesíteni az életet. A költői szövegek olvasói e szövegek által ismerik fel önmagukban az érzéseket, az „érzékenységet”, amelyek ettől, a szöveggel való találkozástól lesznek igaz, mély emberi érzésekké. A szövegbe, mint „pupába” rejtett érzések kelnek életre az olvasás aktivitásában, és a pillangó az új és új jelentésekben továbbélő, az elmúlással dacoló költői hírnév.

Nem lesz tanulságok nélkül való, ha közelebből szemügyre vesszük, miként jött létre a Lilla-kötet kompozíciójának gondolata. Ha a cenzúra és a könyvnyomtatók nem akadályozzák a kötet megjelenését, a szerző szándéka szerint napvilágot látott volna 1802-ben, a Szent Mihály-napi vásárra. De vajon ekkoriban Lilla nevének megjelenése, ha tudható lett volna, ki áll a név mögött, nem sért-e erkölcsi érzékenységet? Nemes Vajda Júlia és Lévai István móringlevele 1798. március 29-én kelt,¹²⁹ a házasságkötésre március 30-án került sor, és 31-étől Júlia már Dunaalmáson lakott. Ekkor, 1802-ben már negyedik éve asszony; gyereket még nem

¹²⁸ CSOKONAI 1800. A kötet jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban található, továbbá digitális formátumban is elérhető: <http://www.oszk.hu/csokonai-webapp>.

¹²⁹ FERENCZY 1982, 92–93.

szült. Ekkor azonban még nem lehet tudni, hogy a házaspár gyermektelenül hal meg. Vajon a Lilla-versek napvilágra kerülése nem okozott volna kellemetlenséget Lévainé és Csokonai életében? Egy tisztos polgárásszonyhoz írt, noha hangsúlyozottan „becsületes” szerelmes versek ország-világ előtt nem kelthették volna az ekkor morális tekintetben túlságosan is érzékeny korszak közvéleménye előtt annak kétes hírét? (Bár vannak erotikus szövegek is a ciklusban; például a pesti cenzor által kimustrált A’ *Feredés* kétes fényt vethetett azért Lilla modelljére.) De vajon a ciklus egyik fontos szövegszervező elve, a *Lilla név* – a szerző és a szöveg szándéka szerint – Vajda Júliára utal-e? Köztudott, hogy az *Előbeszéd*-ben Csokonai maga jelzi a versek megszólítottjának nem ön-azonos, vagyis a Lilla név jelöltjének *heteronóm* voltát. Ami arra is utal, hogy a „Lilla név” – itt alapvetően kötetszervező elvként – metonimikus jelölő. De mit helyettesít? Vajda Júliát aligha. Születtek olyan értelmezések, melyek szerint a Szerelmet általában vagy egy idealizált Kedvest. Vagy a szöveggé változtatott szerelem az életet helyettesíti? Ahogy Domby értelmezése a semmiből teremtett ideálvilágot jellemzi teológiai toposzokból építkező szövegében. De új gondolat jelenik-e meg 1802-ben a Lilla-kötet koncepciójának végső kiformalódása idején? Lényegesen új koncepció jegyében szerveződik a Lilla-ciklus, mint az azt megelőző, a kollégiumi évekre visszanyúló korábbi kötettervezetek által sugallt szerelemfelfogás és kötetstrukturaló elv előirányozta?

Csokonai korai kiadási tervei, mind az 1794-es *Elegyes Munkák*, mind az 1800. december 15-i keltezésű, egy gyűjteményes kiadásra való felhívás a vegyes, koncepciótlan, esetleges, folyamszerű kiadási gyakorlatot követték volna. Ezek pénzügyi fedezet miatt nem valósultak meg. Ám az 1801-es évtől kezdődően – és megint a *Himfyre* kell gondolnunk – Csokonai felhagy az ilyen irányú szándékokkal, és új koncepció jegyében elgondolt kiadási tervvel rukkol elő. Az 1802-re datált *Új Katalógus*ban már határozottan jelen lévő szempont a műfajok szerinti csoportosítás. A kiadási tervek alapvetően ennek az elvnek a jegyében – amely Kazinczy kiadási javallataival összhangzó szándékot fed – jönnek létre: ódák, alkalmi versek, anakreontika, érzékeny dalok. Ez utóbbi kvázi műfaji *terminus technicus*sza előlépő kifejezésre érdemes odafigyelni: „érzékeny dalok”. Ez a műfajmegjelölés képezi a Lilla-

kötet címének második részét; tehát sokkal informatívabb a kortársak számára, a korabeli kánonalakítási szempontok szerint, mint a cím első fele. Hiszen a kortárs olvasóknak – szemben a mai értelmezői stratégiák eredményeképpen előállt helyzettel, amelyben az életrajzi összefüggések újramondása helyettesíti a kötet elemzését – nem jelentett még semmit Lilla. Csupán egy név volt, amely kellően irodalmias hangzású, Kazinczy olasz fordítása már az 1790-es *Orpheus*ban használta.¹³⁰ (Bár a levelek alapján arra is gyanakodhatunk, hogy Csokonai a névalak megválasztása alkalmával szintén az *irodalmiasítás* szándékával nyúlt, de a valóságot poétizálta át: ugyanis a Vajda család legfiatalabb gyermekét *Lidi*-nek hívták, az egy-két évvel idősebb Júliának a családban használt becézési formája volt a *Lili*, amely szóalak keletkezhetett a Juli utolsó szótagjának ismétlése által. Ezt a becenevet Csokonai a Kazinczy által használt, fennköltebb és nyomdafestékre méltóbb *Lillára* változtatta át, de néhány versben nyomot hagyott.)

A szerelem utólagos beteljesedése

A műjegyzékek, lajstromok alapján úgy tűnik fel, hogy a Lilla-kötet anyaga és szerkezete 1802-re körvonalazódott. Az is kitűnik ezekből a listákból, hogy az 1801-es év volt tehát a fordulópont a kötet koncepciójának a kialakulása során. Ez a Himfy-Kisfaludy *A kesergő szerelem* című versének megjelenési éve. A szerelmi tematikájú versek ciklussá szervezése folyamatában 1802-re már kiformalódott a véglegeshez közeli kötetszerkezet. A Lilla név is ebben az utolsó fázisban került be a versek szövegébe. Olyan versekbe is, amelyek 1797 előtt íródtak, vagy később, de nem Vajda Júlia volt a vers címzettje. Illetve azokba a versekbe is most kerül be a Lilla név, amelyek 1798-ban vagy azt követően íródtak, de mégis a Rozália/Rózi név szerepelt eredetileg a versek textúrájában. A kézirat és a nyomtatott szöveg közötti differencia azért válik fontossá, Csokonai szerzői előszava is azért tér ki erre – az *Előbeszéd* szerint filológiai tekintet részletre –, mivel verseinek kéziratos másolatai közkezen forogtak. Vagyis leendő olvasói a

¹³⁰ DEBRECZENI 2001, 141.

másolatokban forgalmazott versek és a nyomtatott változat versei közötti differenciára mindenképp fel fognak figyelni. Ha a kéziratos másolatok nem lettek volna a publikálás egyik korabeli alternatív formái, vagyis ha a kézirat megőrizhette volna intimitását, és nem publikus hordozó lett volna, az intimitás megsértésére sem került volna sor. Csokonai már nem törölhette ki a kéziratból a Rozáli, Rozi, Laura etc. neveket, ezért a könyvforma hivatott felülírni és koncepcionális eszközökkel körülvenni. A LILLA név ekképpen az intimitás helyreállításának poétikai eszközévé vált. És ekkorra dőlt el az is, immár véglegesen, hogy a Lilla-kötet tervéből kimaradnak olyan versek is, amelyek ugyan Vajda Júliához íródtak, de mégsem kerültek be a Lilla-kötet anyagába (*Esdeklés, Juliánna napra köszöntő, Már se hintó, se szánka...*). Tehát nem az élmény léte, vagyis a valóságra való vonatkozások szelektáltak, hanem a valóságtól, a szerző személyes életétől független, fikcionalást szolgáló, az intimitást újrateremtő, a személyest elrejtő szempontok.

Ez utóbbi döntés, vagyis a Vajda Júliához írt versek kihagyása a Lilla-ciklusból, különösen figyelemre méltó. Azt is feltételezhetjük tehát, hogy a kötet valójában nem a Lilla név mögé később a biográfiák hatására odahelyezett vagy odaképzelt Vajda Júliával kapcsolatos eseményeknek – az életrajzi esendőség jegyében – akart megéneklője lenni. Nézzük a cím második tagja felől a kötet koncepciójának alakulását. 1802-re véglegesítődtek tehát a Lilla-kötettel kapcsolatos koncepcionális döntések. A keletkezéstörténet szerint az 1798/99-re visszanyúló A' *Tavas*z-fordítás ekkor sorolódik az 1800-as lista 7. helyéről az élre. Az 1802. február 20-án kelt előfizetési felhívás egy nagyobb terv részeként gondolja el Csokonai A' *Tavas*zt, amely csak az első „csomója” (*Heftje*, vagyis füzet) a Kötetnek:

Ezt a' Tsomót (Heft) még más két ilyen Tsomó fogja követni, melly mindegyik szintűgy 7 árkusra terjed, és a' három tsomó tesz osztán egy Kötetet. A' másodikban lesz *Lilla*, vagy az érzékeny Dalok; a' harmadikban pedig a' Vitéz *Dorottya*, vagy is a' Dámák Diadalma a' Farsangon, egy tréfás vitézi versezet 4 könyvben.¹³¹

¹³¹ Cs/Fel., 248.

A Lilla-kötet 1802. augusztus 15-én kelt előfizetési felhívása még mindig ezt a három füzet egyenlő egy Kötet elgondolást tartja fenn. Ebben a szövegben rejlik egy számunkra fontos információ: „A 2^{dik} Csomónak neve: *Lilla, vagy az érzékeny Dalok*. – ebben lesznek régibb és újabb Ódaim öszve szedve.”¹³² Amint az ebből a felhívásból (*Anakreoni Ódáimból*) sejthető, Csokonai fogalomhasználatára szerint ezek a (mind a *Lilla*-, mind az *Anakreoni*) dalok műfaji tekintetben valójában ódák. (A *Lilla*-tematikát bejelentő első közlés, a Magyar Hírmondó 1802. szeptemberi egyik számának *Toldalékában* lát napvilágot, *A’ Pillangóhoz, Óda* – műfaji megnevezéssel.)

Elgondolkodtató ezek után, hogy az *Ódák* és a *Lilla*-kötet között nincs közös szöveganyag, nem fedí át egymást a két kötet. Miközben az *Anakreoni dalok* és a *Lilla*-kötet anyaga között van ilyen átjárás. Pedig a *Lilla*-versek is az óda vagy dal műfaji csoportba sorolhatók többségében. De nemcsak ódák, mert a *Lilla*-kötet nem egyszerűen az óda vagy dal műfajához köthető, hanem a szerzői közlés szerint „érzékeny Dalok”. Úgy hiszem, ennek a kvázi műfaji megnevezésnek a szinonimája a *Lilla Előbeszédében* Csokonai által használt „poétai román” kifejezés. Az „érzékeny történet”-té összeálló kötet „poétai román”-t rajzol ki. A „román” szót kell hangsúlyozni tehát ebben az összefüggésben, a korabeli román műfajának poétikáját: a szöveg által körvonalazódó én-formálás igényét. Azt a jellegzetességet, ahogy az érzékeny románok egy hőst állítanak az olvasó elé olyan érzékletesen, ahogy azt a klasszicista líra poétikája jegyében íródott versek képtelenek. Az érzékeny történetek, a románok tematikájához mintegy kötelezően tartozik hozzá a kifejeletet illetően a boldogtalan szerelem és a halál. Kisfaludy misztifikációja, a Himfy név jelentette pszeudonimitás hamar szertefoszlott, és az olvasók a szövegbeli én-t azonosították Kisfaludyval. Amint arra Csokonai is felfigyelhetett: vélhetően a szerzőelvű, biografikus olvasás nagyban hozzájárult a könyv sikeréhez.

Csokonai korábbi kötetterve Kisfaludy *Himfyje* hatására megváltozik, a szövegek újraserkesztése által egységes én-pozíciót ír

¹³² *Uo.*, 256.

bele a heterogén versanyagba, és a Lilla-szerelem történetét szöveggé alakítva az időben egymástól távol eső versszövegekből egységes elbeszélést kísérel meg létrehozni. A román szövege által az olvasó elé állított *én* a Lilla-kötetben sem Lilla lesz, hanem a szövegek beszélő énje, vagyis a versről versre egyre ismerősebbé váló szerző. A szövegek heterogenitásán ekként kerekedik felül a beszélő én, akiről – Kisfaludy szövegének példájára – Csokonai is finoman sejteti – a Gróf Erdődynéhez írt ajánlás és bevezető funkciót rafináltan egyesítő versben –, hogy azonos volna övele magával. Hogy aki a versekben beszél, az bizony ő maga. Lillával kapcsolatban azonban ilyen értelemben kényszerűen homályban kell maradnia annak, hogy kivel azonos úgymond az életben, hisz a szerelem szöveggé, érzékeny románná formálása a fontosabb. De még ennél is fontosabb azonban a biografikus olvasási kód felkínálása az olvasók számára, akik ehhez épp most kezdenek hozzászokni.

De Csokonai műfaji mintája elé több akadály is tornyosult. A meglévő versek jelentős része klasszicista poétika jegyében írt vers, amely a beszélő-én pozícióját felcserélhetőnek, szabadon behelyettesíthetőnek tekinti, és ekként ellentáll a szerzőelvű olvasásnak, a szövegeket montázsok, kollázsok, centók jegyében fogja fel. Másrészt Lilla személye biografikus azonosítása nem jelezhető, hisz tisztos feleség. Nem is halt meg egyhamar, él és virul, de az ekkor még nem tudható persze, hogy ötven évvel éli túl Csokonait. Szemben az ebből a tekintetből sokkal alkalmasabb hősnővel, Rozáliával, akinek siratása mellett még a Júliával való találkozás után is kitart Csokonai. De maga Csokonai sem halt meg ekkor, sőt ez belátható időn belül vélhetően nem szerepelt sem céljai, sem írói ambíciói között. De akkor mit lehet tenni? Érthetőnek látszik, miért mondott le olyan nehezen Rozália nevére, hiszen Rozáliának ciklusszervezési szempontból nagy előnyére szolgált – Lillával szemben –, hogy már megboldogult, és a hozzá szóló beszéd a poézis erejével újra elénk állítva örökké élővé teheti a holtat. Kicsinek látszik, de nagyon is fontos különbség, hogy vajon örök élettel ajándékozza meg, vagy új életre támassza fel a szöveg a címbe szereplő név viselőjét?

A Lilla-dalok 1802-ben kialakult koncepciója tehát ennek a „Kötet”-tervnek a részeként is értelmezendő. A Csokonai-filológia

elvész a kiadási bonyodalmak, huzavonák, kényszerek és megal-
kuvások oldalának bemutatásában; és ekként a Csokonait mint
szerzőt kevésbé látja, inkább esendőségek, kudarcok felől mente-
geti Csokonait, az embert. De az 1801-es év, mint láttuk, döntő
változást hozott a korábbi úgymond „elegyes”, „holmi”, „sokféle”
kiadási tervekhez képest. A koncepcionális váltást ösztönző mű,
ahogy a *Lilla-Előbeszéd* jelzi is, *A kesergő szerelem* volt. Ennek
hatására Csokonai egy új kötettervet hoz létre, amely egymással
viszonyba lépő szövegek együtteseként jelenik meg. Eszerint tehát
A' Tavas, *Lilla*, *Dorottya* ad ki egy kötetet. Csokonai kiadási
tervei szerint „Kötet”-ről van szó; vagyis szándékai szerint ezt a
három munkát fizikailag is össze kellett volna kötnie a könyvkö-
tőnek. Ettől a Kötettől független, külön tervként kezeli a felhívás
az „*Anakreoni Ódái*”-t, valamint a műjegyzékeken körvonalazó-
dik már az *Ódák* és az *Alkalmatosságra írt versek*, illetve már az
Árpád-eposz terve. A Kötet centrális helyét pedig a *Lilla* foglalja
el. Az egységes szerkezet jele, hogy *A' Tavas*zban már megjelenik
Lilla neve mint a fordítás és az allegorizálás jelölője, mivel a for-
rásszöveg, Kleist eredetije nem tartalmaz ilyen nevet. Nemcsak
az eredeti hexameteres formájától való eltérés figyelemre méltó,
hanem a fordítandó szöveg megválasztása is. A fordítás egyéni
szerzői szándékok jegyében történt, a forrásszöveggel való szu-
verén bánásmód a forrásszöveg erős áthasonítására utal. Csokonai
nem a mai fordítási elvek jegyében nyúl a szöveghez. A fordítás
tehát inspirált, szerzői szándékok jegyében történt. Vagyis nem
puszta fordításról van szó, hanem a forrásszöveg allegorikus ol-
vasattá változtatásáról. (Erre láthatunk példát Ráday Gedeon
Eviralla-fordításában vagy Kazinczy majd minden fordítása ese-
tén, különösen a *Bácsmegyei*, a *Hamlet* vagy a *Diogenes* átülteté-
sében.)

A három szöveg (*A' Tavas*, *Lilla*, *Dorottya*) összekapcsolása
A' Tavas és a *Lilla* között motivált és jelzett. A *Lilla* név beleírá-
sa megtörtént a Kleist szövegekbe. Ezáltal a *Lilla* alak mint meto-
nímia már be van vezetve, úgymond, a Kötet szövegvilágába.
A három csomóból álló, meg nem valósult Kötet olvasói már úgy
olvashatták (volna) a *Lilla*-dalokat, hogy főhősét *A' Tavas*z már
megteremtette, és csupán átlép egyik szövegből a másikba. Az
átkötést, a folytonosságot – minden életrajzi olvashatóság mellett

– a *Lilla* nyitóversében nemcsak a versforma, a trochaizáló, kettős ritmusú 8-as 7-es periódus, hanem motivikus és intertextuális kapcsolódások is jelzik. A nyíló természet festése a csokonaizált Kleist-szövegben és *A' Gróf Erdődyné Ő Nagyságához* című szövegben is allegorikus jelentéseket ölt magára...

További kérdések

A *Lilla*-versek kapcsán van néhány kérdés, meglehet aprólékos és szörszálhasogató kérdések, melyek mind ez idáig nem fogalmazódtak meg. Részint már érintettem őket, de most összegzésként néhány ilyen kérdés megfogalmazására teszek kísérletet. Olyan kérdések ezek, amelyek látszólag nem a műre, hanem az életre kérdeznek rá. Gyanús kérdések tehát, és tudománytalan feltevéseknek látszanak. Nem mintha azt feltételezném, hogy az élet vagy akár az élmény visszahat a műre, és így válik aztán szöveggé. Nem, inkább az az előfeltevés mozgat, hogy az élet és a szöveg egymás mellett állása és egymáshoz fűződő viszonya különféle kérdéseket vet fel. Az élet és a szöveg összekapcsolása érdekében az értelmezés folyton fikciókat hív segítségül. Az irodalomtörténet-írás is ilyen fikciókat ír; a régieket újakra cseréli, másképp retorizál korról korra stb. Az élet és a szöveg közötti kapcsolat megteremtése a szerzői én-formálás munkájában hívja segítségül a fikciót. Kitaláció, költemény kapcsolja össze az életet és szöveget. Ezt a fikciót alakítja a szerző is, és szorgos munkával dolgoznak a fikciós elemek kimunkálásán az olvasók, az értelmezők, az életrajzírók, az irodalom kutatói. Mindazok, akik az életet szöveggé formálják át. Természetesen egymástól elválaszthatatlan módon a szerző életét és saját életüket. A szövegek egy ént állítanak elénk, a szövegek formálásával egy ént formálnak. Ennek az *én*-nek a formálásához pedig mintákat használnak fel. Az olvasók, értelmezők, biográfusok, irodalomtudósok számára a szöveg által hagyományozott *én* jelent mintát. De nemcsak ez, hanem más én-formálási minták is megjelennek. Így mindjárt Kölcsey számára recenziója írásakor a Csokonai-szövegek én-formálási technikái mellett a szövegek értelmezéséhez Bürger neve jelentette ezt a mintát. Még pontosabban: ez a név, hogy Bürger, inkább csak egy utalás volt a

szenimentális én-formálási technikák Csokonai-szövegekben való jelenlétének jelzésére. Csokonai nem Bürger szövegeit utánozta igazából, hanem Bürger én-formálási technikáit. Még pontosabban: az élet és a szöveg közötti viszonyt, a kettő közötti oda-vissza áramlást, a kettő között az elsőbbség megítélése fölötti versengést: nevezetesen, hogy az életnek van-e joga maga alá gyűrni a szöveget, vagy a szöveg uralkodik az élet fölött? Mindez pedig az én-formálása tekintetében bír jelentőséggel: mi hozza létre a szerzői ént, mi állítja elének? A szöveg vagy az élet?

Különös megfigyelni, és a biografikus olvasatot elbizonytalanító következményekkel bír, hogy a Vajda Júlia-szerelem dokumentumait kezdettől fogva a szöveggé válás kényszere uralja. Az 1794–95-ről datálható, Rozália nevéhez köthető kompozíciós törekvések koncepcionális mozzanatai legyőzik és magukba integrálják a Lilla-élményt. A Rozália-kötet a halott kedvesnek újra élőként az olvasók elé való állítása, a szerelem újra életre keltő ereje, a szöveg általi feltámadás (ahogy megváltozott értelemben ekkor a hernyó „pupája” mint a „verskoporsó” oximoronja a vers sajátos anyagszerűségének, a szövegszerűség problémájára irányítja a figyelmet) gondolata volt egykor a „vidám természetű poeta” programja. Az olvasó megvidámítása azért hangsúlyos feladat, mivel a szomorúság állapotából indulva kell a vigasztalás révén felderíteni.

A Lilla-szerelem szöveggé válása kezdettől fogva ennek a szerelemkoncepciónak az uralma alá rendelőde történik. A fennmaradt négy misszilis levél minden mozzanatában szövegmintákat követ, és a Rozália-dalok koncepcióját írja tovább. Csokonai a Júlia-szerelem elején papírra veti azt az oximoront, amely a későbbiekben alapvető szövegszervező alakzattá válik a Lilla-dalokban: Csokonai Júlia válaszát, mint a végítéletet várja és így ír:

Visgáld meg levelemnek minden tzikellyit, sorait, söt betűjit-is fontold, rázd és íteld meg, közöld velem azt a' végső meghatározó-sodat, mely után vagy fő boldogságommal megtetézel, vagy holtig tartó magánosságra kárhoztatsz.¹³³

¹³³ Csokonai – Vajda Juliannának, [Komárom, 1797. október 21. előtt] = Cs/Lev., 64.

Lilla olyan angyalként jelenik meg itt, mint aki életről és halálról dönthet. Az élet és a halál, az élet és a szöveg, a szöveg és az új életre kelés szimbolikus jelentései a Rozália-kötet koncepciójában, a négy szerelmes levélben, miként kicsit megváltozva a Lilla-ciklusban is, hangsúlyosan vannak jelen. Ezeknek a szöveghelyeknek a vallásos képzeteket felidéző formulái nyilvánvalóak, és Krisztusnak a végítélet alkalmával az emberek felett mondott ítéletének leírására emlékeztetnek. Az ember életének mint Könyvnek a megvizsgálása a szöveggé vált lélek végső ítélet előtti kiszolgáltatottságát idézi meg.

Az erkölcsi kifogások gyanúját és a szöveggé alakítás mozgását Csokonai egyaránt azzal a Rozália-ciklusból is már sejthető retorikai fordulattal hajtja végre, amely a halált kiterjeszti – legalábbis a Lilla-ciklus szöveghatárain belül – Lillára és önmagára is. Ez a retorikai fordulat már az 1798. március 12-én kelt levélben megjelenik, ugyanúgy, ahogy a Lilla-ciklus nyitóverse, az Erdődy-néhez címzett ajánlás is versbe szedi. A levél szövege ekképpen szól:

Lili többé nem az enyém, Lilinek vége van, vége minden én reménységemnek, az én szívem, az én lelkem, az én életem, ismét a holtigvaló magányosságra, az emésztő bura és a titkos nyögésre van kárhoztatva. Én élek s Li[l]la én reám nézve megholt, – igen is, megholt – örökre megholt ő én reám nézve.

Nem Lilla vagy te többé, oh életemnek angyala! nem az a Lilla a kiben én boldogságomat reménylettem. Mégis még egyszer kedves én előttem ezen a néven szállítani tégedet. Így szállítja régi nevén az ő halva fekvő kedvesét némely szerencsétlen annak koporsoja felett; kiáltja még egyszer, míg a halálos szemfedél el fogná az ő szemei elől azt a kiért élni óhajtott; holott az nem hal[l]ja többé az ő szavát, [nem hallja az ő panaszkodó szavát] az érzékenységtől megfosztatott szép halandó. Ah Lilla! Lilla! felelj még egyet nékem; azután parancsol[d], hogy én is haljak meg: igen – haljak meg, midőn már te érted élnem nem lehet. Midőn már az én reménységemnek minden alkotmányja végképen leomlott; midőn az én napom, épen a hajnal hasa[d]tával örökös fekete éjszakába borult, mely után több virradás nem lehet: midőn már nékem egyéb részem nem

jutott, hanem hogy elrablott gyönyörűségemnek pusztá sir halmán
minden vég nélkül keseregjek.¹³⁴

Lilla áthelyező helyettesítése történik itt olyanképpen, hogy Rozália neve helyére Lilláé kerül. Az idézett búcsúlevél – amely halotti orációk frazeológiáját használja – azonban már láthatóan egy kidolgozott koncepció jegyében szólal meg, amelyet Csokonai a Rozália-ciklus invenciójából emelt át a Vajda Júliának szóló búcsúlevélbe. Egy másik szerelmes szövegből származó formulát használt fel. Az idézett magán viseli a cento nyomait, a Lilla-ciklus ismerői felismerhették benne pl. *Az éj, és a csillagok* című vers 1793-ra visszanyúló szövegét és más szövegek visszhangját. Szövegek emlékezete szövi át ezt a levelet is, ahogy a többit is.

A ciklus nyitóverse pedig megismétli – és ezzel a korábban fessegetett erkölcsi gyanú is kikerülhetőnek tűnik – szinte szó szerint ugyanezt:

Úgy van! ez a' kedves Lélek
Nékem még élvén meghólt:
'S ez az hogy én halva élek,
Míg el nem zár a' gyász bolt. _ _¹³⁵

Mindezek összegzésekképpen (most tovább nem követhető felvetések jegyében) annyit még, hogy a három műből összeálló Kötet (*A' Tavasz, Lilla, Dorottya*) és a Rozália-ciklus Lilla-ciklussá változása – figyelemmel a szerző és a szöveg intencióira – egy ma már idegen, de a kontextuális jelentés fellelése jegyében elgondolható tematikus-allegorikus olvasást is lehetővé tesz; ha engedünk az allegorikus olvasás csábításának. Ez az allegorikus olvasat pedig nem Lillát, nem a Szerelmet, hanem sokkal inkább a Halált – és a hozzá kapcsolódó jelentéseket – tüntetheti ki figyelmével a három részből álló kötet olvasása során.

¹³⁴ Csokonai – Vajda Juliannának, Komárom, 1798. március 12. = *Uo.*, 81–82.

¹³⁵ CSOKONAI 1805, 12.

A LILLA-KÖTET ALAKULÁSA 1802–1803 KÖZÖTT

Kontextus és textualizáció

Makacsul tovább él a Lilla-kötetnek a Lilla-szerelem nevű eseménysorral történő, szorosan életrajzi alapú összekapcsolása, illetve azzal együtt való tárgyalása. Bár tagadhatatlan a kettő közötti kapcsolat, mégis a két dolog szétválasztása mindenekelőtt alapvető fontosságú a kötet értelmezésével és olvasásával kapcsolatban. Vajda Julianna ugyanis nem azonos a kötet címszereplőjével, hiszen napnál világosabb, hogy míg ő létező személy volt, addig az utóbbi kifejezetten irodalmi figura. Az is köztudott a Csokonai-kutatás révén, hogy Csokonait nem a Vajda Julianna iránt érzett szerelem vezette el ahhoz a döntéshez, hogy megalkossa a Lilla-ciklust. A kötet szöveganyagának végleges megformálása lényegesen más utat járt be.

A Lilla-ciklus főhőse Lilla vagy más néven Lili. Irodalmi hősnő irodalmi névvel, amilyenek ebben a korban számosan születtek.¹³⁶ Lillát Csokonai alkotta meg, és az életbeli nyersanyag, amelyet ennek az alaknak a létrehozásához felhasznált, jelentős mértékben merített saját 1797–98-as kapcsolatának történetéből, Vajda Julianna alakjából, de felhasználta még a korábbi verseinek nőalakjait, olvasmányélményeit, a korabeli irodalmi divatot, amely az érzékeny hősnő megalkotásának eszköztárát felkínálta számára. Különös vakfoltja a kötet bevett olvasásának, hogy míg Lilla alakja módfelett szokta érdekelni az irodalom kutatóit, ugyanakkor

¹³⁶ A reneszánszra (Dante, Petrarca stb.) visszanyúló előzményei közismertek. A magyar irodalomban Csokonai számára talán leginkább Kazinczy és Verseggy ilyen irányú kísérletei jelenthettek ösztönzést – természetesen a döntő jelentőségű Kisfaludy-példa mellett. Ugyanakkor a Laura-Rózi/Rozália nevek köré szervezett kötetkompozíciós tervek már a Kollégiumban készített első tervezetekben megjelentek, nyilván az Eschenburg-antológia mintái és az olasz költészet nyomán.

az érzékeny hős, akit a szerző megalkot ebben a kötetben, Vitéz már alig kelti fel a kutató szemek figyelmét. Pedig a kötet versei két alakot állítanak elénk, az egyik a jól ismert, címszereplő Lilla, míg a másik sem kevésbé figyelemre méltó, hiszen ő a beszélője ezeknek a szövegeknek, akit a mű egyszerűen Vitézként nevez meg. Pontosabban a szövegeknek beszélője önmagát nevezi meg Vitézként. Mindvégig az ő hangját halljuk, ő beszél hozzánk, az olvasókhoz, illetve a Lillának vagy Lilinek nevezett szerelmeséhez. Bár legtöbbször mégis inkább az az érzésünk, hogy amikor Lillához szól, akkor is hozzánk, a mindenkori olvasókhoz beszél.

A Lili névalak eredete azonban máshonnan, nem az irodalmi beszédmódból származik. Ez a forma leginkább metrikai okok miatt maradt bent a kötetben a versek textualizálása során, hiszen a nevek cserélgetésekor – ez filológiai érvekkel nyomon követhető – a Rózi két szótagos tá-ti hangzati élményét a periódusok, strófák és versmondatok átformálásának legtakarékosabb módja a Lili ti-ti, metrikailag semleges behelyettesítése által volt megoldható. A Lili és a sokkal fennköltebb, irodalmiasabb Lilla név homonímia-ként ezért maradt bent a kötet textualizálása során. A Lili névalak azonban nem irodalmi előkép, inkább az intimitás, a családi körön belüli megnevezésre szolgáló formaként, becenévként került be, aztán pedig az átírás metrikai takarékossága miatt maradt a szövegben. A Julianna köznapi használataként ugyanis a jelek szerint a Vajda család inkább a Julit használta. A Lili pedig mint-ha a gyereknyelvből, családi becézésből származott volna át Csokonai névhasználatába, mint a Juli név utolsó szótagjának kettőzéséből kialakult „Li-li” forma, amely kedveskedő, familiáris megszólítása volt Vajda Juliannának.

A bizonyosan 1797 júliusa és 1798 márciusa között keletkezett versek kéziratai még a Juli, Julianna és a Lili alakokat használták. A Lili alak alkalmazását az említett prozódiai okok magyarázzák; ugyanakkor az intimitás jelzésére is szolgált Csokonai részéről, mintegy a családon belüli, bensőségbe való belehelyezkedést mutatja fel, őrzi és az intimitás iránti igényként mintegy ki is sajátítja. Vagyis egyúttal annak kinyilvánításaként is szolgál, hogy Csokonai már a Vajda család belső köréhez tartozónak tudhatja magát, ezért megengedheti magának ezt a becéző megszólítást, amely egyértelmű bizalmaskodás egyben.

A Lilla névalak azonban a Vajda Juliannával tervezett házassági szándék idején még nem fordult elő a versekben. Csokonai valójában a Juliannához írt versekbe is utólag, évekkel később, 1802 és 1803 között írta bele a Lilla névalakot, méghozzá akkor, amikor megszületett a kötet terve, és a ciklus hősnőjének poétikus, fennkölt, egyedien karakteres, a kor ízlésének kedves, újszerű, valamint a piaci szempontok szerint is reklámértékű nevet kellett találnia. Kisfaludy Sándor *A kesergő szerelem* című munkája ugyanis a Róza nevet kisajátította és Csokonai számára használhatatlanná tette. A Lilla név tehát, a ciklus szöveganyagának textualizálása a bizonyítéka ennek, nem Vajda Juliannát jelöli valójában, hanem egy kötet szereplőjét, vagyis egy textualizáció nyomán életre keltett, imaginárius hősnőt. Ugyanakkor újító mozzanatot hajtott végre Csokonai akkor, amikor a női főszereplőre helyezte át a kötet hangsúlyait. Lilláról és nem Vitézzről szólnak a versek, szemben Kisfaludy szövegével, aki Rózát mindig Himfy alakján keresztül teszi láthatóvá vagy épp Himfy alakjával takarja el. Mindannak ellenére igaz ez, hogy mindvégig csak Vitéz beszél, és Lilla nem kap szót ebben a versanyagban. Még csak olyan módon sem, hogy Vitéz beszéltetné, vagy csupán közvetve idézné szavait. Lilla néma marad, mint egy szobor, vagy mintha halott volna. Mintha a versek nem Lillához, csupán Lilla emlékéhez, vagyis Lilla 'árnyékához' beszélnének. A Lilla név irodalmi toposzként nem volt ismeretlen, az olasz gáláns költészetben divatos neve volt a szerelmesnek. Ennek megfelelően – akárcsak az idillek névválasztásai – a Lilla név választása is jelzi a kötet irodalmi jellegét. Verseghy Ferenc olaszból vett fordításaiiban bukkan fel a Lilla név még az 1780-as évek végén. Kazinczynál is megjelenik, aki talán épp Verseghy közvetítésével ismerhette meg, vagy maga is olasz szövegekben találkozott vele. Csokonai számára azért is lehetett ennek a névnek a választása a 19. század első éveiben kedves, mivel az irodalmi hősnők toposzszerű nevei között ez volt az, amely legközelebb állt a versek életrajzi hitelesítéseként, az intimitásban fogant Lili névalak által a Vajda Julianna nevének egyik becézéséhez. A két névalak között azonban nincs nyelvi kapcsolat, csupán Csokonai azonosította a kettőt, ezzel egy erős metaforát hozva létre. Lilla valójában a kötet metaforája, amellyel Lili csak részlegesen érintkezik, mintegy metonimikusan. Erre a

részlegességre a kötet szerzőjével azonosított beszélője és szereplőjétől elkülönülő, az *Előbeszéd*ben megszólaló író maga is utal:

Nem is voltak ezek az én verseim soha olyan tzéllal íródva, hogy belőlök egy és egymással összefüggő kis Poétai Román kerüljön: egyszer edgyik darab készült, másszor másik, és nem azzal a' renddel, a millyennel e' Könyvben látni, némellyiket még 1793^{ba} tsináltam, ilyen a' XVII Dal, vagyis a' Tanúnak hívott Liget, mely a' Campe' magyarra fordított Psychológiájának Ajánló levelében, és a XXXVIII, azaz a' Ferdés, melynek egy része a' Gessner Daphnisában egy Barátom által paraphrasizálódott; van olyan is a' mellyik 1802^{be} jött ki a' semmiségből. Egy néhányat másnak a' kérésére írtam. Hanem, nagyobb részét élő személynek készítettem, és akkor valóságos érzéseim ritkán engedték eszembe jutni, hogy én Poéta vagyok, vagy még jövőendőbe *erótikus* Író kerekedik belőlem. Sokszor, a' mint néhány verseimből észre vehetni, képzelődésem más tárgyról akart andalogni, és tsak akkor vette magát észre, mikor szívem' titkos ütésinek ellene nem állhatván már a' versek közzé a' LILLA név be is lopódott. (*Előbeszéd [a Lillához]*)¹³⁷

Vajda Julianna és Lilla aggály nélküli azonosítását az teszi lehetővé, hogy a népszerűsítő életrajzokban általában homályban marad a Lilla-kötet megszületésének időpontja, az 1802-es év és környéke, mely elég távol esik a valóságos Lilla-versek keletkezési idejétől ahhoz, hogy az életrajzi „kaland” mellett – vagy talán helyett – más ösztönzők után kutassunk. Pedig az időközben eltelt négy-öt év egyáltalán nem jelentéktelen apróság. Ahogy az sem, hogy Csokonai a Lilla-kötet létrehozását, a tényleges és a később Lilla-verssé átminősített darabok kötetbe rendezését és ennek a kötetnek a Lilla név segítségével hívását valójában nem életbeli, hanem irodalombeli hatásoknak köszönhetette. Nem élményt, nem biografikus alapú eseményt akart textualizálni, hanem más szövegek idézésével, allúziójával, imitációjával és új, életrajzi minták modellként való használatával kívánt szövegkonstrukciót létrehozni.

1801-ben, mindjárt az év elején, ugyanis napvilágot látott, akkor még szerzői név nélkül egy különös kötet, melynek a címe nemes

¹³⁷ Cs/Tan., 82.

egyszerűséggel csak annyi volt, hogy *A kesergő szerelem*. A kötet főhőse, aki egyben a szöveg elbeszélője is, különös nevet visel: Himfy. A kötetecske pusztán egyetlenegy szerelemről beszélt, egy Róza nevű hölgy a megszólítottja, és abban sem sok köszönet van, hiszen ez a szerelem boldogtalan. Nagyjából úgy, ahogy Petrarca óta boldogtalan a szerelem. De megjelent Kisfaludy szövegében egy új mozzanat: a biografikus hitelesíthetőség, a topográfiai és szociográfiai hitelesség konkrét utalásokkal való felkeltése, az egyetlen élettörténettel való szoros kapcsolat megteremtése és a szövegnek a valóságra való – látszólag aggodalom és kétely nélküli – visszavonatköztathatósága. Vagyis annak – sikeres és hatékony – szimulálása, hogy a szöveg eltűnik az olvasás során, és a helyén maradó jelentés nem más, mint maga az igazság: vagyis a *való*-ság.

A kötet nagyon hamar országos ismertségre tett szert, a legendaalkotásra hajlamos irodalomtörténeti elbeszélések pedig széles és kirobbanó könyvsikerről adtak hírt. Az bizonyos, hogy a kötetnek a vidéki nemesi udvarházakban hosszú évtizedekre terjedően tartós ismertsége lett. Sokan olvasták, és ilyen alapon nyugodtan nevezhetjük az egyik első hazai könyvsikernek. Még 1831-ben, egy nemzedékkel később, Vörösmarty Mihály *A fátyol titkai* című vígjátékában is ezt a művet olvassák a szerelmesek:

VILMA Halld csak, Lidi, mi szívbántó könyv ez, s minden sora kétszer aláhúzza. (*Olvas*)

Azért, ki józan s boldog lenni vágy,

Az álmadozzék inkább, mint szeressen.

Leány maradjak, ha ennél valaki halálosabb árulást követett el. Szinte szeretném, ha felébredne. Add ide a virágokat, Lidi.

LIDI Kisasszony! egészen elfeledi tervünket.

VILMA Ne beszélj.

LIDI (*félre*) Különös. Előbb az nem tetszett a kisasszonynak, hogy amazok házasodni akarnak; most meg az nem tetszik, hogy ez még csak szeretni sem akar. (Szünet után) Kisasszonykám! megyünk?

VILMA Itt fognak elszórva heverni virágaink. Mit nem képzel majd, ha szemébe tűnnek? De ezt a könyvet szeretném megégetni. Nem úgy! egy ötletem van. Add ide Himfy szerelmeit, Lidi. (*Átveszi a könyvet*) Külsőjökre hasonlítanak egymáshoz. Ezt találja itt a magáé helyett. Oh, ez felséges dolog lesz, ha komoly, szívfagyasz-

tó oktatások helyett egyszerre szerelmi ábrándozások tengerét találja.¹³⁸

A szerelmi líra műfajában pedig bizonyosan az első nagy tekintélyre szert tevő, és ezáltal a műfajt, a szerelmi témáját, szubjektív érzéseket megéneklő dalköltészet műfajának elfogadása terén úttörő alkotásról van szó. A szerelmi versköltés ekkor még a magyar irodalomban nem mondható elfogadottnak, sem bevett műfajnak. A *Himfyt* megelőzően nincs rá példa, hogy egy egész könyv a házasságtól függetlenített szerelmi érzést önmagáért való módon tegye a beszéd tárgyává. A szerző a közönség kiszámíthatatlan reakciójától tartva nem is merte a könyv 1801-es megjelenésekor felfedni kiletét. A könyvet a szintén névtelenségben maradó *Kiadó* előszava vezette be. *Bevezetőjének* első mondataiban mindjárt a könyv tárgyát mentegette, és az addig a poézis beszédében önállóan meg nem jelenő szerelmet természetes emberi érzésként nevezte meg, illetve annak – a rosszallás mellett – a hasznos hatásaira is felhívta a figyelmet:

Minden Indulatok között, mellyeket a' bölcs Természet az emberi szívvel alkotott, rendszerint leghatalmasabb a' Szerelem. Míg ez, nemes czéllyára nézve, természeti ártatlanságában megmarad: mind az egygyes ember' életének törvényes, szabad gyönyörűséggel kedveskedik; mind a' polgári Társaságnak boldogabb virágzására fog szolgálni.¹³⁹

A szerelem tehát üdvös az egyes ember életében, de hatásai „a' polgári Társaságra” (vagyis a társadalomra) nézve is haszonnal szolgálnak. Az egyházi, illetve a vallási nézőpont feltűnően hiányzik abból a két szempontból, ahogyan a *Kiadó* a szerelem – és vele a kötet – védelmében megszólal. Csak az egyéni és a világi közönség hasznait tartja szem előtt. Az irodalmi ábrázolás ennek a világi megközelítésnek a jegyében és kiszolgálására született:

Himfy' Szerelmei, mellyek most látnak először köz világosságot, minden tekintetben megérdemlik a' fő dicséretet. Ugyan-is hűsz

¹³⁸ VÖRÖSMARTY 1955, 111–112.

¹³⁹ KISFALUDY 1892, 325.

Énekekben, és kétszáz Dalokban olly szerencsés ecsettel, olly élő 's érdeklő képekben rajzolja ő le a' kesergő szerelmet, hogy mind-egygyikéből azonnal kitündöklök a' szűz szemérem, a' fiatal természet, az állhatatos hivség, a' rövid vers' nemében a' legszebb gondolatok' változó bősége, a' ritka könnyűség, 's az igaz magyar ajaknak kényes tulajdona.¹⁴⁰

Így fogalmaz a Kiadó bevezetője utolsó soraiban, amiből kiolvasható, hogy a legfőbb szempont, amely ellen védekezni kíván, az a szemérmertlenség, a tisztátalan testi vágyak képzeleteinek felkeltése. Hangsúlyozza, hogy mindez pedig itt nincs.

De mit is jelent a szerelem egy olyan nyelvhasználat számára, amikor a szeretet és a szerelem szavak még váltakozva fordulnak elő, amikor még Isten emberek iránti szerelméről is beszélnek? A szerelem tehát pusztán egy nagyon erős indulatot, vonzódást, a másik iránti odaadást jelentő szóként forog a köztudatban. Ez a szerelem-értelmezés aligha volna zavaró. Az erős indulat, az a különös érzés, amiről azonban a bevezető beszél, a testi vágyakozás, a szexuális vágy által befolyásolt szeretet érzése. Ez az indulat, a szexus az, amiről beszélni ekkor még nem lehet, ami egyszerre ütközik a cenzúra, valamint a közönség nagyobb részének nemtetszésébe.

„Ki légyen Himfy tulajdonképpen; a' dologhoz nem tartozik” – zárja a Kiadó bevezetőjét, aki – ma már tudjuk – Péteri Takács József volt. A szerző személyét illető elmismásolással A *kesergő szerelem* bevezetőjében a misztifikáció régi eszközhöz folyamodott. Azonban a közönség elfogadó vélekedése hamar kiléte felfedésére bírta rá a mű szerzőjét, Kisfaludy Sándort, aki az 1807-es, A *boldog szerelmemmel* bővített változatban már nemesi nevével *kisfaludi Kisfaludy Sándorként* vállalja a szerzőséget, hamar leleplezte magát. Azt nem tudni, hogy Csokonai mikor szerzett tudomást a szerző kilétéről. Azt okkal feltételezhetjük, hogy a Dunántúlon, illetve Pesten ehhez az információhoz bizonyosan könnyen és igen korán hozzájuthatott. A Csokonai által a Lilla-kötethez írt bevezetőjéből az sejlik ki, hogy amikor azt fogalmazta, már bizonyosan eljutottak hozzá is a pletykák.

¹⁴⁰ *Uo.*, 326.

Mindezek alapján a Lilla-kötettel kapcsolatban azt kell hangsúlyozni, hogy a könyv szerkezetét és felfogását elsődlegesen Kisfaludy munkájának poétikai példája és tematikus újítása határozta meg, csak másodlagosnak látszik a keletkezés folyamatában Csokonai és Vajda Julianna évekkel korábbi kapcsolatának biográfiaeseményként való beépítése. A valóság élményszerű megragadásánál fontosabb volt a textualizálás folyamata. Csokonai a Lilla-kötet tervezése és megalkotása során munkáját annak piacképessége, vagyis az olvasóközönség megnyerése jegyében gondolta el. A *keseregő szerelem* hősei megmaradnak az álnév rejtekében a sematikus és általános szereplők homályában. Sem a szerző, sem a beszélő nem ad – az általános érzéseken túl – önmagáról személyes információt. A szerző és hőse, alakmása közötti távolságot igyekszik fenntartani mindvégig. A szerzőt csak a misztifikáció jegyében a Himfy névvel jelöli meg a szöveg, míg a hősnőről semmi többet nem árul el az olvasóknak, mint hogy neve négy betűből áll. De ezt a nevet a Természettel számos módon közölte: például fák törzsébe véste bele, illetve hangosan kimondta:

Nem nyomhatván-el tüzemnek
Ki-kicsapó lángjait,
Hátra hagyom szerelmemnek,
A hol járok, nyomait:
Nevét szerte írogatom
A bükk s hársfák kérgére,
S mindenütt megtanítgatom
Az echókat nevére.
Kívüle, ha keservemet
Nyögöm, minden szán engemet;
A szirtek megindúlnak,
És utánnam jajdúlnak.

(31. Dal. A *keseregő szerelem*)¹⁴¹

¹⁴¹ Uo., 40.

Itt a tenger habjaival
Elegyítvén siralmim,
S a havasnak sziklájival
Közölvén aggodalim,
Az ő nevét sohajtozzák
A tengernek szelei;
Az ő nevét visszhangozzák
A kősziklák szűzei.
Itt neve négy betűjében
A tengerpart fővénnyében,
S a mohos kőfalakban, -
Kínom s titkom imitt van.
(38. Dal. A kesergő szerelem)¹⁴²

A *kesergő szerelem* teljes anonimitásával szemben Csokonai megoldása a saját élet által hitelesített szöveg megalkotása lett, amely szintén az újdonság erejével hathatott. Ez példát adhatott az elvont epekedő szerelem hangsúlyozása helyett a szeretett hölgy címbe emelése által az egyéni érzések hiteles megjelenítésére is. Noha Csokonai versei, amelyek 1793 óta gyülekeztek már egy majdani ciklus részeként, a tudós, klasszicista poézis szabályai szerint készültek. Annak elhitése, hogy amit itt olvashatnak a kötet olvasói, azok valóban konkrét, valós érzelmekhez kapcsolódnak, természetesen nem más, mint egy újabb poétika elvárasmódjának követése, méghozzá azé az elvárásé, amely már nem a poétikai-retorikai szabályrend követéséből nyeri erejét, hanem a közönségnek előzetesen felkínált, életrajzi narratívát követő, vagyis a szerzői biográfiával való intertextuális, vagyis együttolvasás által kódolt olvasásmódból.

A rejtőzködés és az anonimitás helyébe a valóságosság és a személyes hitelesítés került, ennek érdekében Csokonainak nem általánosságban kellett immár beszélnie a szerelemről, egyfajta humanista hagyományként, gáláns közhelyeket leporolva, kipróbált és közkedvelt toposzokat újramondva, hanem személyes történetként kell a közönség elé tárni saját, intimitással áthatott életét. Ennek egyetlen útja, ami újdonságként hatott, illetve az olvasók személyesség által hitelesített, a valóságosság iránti ígé-

¹⁴² Uo., 43.

nyét is kielégíthette, ha a könyv szerzője és az író személye azonosnak van feltüntetve az olvasóközönség előtt. A szerzőnek akkor is erre kell kihegyeznie műve fikciós elemeit, ha mindez nem is *teljesen* vagy nem *ekként* igaz. Csokonai akkor tud versenyre kelné *A kesergő szerelemmel*, ha saját polgári nevével is vállalja a könyv minden szavát, és saját életének *valóságos*, vagyis *igaz* történeteként beszéli el a versek által textualizált, a kötet egésze által elmesélt szerelmet.

A valóság kínos problémái

Csokonainak azonban ekkor további kényes és kínos kérdésekkel is szembe kellett néznie. Kisfaludy 1801-ben még azért nem válhatott a nevével a szerzőséget, mivel az erotikával, a testi szenvedéllyel is összekapcsolódó szerelemről való beszéddel szemben a közgondolkodás és a művelt társaság ízlése fenntartásokat fogalmazott meg. Kisfaludy helyzete pedig bizonyos értelemben kétségkívül komplikáltabb volt, mint Csokonaié. Kisfaludynak ugyanis nemcsak személyes, individuális és családi nevét kellett adnia egy még kétes kimenetelű vállalkozáshoz, hanem a Kisfaludy család nevét, egy a Dunántúlon széles körben ismert, nagy tiszteletnek örvendő, kiterjedt nemzetség nevét is érhetne volna az esetlegesen a műre háruló bármiféle botrány, megvetés vagy illem megsértése. A könyv sikere azonban ezeket az előzetes félelmeket hamar eloszlatta, Kisfaludy neve pedig inkább hitelesítő pecsétjévé vált a könyv fedhetetlenségének. Annál is inkább, hiszen a szerelmi történet kötetbeli, tehát a fikció szerinti balszerencsés végével szemben az epekedő, udvarló hős szándékainak tisztasága, a két irodalmi hős szerelmének tisztaságáról a valóság hitelesítő pecsétje törölt le minden gyanakvó gondolatot. Amikorra ugyanis a boldogtalan szerelem történetének elbeszélése napvilágot lát, Kisfaludy Sándor és szíve választotta már a katolikus egyház által megerősített és szentesített, törvényes kapcsolatban, férj és feleségként élt egymással, mint két tekintélyes nemes ház tiszteletnek örvendő tagjai. Himfy tehát nem öncélúan, nem a szerelemért, nem kalandként vagy a test erotikus csábításának incselkedéseként beszélt szerelméről, hanem a tiszteletre méltó, komoly

megfontolás jegyében: a kötet hőst az egyház és a polgári társaság által egyaránt helyeselhető házassághoz vezető úton kísérik el az olvasók. A szerelem irodalmi elbeszélésének vitathatatlan és kétségbevonhatatlan rangot adott a két hős társadalmi státusa és kölcsönös vonzódáson alapuló szent köteléke. Amit tehát az olvasó kap a kötetben, nem léha irodalom, nem a szavakkal űzött öncélú játék.

Csokonai helyzete azonban ehhez képest radikálisan más. Az általa elmondani kívánt történet nagyobb mértékben épít a fikcióra, mint Kisfaludyé. Csokonaival ellentétben Kisfaludy nem beszél el olyan eseményeket, nem használ olyan szituációkat, amelyek nem eshettek meg kettejük kapcsolata során. Sőt eseményekben, konkretizálható utalásokban, valójában nagyon is szegény a szöveg, a szereplők sematikussága a történetvezetésre vonatkozóan is igaz. A „kegyetlen kegyes” toposzt variáló bővített érvelés alkotja a mű vázát. A szegényes utalásokból kihámozható történet mindössze annyi, hogy a hölgy meglátása véget vetett a főhős gondtalan életének. A szerelem szenvedései vették kezdetüket. Egy badacsonyi szüret alkalmával megkéri a hölgy kezét, de az kikosarazza. Ezt követően a hős háborúba megy, majd fogságba esik. A békekötés után visszatér a fogságból, az izgalmat és a kalandot az helyettesíti, hogy utazása során túlél egy kegyetlen tengeri zivatart. Ezt követően ismét otthon találjuk. Időközben eltelik három év, de mindig csak a kegyetlen kegyesre tud gondolni, ám az nem lett hozzá kegyes azóta sem. A történet kihagyásos szerkezetű elbeszélésére az énekek szolgálnak jobbra. A dalok pedig inkább az érzelmek reflexiójának megfogalmazására, kifejtésére, a lírai toposzok és közhelyek újramondására.

Ezzel szemben Csokonai számos lírai toposzt aktualizál újra, ezzel pedig a lírai beszéd hagyományába helyezi bele a történetet, mintsem a valóság keretei közé. Ilyen vershelyzetet bont ki például a cenzúrának nem véletlenül áldozatul eső *A Feredés* című ’erotikum’ is, amelynek, ha van is szerzői tapasztalaton nyugvó alapja (amit dőreség volna eleve kizárni), ám aligha Vajda Julian-na lehetett a valóságos jelenet hősnője. Ebben a versben nem is szerepel Lilla neve, de a kötet egészét, az irányított olvasást figyelembe véve, aligha lehet nem rá gondolni. A vers témája az erotikus költészet korabeli kedvelt helyzete: a fürdőző nő titkon történő

meglesése és a megfigyelő előtt feltáruló látvány késleltetésekkel és fokozásokkal dolgozó, váltakozó lefestése. (A *Himfy*ben is fellelhető egy némiképp hasonló rész, a XV. *Ének* – szintén hagyományokon nyugvó – felépítése ezt a poétikai technikát követi.)

Mindezek fényében a kötet témájából adódóan Csokonainak komplikált helyzettel kellett szembenéznie, és ez a kínos szituáció sajátos megoldást is igényelt. A fikció és a valóság kapcsolatának a vállalkozás számára történő hasznosítását ugyanakkor gyengítette az, hogy az itt elbeszélrt szerelmes udvarlásnak – szemben Kisfaludy kötetével – a befejezése nem a vallásilag és morálisan egyaránt megnyugtató házasságba torkollik. Pontosabban a hölgy kezét nem az itt megszólaló udvarló nyeri el, hanem – sejtetve és meg nem nevezve – valaki más. Bár ezt a mozzanatot a kötet szövege szemérmesen elkenődzi, csak jelzésszerűen bukkan fel néhány erre történő utalás, általánosságban maradó utalás: „De tán, LILIM! te is kesergesz? / Rabgerlicém saskézbe hergesz, / S kéred segédemet?” (*Még egyszer Lillához*) Csokonainak azonban számolnia kellett azzal, hogy a kötet történetének saját történetként való elbeszélése hamarosan nyílt titokká válik, ahogyan ez Kisfaludy esetében is megtörtént, és ez pedig erősen behatárolja a szerző lehetőségeit, illetve megköti kezét a fikció alakítását illetően. A Lilla nevének Vajda Juliannával való behelyettesítése azonnal felveti egy köztiszteltben álló személy megsértésének, hírbe hozásának a veszélyét. Hiszen Lilla ekkor már rég nem nemes Vajda Julianna, hanem nemes Lévai Istvánné, köztiszteltben álló férjes asszony volt, akinek erkölcsi hitelét ronthatta volna, ha kínos helyzetbe hozza egy irodalmi szöveg, legyen bár – szándéka szerint – mégannyira fikciós alkotás is. Annál is inkább kényes az ügy, ha a fikció helyett a valószerűséget kívánja a szöveg hatását növelő tényezőként alkalmazni, mint Csokonai kívánta.

A Himfy szerepe a Lilla koncepciójában

A kötet megalkotása során ugyanakkor meg volt kötve Csokonai keze, hiszen költői szabadságának határt szabott a már évek óta formálódó kötetterv belső logikája és a rendelkezésre álló versanyag „tehetetlenségi nyomatéka”. Az 1795–1798/99 között kialakított koncepció a hagyományos elvont és platonista szerelemfelfogás toposzai mentén épült fel. A tervezetből kiolvasható udvarló és a szerelmi érzés általános, elvont, személytelen megfogalmazását elvégző versek alapvetően egy-egy versötletre épültek, mint a szeplő vagy az anyajegy dicséretére, antik eredetű toposzok leporolására, a méhecske megjelenésére, a méz és a csók párhuzamára, a szájak leírására irányuló téma-versek esetében. E témák kibontása pedig a klasszikus minták alapján történt. Ezek a versek férfi nézőpontból beszéltek, és az éppen érvényes női szépség és női erények megalkotását és megerősítését tűzték ki célul. Az általános érvényességet nem befolyásolta és nem zavarta össze semmiféle személyes érintettség. A szerelem tárgya hol csupán a „lányka” nevet viselte, hol az idillköltészet névtárából kapott Chloé etc. megnevezéseket. Újdonságot a korábbi kötetkoncepciókhoz képest az jelentett inkább, amikor Csokonai 1795 táján Rozália halálhírét véve a kötet koncepcióját ennek az eseménynek alárendelten kezdte átalakítani.

Az 1800-as évek elején Csokonait az utókorra sandító szerzői önkép megalkotása mellett súlyos anyagi kényszerek is művei sietős kiadására késztették. Ebből kifolyólag Csokonai *A kesergő szerelem* kötetszerkezetéből viszonylag keveset tudott kamatoztatni saját gyakorlatában, hiszen neki egy már szinte teljesen kész anyaggal kellett dolgoznia. A szerkezet megalkotásában pedig, mint az előző fejezetben láthattuk, az anyagból következő belső tehetetlenség is megkötötte a kezét. Bizonyos versek szinte kezdetről egymás mellett, a koncepció mozdíthatatlanságáról is árulkodóan a szerkezetnek ugyanazokon a helyein szerepeltek. Néhány verscsoport minden listán megtartja összetartozását, függetlenül attól, hogy a kötet egészén belüli helye változott.¹⁴³ Mindez pedig

¹⁴³ Lásd CSOKONAI 1996, 28–35.

egy továbbélő elképzelést sejtet, amelyet menet közben – külső behatások, művészi szándékok és praktikus okok miatt – átalakított, de a folytonosság is megmaradt.

A' TSÓKOK: EPOSZI IDILL VAGY IDILLI EPOSZ?

A szerelem teológiájának textualizálása

Csokonai írói pályáját az *imitáció* és az *alkalmiság*, vagyis a minták követése és a megszólalás esetlegessége szövi át és ez mozgatja sokáig írói aktivitását. Azonban az 1800-as évek elején lényeges fordulat állt be írói stratégiájában: ez utólagosságában csak részben volt képes felülrni a korábbi textualizációs mintákat. Ezért alapvetően a mintaszövegek megtalálása jelent segítséget a Csokonai-művek megértéséhez. Ez azonban nem a hatások textuális párhuzamainak pozitívista szemléletű felkutatását igényli, hanem a szövegeket létrehívó poétikai aktivitás feltárását. A mintaszövegek természetesen egyben idézetek forrásaiként is szolgálnak. Azonban az imitáció is domináns maradt mindvégig: a minták határozták meg mind Csokonai írástechnikáját, mind pedig poétikai önértelmezését. Némi zavart halála után az okozott poézisének értelmezése kapcsán, hogy Csokonai az imitációval a fordítást állította szembe. Maga azonban szinte kivétel nélkül az idegen nyelvű szöveget is szövegmintaként, utánozandó és átalakítandó forrásként fogta fel, ezért valójában fordításait is imitációként, tehát saját munkaként, vagyis szerzői aktivitásként, eredeti alkotás létrehozásaként fogta fel. Alapvetően poézisének technikája változatlan marad, miközben a témák és az önértelmezés, vagyis a művek utólagos összefüggései és a szerzői ideológia és aktivitás, vagyis műveinek irányított olvasása változik. Ez utóbbi megítéléséhez az előszavak adnak fogódzót számunkra.

Tévtutat jelent Csokonait a romantikus lírikus minta szerint értelmezni. Ennek a nagyon erős felfogásnak a jegyében Csokonai életrajzát előzetesen elhatározott, modern költőkre jellemző céloknak alárendelve mutatják be az életrajzok, és a Csokonai-műveket pedig a szerző által átélt élmények kifejezéseként értelmezik.

Ennek a reflexnek a jegyében Csokonai műveit az életrajz szoros összefüggésében mint az élményt művé formáló romantikus költő munkáit olvassák. Márpedig Csokonai mindig mintaszöveghez igazodik, ahogy saját szerzői szerepét is más poéták életmintáinak imitációjaként mutatja fel az olvasóközönség előtt. Ennek következményeként a szövegekben az egyes szám első személyű megszólalást Csokonai személyes beszédeként fogják fel. Mintha ott, ahol a vers én-t mond, ott kizárólag Csokonai, a szöveg szerzője szólalna meg.

Csokonai szövegei tehát az *imitáció/idézés* jegyében születtek meg, vagyis például a versekben megszólaló „én” nem Csokonai maga, hanem az imitált vagy az idézett másik szöveg grammatikai én-jét is megszólaltatja. Csokonai imitációs és idézetekkel dolgozó poétikája nem változott rövid pályája során, viszont élete utolsó éveiben, amikor a már meglévő munkáinak kiadásait szerkesztette és állította össze, műveit új összefüggések közé helyezte. Ennek az újrapozicionálásnak és modern funkcióba helyezésnek legfontosabb eszköze az „élettörténet” utólagos hozzáigazítását jelentette a már régóta létező művekhez, szövegekhez. Az „élettörténet” maga is természetesen konstrukció, amely maga is a szöveggé alakítás által jön létre, és nem érintetlen az imitáció/idézés poétikai technikáitól (lásd a Kleist, Bürger és Kisfaludy Sándor kínálta „minták” különféleképpen történő imitálását/idézését). A fókuszált textualizáció vette át tehát az alkalmiság irányította korábbi textualizációt.

Ennek az életművön végighúzódó folyamatnak a bemutatására Csokonai „erotikus poézise” talán a legszemléletesebb példa. Anál is inkább ezen keresztül válhat ez láthatóvá, hiszen a romantikus életrajzi mítoszt megalkotó Csokonai-kép az életmű egészét valójában a Lilla-szerelem központi jelentőségű elbeszélésére fókuszálva mutatja fel. A tragikus élet, az érzékeny poézis és a korai halál mind a boldogtalan szerelem következményeként vált elbeszélhetővé. Csokonai azonban poeta doctus volt, aki nem poézisét igazította az élethez, hanem életét alkalmaztatta (vagyis applikálta) utólag poéziséhez. Nem érzéseit akarta dalba önteni, hanem a dal által kiváltott hatás érzéseit kívánta megteremteni művei által.

Ennek egyik legszemléletesebb példája az „Erató Lantját” megszólaltató, vagyis a szerelmi költészetet művelő Csokonai. A Kollégiumban az iskolai (antik alapú imitációs elvű, illetve az alkalmiság műfajaihoz tartozó), valamint a „diákköltészet”, vagyis a vaskos humor és a pajzánság ellenkultúrája, a travesztia és a palinódia poétikai technikáinak gyakorlása jelentette Csokonai költői indulását, amely mindvégig meg is maradt. Az 1790-es évek elején azonban intenzív érdeklődés és kapcsolatkeresés figyelhető meg Csokonai pályáján. A hírlapokat, a *Bécsi Magyar Kurírt*, a rövid életű *Pesti Magyar Mercuriust* és az ekkoriban megjelenő folyóiratokat, a *Mindenes Gyűjteményt*, a *Magyar Museumot* és az *Orpheust* olvasó, a megjelenő új könyveket lehetőségei szerint megszerző és azok hatását magába építő Csokonai megkezdte első nagy pályamódosítását. A Kollégium nyilvánossága mellett az új fórumok megnyitották számára az országos ismertség lehetőségét az őt és Nagy Sámuelét bemutató tudósítás által. Az országos kapcsolati rendszer kiépítésén dolgozó Kazinczy figyelmét nem kerülte el a tehetséges és kapcsolatokat kereső tógátus diák.

Kazinczy véleménye a tógátusokról lesújtó volt. Ízlésükről és képzettségükről mindenképp. Ez a protestáns műveltség és az egyházat átjáró testületi szellem a bezárkózás, a gyanakvás és az azt modernizálni akaró műveltséggel való szembenállás miatt inkább a saját, konzervatív értékek abszolutizálását követelte meg tagjaitól. Nyers és durva, a finomkodó és a művelt ízléstől távol álló nyelvhasználat és témavilág jellemezte ezt az írásbeliséget. Kazinczy szemében ez rosszabb a műveletlenségnél és a széptudományok iránti érdektelenségnél, mivel a tógátusokat morálisan megromlott és ízlésükben elrontott embereknek tartotta. Akik a röhögés és a sikamlós témák megverselésében látják a poézis művelésének célját. Ezért igyekszik Kazinczy Csokonait óvni a Kollégium és általában a protestáns Kollégiumok ízlésétől, a halotti versek és a török marsok, indulók emlegetése mint rossz példa így válik érthetővé. Kazinczy pedagógiai szempontból ítélte a szerelmi költészet művelését a legjobb ellenszernek a Csokonait fenyegető veszélyekkel szemben.

Csokonai ezt meg is fogadta, és az olasz költészetből készült fordításai talán ennek jegyében jöttek létre. Kazinczy munkásságának példája jelenti ekkor Csokonai számára az egyik legfonto-

sabb imitációs mintát. A Kazinczy *Orpheus*ában megjelenő szerzők, műfajok és minták, valamint Kazinczy legnagyobb presztízsű munkája, a Gessner-fordítás (*Idyllek*) kihívása gyakorolta rá a legerősebb vonzerőt. Csokonai olasz forrásainak és az *Idyllek*nek a megjelenése ösztönözte A' *Tsókók* nagy vállalkozását. Poétai versengés ízét lehet érezni ebben a töredékben maradt munkában. Csokonai *poeta doctus*ként látott neki a feladat teljesítésének. Tanulmányai és olvasmányai alapján olyan mű írására szánta el magát, amelyben ismereteit a leghatékonyabban tudta kamatoztatni, és a hagyomány megújítására is kísérletet tehetett egyúttal.

A' *Tsókók* terve nagy ívű volt, teljes eposzi világot akart létrehozni. A kéziratban maradt vázlat szerint tizenkét énekre tervezte munkáját, amelyből mindössze négy készült el. Az eredetileg tervezett kozmikus teremtménysz lebegett Csokonai szeme előtt, amely a világ kozmogóniáját kívánta leírni. Az elgondolás menet közben változott meg, és a teremtménysz újraalkotásáról minden jel szerint lemondott Csokonai. A' *Tsókók* négyénekes végső változata, a Melítesz és Rozália között játszódó érzékeny történet kifutása is kétséges, megnyugtató módon nem következtethető ki. Ugyanis a négyénekes változat már nem a tizenkét részre tervezett műnek az első négy éneke. Csokonai menet közben átalakította az idilli körülmények között játszódó eposzt, és így lett belőle egy eposzi felhangokat is magán viselő idill. Az olasz nyelvű minták mellett (amelyek inkább stílusmintákat jelentettek, bár néhol Csokonai cselekményötleteket is átvett), főként mégis a Kazinczy által fordított Gessner *Idyllek* ösztönzését használta fel, ez a szöveg lett a Csokonai aktivitását befolyásoló, a koncepciót is alapvetően meghatározó mintaszöveg.

A' *Tsókók* világának megalkotása által Csokonai már nem a kollégiumi közönség iskolai költészetén nevelődött ízlésének kívánt megfelelni, nem is a protestáns írói aktivitást mélyen átható alkalmiságot követte, hanem Kazinczy elvárásainak kívánt eleget tenni. A szerelemről szóló idill azonban nem marad pusztán idill, hanem eposzi kereteket és kellékeket öltött magára. Az időközben elsüllyedt terv, egy szerelemelvű világteremtés mitikus nyelvének elbeszélése helyébe egy allegorikus, Melítesz és Rozália szerelmének idill keretei között történő leírása került. A két főszereplő

áthallásos jelenléte a szöveg keletkezését *A méla Tempefői* írása körüli időre látszik helyezni.

A' Tsókok látszólag társtalan alkotása Csokonainak. Különösen nehezen illeszthető bele a fiatal poéta korabeli termésébe. Az olasz gáláns költészet finomkodó, szerelmi verseinek fordítása vélhetően Kazinczy ösztönzésére történt. *A' Tsókokkal* közeli rokonságot az olasz fordítások, Metastasio kantátái, valamint Guarini *Il Pastor fido* című szövegei mutnak. Ezek az 1790-es évek elején készült fordítások folytatás nélküli, hasonlóképpen társtalan szövegréteget alkotnak Csokonai szövegkorpuszában. Ha figyelmesebben szemügyre vesszük *A' Tsókok* szövegét, meglepő kapcsolatokat fedezhetünk fel a mű elgondolásai és a későbbi szerelmi költészet némely visszatérő elképzelése között. Csokonai szerelemfelfogása, némi túlzással, ettől kezdve változatlan maradt. Nem alaptalan ez a fogalmazás, ha azt mondjuk, hogy szerelemfilozófiája folytonosságot mutat a későbbi hasonló munkákban is. Ugyanis az ugyanezekre az évekre, 1793–94 tájára visszanyúló Laura-Rozália-ciklus korai tervezetei és a Lilla-kötet versei és kötetkompozíciója *A' Tsókokban* megformált szerelemfilozófiát írják tovább. Csokonai szerelem/szeretet-konceptiójának genezise ebben a szövegben követhető nyomon, amely mindvégig meghatározza írói aktivitását.

Csokonai sajátos „szerelmi teológiát” dolgozott ki, amely a textualizálás számára is, mint az 1800-as évek elején majd kiderül, új utakat volt képes megnyitni szövegei előtt. Ebben a teológiában a *csók* válik a szövegszervező középpontjává, és ennek megfelelően nagyon sokféle jelentést ölt magára. A tematikus és variációs szerkesztés jegyében a mű szerkezetét a középponti jelölő jelentéseinek felsokszorozása hozza létre. Ennek jegyében előmunkálatok során a szerzői gyűjtőmunka forrásokat és idézeteket keres ennek megerősítésére. Ezt végzi el az a vázlat és jegyzet formáját öltő kéziratos anyag, amely [*Vázlatfüzet A' Tsókokhoz*]¹⁴⁴ címet viseli. Ebben a néhány lapos vázlatban a csóktündérek és az Aranykor előtti világ *rózsaliget*ként jelenik meg:

¹⁴⁴ Cs/Széppr., 59–67.

Még az Arany idő előtt ezenn a' Világonn nem vólt egyéb, tsak Tündérek és Rózsa. A' Róza fejr vólt, és tövirketlen. Ennek árnyékába múlattak a' Tündérek, és az ő életek 's múltságok a' Tsók vólt. Nem vólt benne a' két Nemnek sem különbsége, sem Jegye. Ollykor a' Téj színű Rózákon játszadozott két Tündér; megtsókolták egymás Ajját, 's Lelkek a' megtsókolt Száj' pirossánn egybetalálkozván a' megtsókolt Tsókba új Tündéretske származott. [...] Lelkek vídám vólt, és ártatlan, nem egyéb hanem egy munkás Szeretet.¹⁴⁵

Ebben a „Rózásban” éltek időtlenül a tündérek, akik éteri lények voltak, testetlen szellemek. És a *csók* által születtek újabb tündérek. A csóktündérek világában az ártatlan öröm és a bűnös testiség nélküli szexualitás hedonizmusa a tiszta szerelem allegóriája, amely még az Aranykor ideje előtt létezhetett csak a földön. A csóktündérek világa egyszer csak megszűnt: „Azonba az öreg Szaturnus elnyeri az Égnek és a' Földnek telyes Birodalmát, és ezeket a' Tündéreket a' földről a' Hajnalsillagba költözteti, hogy a' Földet Emberekkel ültesse bé.” Az ember tehát a Földnek nem eredeti lakója, hanem megelőzte őt a csóktündérek világa, amelyet a tiszta és a testiség salakjától mentes szeretet tartott össze. Ez a világ azonban még az emberek durva szövésű világában is tovább él, noha a tündéreknek muszáj volt a Hajnalsillagra, más néven a Vénuszra, a szerelem istennőjének birodalmába költözni. Ezek a jó szándékú és az embereket segítő lények azonban visszajárnak a Földre, és jótéteményeiket élvezzi az emberiség.

Szaturnusz megjelenésével Csokonainak lehetősége adódott arra, amivel azonnal élt is, hogy a görög mitológiát felmondja. Alig változtat az összefüggéseken, gyakorlatilag az Ovidiusnál olvasottak kivonatát közli gyorsan, itt-ott beillesztve a tündéreket is ebbe az alternatív mitológiába. A finomkodó, eufemisztikus áttételekkel fogalmazó elbeszélés a szerelem erejéről tesz hitet, és a gátolt, gyanakvással kezelt, keresztény szexualitásfelfogással szemben egy féktelen, szabad, ám mégis ártatlan és büntelen szerelem- és szexualitásfelfogást népszerűsít. Ennek a Földről eltűnt vídám és életörömmel teli világnak a nyomai, jelenléte még kimutatható

¹⁴⁵ *Uo.*, 59.

néha, ha segíteni akarják a tündérek az embereket. Alapvetően kétféle, kivételezett és kitüntetett emberi létformának természetes részesei ezek a tündérek:

A' Bölsnek Szívébe szállanak nyájas Súgárotskák vonják fejér Róza-Hintójokat, és annak sebet bégyógyítják. A' Poétának Lelkét és Képzeldését végig hordozzák a' Világonn, vagy felragadják magokkal az Egekbe.¹⁴⁶

A poétákat és a bölcseket ez a tiszta, érdek nélküli szeretet, a bűntelenség világával való kapcsolatuk emeli ki a világból. A szeretet nyelv előtti, Aranykor előtti világával tart kapcsolatot a bölcs és a poéta. Erre az eredetre hivatkozva tulajdonít Csokonai eleve már a későbbiekben is többletértéket a poétának. A szeretet- vagy csóktündérek távolléte a világ sivárságát eredményezi, míg jelenlétük a szeretet tiszta világába vezeti át azokat, akik birtokolhatják. A filozófusokat a bölcsesség szeretete teszi filozófusokká, vagyis bennük is a szeretet ereje munkál. Ebben a világban Csokonai az álomnak is szerepet szán, amely képes a tündérek világába *általvarázsolni* az embert. A világ, amely nélkülözi ezt az erőt, visszataszító és élehetetlen:

Ezekkel jön le az Álom, az az édes Álom, mely a' megrontsolt Halandót a' hajdani Arany időre által teszi. Fut ő a' Gonoszoktól 's kerüli a' balgatagokat, de a' tsendes szívűeket felkeresi, és véle ezek a' Tündérekis leszállanak, durva ágyokat róza leplekké változtatják, 's fáradtt homlokjokat harmatos szárnyaikkal legyezgetik, terhes izzadásoknak tseppjeit gyenge szájokkal letsókolják. Hervadó Szemeikre ülnek, és nyúgvó Lelkeket édes álmodozásokkal mulattatják. Óh hányszor repülnek ők el a' pompás Kastélyok felett nemes utálással, hogy a' gazzal fedett Kúnyhóba meglátogassák a' homályba lévő Virtust! mely kevesenn vagynak sok lármás és Kevély Múltságokba, mert a' szegény Halásznak a' Hálóját kötözgették, 's a' Reménységet ölegették a' száraz Part fövényénn egyy redves fűsz fa Árnyékábann!¹⁴⁷

¹⁴⁶ Uo., 60.

¹⁴⁷ Uo., 62.

Az elkészült négy ének csak laza kapcsolatot tart ezzel az elbeszéléssel, amely pusztán előtörténetét jelenti Melítesz és Rozália idillekre emlékeztető, intim történetének. A vázlat szerint Melítesz és Rozália még mint az első mitológiai emberpár jelenik meg, hozzájuk kapcsolható az emberiség civilizálódása. Egyúttal ez a terv megismétli a Gessner *Idyllek* néhány ismert elbeszélését: „Melítesz és Rozália Házat építenek. Az Éneket és a’ Lantot fel-találják. Kertet tsinálnak.”¹⁴⁸ Végezetül a Szerelem, vagyis a Cupidóval megnevezhető, az embereket a bujaságba, a testi szerelem mélységébe levonó szerelem megütközik a tündérekkel: „Érósz megütközik Anterósszal. A’ Szerelmek’ és Tündérek’ hartza.”¹⁴⁹

A [*Vázlatfüzet*] szerint az énekek fejezetrendje végül a szerelmes pár, Melítesz és Róza földi értelemben vett bukásához vezet, amely ugyanakkor a mítoszok idealizált világába való áthelyezéssel jár együtt. Melítesz és Rozália mint az ős emberpár megtapasztalja a test bűnös szerelmét, de az igaz szerelem jutalmaként a tündérek világába kerülnek át. A testi létük bukása a szerelem mitikus, megszépített, áttételes világába vezeti őket. A tizenkét énekre tervezett mitikus, eposzi idill cselekményvázája – sorba rendezve a számozás szerinti részeket – ekként nézett volna ki:

M. melánkolizál. <1 1>
 I.
 M. Beszélli a Történeteit F. <2>
 II.
 M. tanítja a’ T. F. <3>
 III.
 R. Kertet tsinál. <. 4>
 IV.
 R. javasolja a’ Ts. K. <.>
 (IV.)
 M. Lantot. <. . 6>
 (V.)
 Fel megy M. a’ Heszerperbe. <6 7>

¹⁴⁸ Uo., 63. Vö. Gessner *Idyllek* Kazinczy általi fordításának hasonló témájú fejezeteivel: *Lycas, vagy a’ Kert’ fel-találása, Az Ének’ és Lant-verés feltalálása*, illetve még *Az én kívánságom* című idill. KAZINCZY 2009, 53, 63, 109.

¹⁴⁹ Cs/Széppr., 63.

- VI.
R. Tsók kél. nyúghatatlankodik. <7 6 9>
VII.
A rózsá levelek Pillangókká változnak. <13>
VIII.
Ámor Rosát tsínál. <8 11>
(VIII.)
Psyche Tsókká változik. <12>
(VIII.)
D. és K. Gerlitzékké változnak. <10>
IX.
R. és M. egygyűvé kerülnek. <9 14>
X.
Hartz. <10 15>
XI.
Vége. <11 16>
XII.¹⁵⁰

Korábban a csókok és a rózsák világába helyezett, a [*Vázlatfüzet*] elején olvasható teremtéstörténetnek ebben a vázlatban már nem látszik a helye. Ezen a rövid vázlaton sokkal erősebb nyomot hagyott a Gessner *Idyllek* egyes elemeinek egy egységes, eposzi kellékeket viselő elbeszélés keretében való beillesztése. Két fikció-teremtő és -alakító eszközt használ már ebben a vázlatban is Csokonai, amelyek majd pályája későbbi szakaszában is vissza fognak térni: az antik, elsődlegesen ovidiusi mintákból elsajátított *metamorfózist*, az átváltozást, illetve egy alternatív világ megalkotását, amely természetesen szintén imitáció révén, más művek követése által megy végbe.

A metamorfózis, amely egyszerre szemléleti és retorikai eszközként van jelen, megjelenik később is Csokonai majd minden munkájában, amely saját, fikciós, világteremtő feladatot is felvállal. Az alkalmi versek kivételt jelentenek ez alól. De a fikciós művek, amelyek a poétikai műfajok által meghatározott keretek között retorikailag megszabott beszédmodot követnek, műfaji konvenciók alapján saját világot alkotnak a létező világgal szemben, azokban Csokonai a cselekmény vagy a valós törvényszerű-

¹⁵⁰ *Uo.*, 67, [13b].

ségek miatt jelentkező feszültségeket rendre a metamorfózis eszközével, esetenként deus ex machina alakzatként használva oldja fel, vagy egyszerű retorikai megoldást talál.

A metamorfózis iránti szenvedélye azért is lehetett csábító megoldási mód, mivel az átváltozás nem szakítja meg a folytonosságot, csupán másik síkra helyezi annak létezését. Az élet és a halál közötti választóvonal a keresztény teológia szerint radikális szakítást jelent, másik élet, másik létezés, másik lényeg megy át ezen a határon. Csokonai azonban A' *Tsókok*tól kezdve mintha épp azzal kísérletezne, hogy olyan alternatív, a szöveg által teremtetett, fikciós világokat hozzon létre, ahol a szakadás helyett a folytonosságot sugalló átmenet, a kontinuitás reménysége megoldhatónak látszik. Ilyen irányú szövegkísérleteiben a megbékéltető megoldások felmutatásával leginkább a halál megszelídítését, az emberi létezés derűsebb, vigasztalóbb képét kívánja megalkotni. Sajátos vonása ennek az újabb és újabb, több műben nyomon követhető nekirugaszkodásnak, hogy nem tagadja meg a halál jelenlétét, nem válnak ezek a szövegvilágok a felhőtlen vígság helyeivé, hanem a fenyegető borúról, a derengő sötétről, az árnyékban megjelenő fénysugárról szólnak. Valójában nem derűs és nem vidám Csokonai világa ott sem, ahol annak tűnik.

A testies, vagyis földi, a szexussal kevert szerelmi eszencia már csak az ajkakon és más testrészeken, a nők és férfiak „egyéb tetemeiken” lesz fellelhető a földön. Ez már az Aranykor előtti ártatlanságnak csak a nyoma, amely a tündérek „szerelemteste” helyett csak az anyagi, „hústest” néhány „tagjain” él tovább, mint a szerelem emelkedettségének a hússal való összekeveredése. Csokonai nem részletezi, hogy pontosan hol, ám a szemérmes elhallgatásból sejtheti az olvasó, merre kell ezeket keresni az emberi testen. A [*Vázlatfüzet*] két lehetséges befejezést körvonalaz, egymás után. Láthatólag Csokonai sem tudta eldönteni, hogy melyik ille-ne jobban az eposzi idillhez:

A' Szerelmek' és Tündérek' hartza. Melitesz és Rozália az alatt.
Vége a' Hartznak. Jupiter a' Tsókoknak minden magvát beszédeti,
abból Nectárt és Ambróziát készített Hébe által, a' több édességet
pedig elosztja a' Földönn. A' Quinta essentiával megkeni a' Halandók' száját, 's egy kevéssé egyéb tetemeiketis. Melitesz és Rozália

kezdik a ' Szerelem' alkalmatlanságait érezni, tsókolódnak, és forró Tsókjaik között amaz Fülemilévé változik, ez pedig Rozává.

Anterósz a' maga Fáklyáját Rózává változtatja. Egy Tündér elviszi Meliteszt és Rozáliát a' Tsókok' Eliziumába, és Poklába. Ezeknek leírása. Itt a' jövő Fátumokat megmutatja. — — egy Tündér a' Szívet felszántván Tsókrózát ültet belé.¹⁵¹

Gáláns játékok, finom ötletet vet fel az *Ajánló-Tsók* című dedikáció, majd az előbeszéd jellegű *Az Olvasóhoz* című szöveg, mely szerint az ajkak sajtója alatt megszülető eredeti mű és annak hitvány, mert csak rész szerinti utánzatát jelentő, „a' Képzelőds” által megszülető írott változat közötti viszonyt fontolgatja, hogy melyik a pontosabb. A szeretet lényegéről tudósító Csokonai-szöveg felidézi a bibliai tükör általi homályosan látás képét, a közvetett látás, a közvetett megismerés – a közvetlenség megtapasztalása helyett – a részlegességet jelenti. A szeretethimnusz kontextusának bevonása, Pál apostol említése nem véletlen *A' Tsókok* esetében, hiszen a mű a szeretet világteremtő, mindeneket mozgató és irányító erejének dicsőségét kívánja olvasói elé tárni. *A' Tsókok Első [Éneke]* az eposzi kellékeket idézi meg, a poéta hősei nagyszabású cselekedeteit kívánja elbeszélni, ehhez kér segítséget:

Tsókokat éneklek én, 's egy boldog Párt, ki a' tiszta Szerelmet addig érezte, addig fáradott annak Rósás útján, hogy sokára tsakugyan a' boldog Jutalmat egy más Ajjakánn ezer édes Tsókokba feltalálta. Beszéld el, Ámor, te a' ki olly igazságos Ura vagy a' mi Szíveinknek, a' Melítesz' és Rozália' Történeteit, avagy lelkesítsd Hármoniai erővel az én gyenge Lantomat, hogy én a' Tsókokatis énekelhessem. [...] Szállj le a' gyönyörű Esthajnalból, 's beszéld elő mennyi édes Kínt, mely tökéletes örömet szerettek a' tiszta Tsókok az én Melíteszemnek és Rozáliámnak: holott ez nem tudott semmit a' Módiról, amaz pedig nem volt Héros, hanem tsak ember.¹⁵²

¹⁵¹ *Uo.*, 63.

¹⁵² *Uo.*, 89.

Az eposzi idill két főszereplője az idillekből ismert szereplők nevét viselik, Melítesz és Rozália személyéhez kapcsolódó kalandok sorát beszélik el, és noha két ember története, de az eposzi műfaj által mitikus távlatokat kap. Az *Első [Ének]*-ben a vázlat szerint „M. melánkolizál”. Az utalás arra vonatkozhat, hogy Melítesz az élet és halál kérdésein gyötrődik, és elkeseredésében öngyilkosságot kísérel meg. Esti képpel kezdődik az elbeszélés, a leszálló éjjel sötétségbe borítja a tájat. Az indítójelenet emlékeztet Gessner *Az Éjtszaka* című idilljére. A csóktündérek világának apró, miniatüризált, émelyítően édeskés képekkel teli, puttókat idéző, dévaj és bohókás világa itt már rég eltűnt, csak a szeretet ereje által csillan át a komor háttéren. Távolról csillan vissza, a lombok között át-tűnő Hesperus csillagról lopakodik vissza. A csóktündérek onnan figyelik a földiek világát, így Melítesz „melankolizálását” is. Melítesz Rozália miatti kétségbeesésében kerül a sötét és félelmetes éjszaka mélyére:

Minden Teremtés vagy édesenn nyugodott, vagy gyönyörűséggel andalgott az ő szerelmes mosoly[g]ására: tsak maga Melítesz – tsak ő maga viselte Szívébenn és Homlokánn a’ békövetkező Éjszakának komor tekintetét. Epesztő Söhajtások között járt ő fel ’s alá a’ Berekbenn; még a’ Nap magosról lötte vala forró Sűgárait, már félbeszakgatott jajokkal panaszkolta a’ néma Fáknak Szíve’ Gyötrelmeit. Sírt, őröngött, szüntelen a’ Halál és Rozália’ Képe forgott Szeme előtt. E’ kettő közül valamelyiket kereste, ’s míg azt feltalálni igyekezett egy setét Erdőbe botlott bé. Felrezzent ennek látására tévelygő Melánkóliája, ’s rajta egészenn megnyugodott. Sűrű fekete Tölgyfák kettőztették itt az Éj’ borzasztását, mellyeknek agg Törzsökjeit a’ kiátkoztatott Fejsze és Napvilág soha még nem érdekelte. Egyedül a’ Vénység tsonkázta roskadtt Gallyait ezeknek, ’s a’ melly redves Tőkéket ki forgatott, azok mutattak a’ rémítő Setétségben valami sáppadtt Planétafényt. Odvaibann füles Baglyok huhogták éjjeli Énekjüket, rothadtt Tövek körül mérges Kígyók varas Békák nősztek e’ gombákonn, ’s mohos ágáinn sikoltozott egymásnak a’ Halálmadár. Itt bolyongott Melítesz, tele szerelemmel és utolsó Fájdalommal. E’ rémítő Irtózások kedves Eledeli

voltak az ő Kétségbeesésének: utálta a' Gyönyörűséget, minthogy el nem nyerhette Szívének legfőbb örömét.¹⁵³

Ezt követően Melítesz egy „iszonyú Völgynek szélére” jut, a táj festése szerint pokolképzetekkel teli vidékre téved, mely a kárhozat díszleteit idézi fel:

Vérszopó Sárkányokkal, tüzes Kísértetekkel, ordító Lelkekkel, 's az Éjtszakának fekete Boszorkányival töltötte bé ezt a' hideglelés Fantázia, Rettegés és Ájulás szíttá ennek ólom Levegőjét, a' Kétségbeesés tántzolt meredék Szírtjeinn, 's a' Halál tsendesenn aludtt egygy félig beszakadt homokpartonn. Ennek zsibbasztó Lábainál ült le magánn kívül Melítesz, 's azonnal elájúlt.¹⁵⁴

A szerelem és a halál összekapcsolása mozgatja ezt az eposzt. Melítesz a halál völgyében jár, de felriad, mert Rozália nevét hallja, és erre a borzalom egy csapásra átváltozik, elveszti félelmetes arcát, és „egy bús Paraditsommot mutat” a táj képe. „A' Rettegés a' Kétségbeesés édes Andalgásnak tetszett, 's a' Halál egygyet mosolygott.”¹⁵⁵ Rozália neve, és hangsúlyozzuk, nem alakja, nem arca, nem hangja, nem nevetése vagy mosolya, szóval semmi magából a szeretett lényből, ami testi, csupán a név maga, amely szöveg, Rozália neve képes itt változásokat előidézni. Ez a név emlékezteti Melíteszt arra, hogy örökre elvesztette Rozáliát. A tévelygő Melítesz ekkor Rozália nevét hangoztatja, kiáltja, sóhajtja, síkítja, sírja:

Mennyit sohajtottam az ő Nevét, tudják ama' boldog Vidékek, hol minden fiatalba [= fába, B. Sz.] felmetszettem azt, nőttek a' fiatalok [= fácskák, B. Sz.], 's nőttek az én Gyötrelmeimis. Most már minthogy ötet nem reménylhetem többé, óhajtom a' Halált, kedves lesz ez nékem, mert az ő Nevénn halok meg, az ő Szerelme emészti meg az én életemet.¹⁵⁶

¹⁵³ *Uo.*, 90.

¹⁵⁴ *Uo.*, 91.

¹⁵⁵ *Uo.*

¹⁵⁶ *Uo.*, 92.

Nem tudhatjuk, és a töredékben maradt mű elkészült részeiből később sem derül ki, hogy Melítesz itteni öngyilkossági szándékát milyen előtörténet előzte meg, hogy mi vezette el ehhez a kétségbeesett lépéshez. Különösebb nehézségek és próbatételek nélkül a kegyetlen kegyes gondolatától megrettent Melítesz már eleve a hű szerelmesek igazi boldogságának honába vágyakozik:

Nyíljatok meg örök Kapuk! ti bennetek várom én az én végső Nyúgodalmamat, fogadjatok bé Lelkemet. Te pedig, Rozália! édes Gyötrelme az én Szívemnek, emlékezz meg hív Rabodról, találj nálam a' ki jobban meg-érdemli kedvedet; én hívenn szerettelek, egyéb Jutalmát haláalomnak nem kérek, elég lesz nékem ha te azt meghallván így fogsz sóhajtani: Szegény Melítesz! Isten hozzád; Rozália! Én meghalok!¹⁵⁷

Ezt követően Melítesz az örvénylő folyóba vetette magát, a halál torkából „Limnisz, egy szánakozó Nimfa” varázserejével mentette ki, és parancsolva a haboknak, partra vitette. A túlsó parton a „Szerelem' apró Istenei” fogadták. Név szerint említi a szerző Arielt, aki tündérként jelenik meg, Foszför világít neki egy „tulipán Lámpással”, Pénele pedig a halál pókhálóját bontja le szemeiről, és „ezer parányi Tündérek” életre dörzsölik a „Rózsaspirituss” segítségével, bármi is legyen az. Ettől kezdve bizonytalanságot hagy a történet, hogy vajon még mindig a szöveg elején vázolt idilli tájban játszódik-e, csak a folyó túlsó partján, vagy mégis Melítesznek van igaza, aki a „boldog Szeretők' Elíziummába” véli magát lenni, mely a „hóltak Tartományjában” található. Ez kétségkívül a halottak világa, hiszen mindjárt bocsánatot is kér Melítesz a tündérektől, amiért Rozália iránti vágyában megölte magát:

Botsássatok meg nékem, hogy én önként kerestem Haláloamat, botsássatok meg, Rozáliát szerettem én. Imé jövök hozzátok, hogy örökre megnyúgodjam közöttetek, és – hogy az én Rozáliámat megvárszam itt.¹⁵⁸

¹⁵⁷ *Uo.*

¹⁵⁸ *Uo.*, 93.

Noha nem ad semmilyen fogódzót a szöveg arra vonatkozóan, hogy miért sietett előre Melítesz, de mintha ez nem is igényelne különösebb magyarázatot, hiszen az örök szerelem beteljesülése, a szerelem örökké tartó volta, annak kiteljesedése csakis ebben a másik világban látszik lehetségesnek.

Melítesz csak egyszerűen előresietett, hogy élvezze a szerelem érzésének intenzitását és várakozzon Rozália érkezésére, a teljes egymásra találásra. Addig is édes kínok között tölti majd itt napjait. Ám Bézer, „a’ Tsókoknak legfőbb Tündére” kiábrándítja, hogy ez bizony még vastagon a világ. Bár szavaiból kiderül, hogy mégsem teljesen, hiszen az Esthajnalcsillagra költözött tündérek látva Melítesz szomorúságát, leszálltak hozzá, aztán elküldi Melíteszt útbaigazítással „a’ bõlts Filánderhez”, akit a dombon túl, „a’ Vénusz’ Temploma mellett” fog megtalálni. Megint egy sötét és félelmetes erdõn kell átvágnia Melítesznek, Foszfor megint világít neki a tulipánnal. Ekkor olyan helyre ért Melítesz, amelyet a paradicsomhoz hasonlít, és nem alaptalanul. Hajnalodik. A természet leírása szerint itt buja és termékeny, trópusi növényzettel borított vidék tárul az olvasó szeme elé:

Kies Térség nyílt ki az ő Szeme előtt, melyhez hasonló Paradisomot még egy Nemzet Profétája sem látott. Gyönyörű pázsit terjedt el a’ Látás végéig, apró gyeptől állott öszve sűrűnn ’s oly élő zöld vala, hogy szinte feketének látszott, ezer különböző Virágokkal volt kihímezve, ’s vídám tztrom és Narantsfák állottak végig rajta, a’ mellyekenn érett ’s éretlen almák söt virágokis lévén még, a’ szemet és száját gyönyörködtették, ’s illatos Árnyékkal kedveskedtek. Másfelé tágas Szõllõ Lugasok látszottak, ’s az egres közül hizelkedett a’ piros Bakar, ’s a’ virággal együtt szagoskodott a’ megért Muskotály. Fejér ’s piros Színű Róza Ligetek nyúltak el a’ Jázminok és Jeneszterek között: Ezer meg ezer Tenglitzek, Filemilék és Papagályok köszöntötték benne a’ feltetszett Hajnalt; szelid Szarvasok, játékos Majmok ’s a’ legdelibb Dámvadak mulattak együtt a’ liliomokonn. Fejér Márvány Kútak ugráltak fel mindenfelé, ’s kellemetes tsörgéssel hullottak egymásra, akkor egy kristály Patakká változván ezer keringésekkel folytak keresztül a’ Mirtus erdõbenn, a’ hol sereg fejér Hattyúk fürödtek tiszta Habjaibann. A’ legédesebb Hármonia, a’ sokféle Szépség, a’ kellemetes Illatozás elragadták Melíteszt annyira, hogy illy sok

Gyönyörűségei közt még Rozáliája sem jutott Eszébe. E' boldog Tartománynak közepénn látszott egy kerek Dombotska, 's annak tetejénn fénylett ki egy Pálma Erdőből a' Vénusz' Temploma, hol a' bõlts Filánder lakott e' kedves Istenasszony' Papja. Filánder már felkölt vala Rózálepleiről 's a' Pálma Erdőbe sétált a' híves Hajnalonn. Melítesz ment a' Pálma Erdőbe, márvány és ezüst Állóképek között nyúlt fel egy tágas ösvény egész a' Templomig.¹⁵⁹

Vénusz birodalmában vagyunk tehát, Filánder az istenasszony papja. A templom pedig „Vénusz' Temploma”. Sűrű tömjénfüstbe burkolózva pillantjuk meg a homlokzaton lévő képet és szöveget: „Az Ajtó felett piros rubintból ki metszve tündöklött Vénusz és a' Természet kik egymást tsókolták, 's alattok illy arany betűk látszottak, – AZ ÖRÖK SZERELEMNEK!”¹⁶⁰ Az elbeszélő befeleledkezik a templom jelképes értelmű díszítéseinek, szobrainak és falfestményeinek leírásába. A görög mitológiát idézik meg ezek. Az egymást szerető párok nevei vannak itt felírva „Selyem Kárpitonn”, és Melítesz itt megtalálja saját nevét és Rozáliáét is, de még „Selyem fedél alatt”: még tehát nem teljesen látható, de már megelőlegezve a varázslatos felírást, és „megtsókolta a' szerelmes Betűket”. Nem derül ki, hogy itt, az örök szerelem templomába a halálon keresztül vezet-e az út, és csak azért félig látható még a két, Melítesz számára drága név, mivel csak Melítesz sietett előre a holtak birodalmába, hogy megőrizze szerelme örök voltát, vagy megelőlegezte kettejük szerelmének a halhatatlanságot. Mindez azonban – az elhallgatás miatt is – baljós előjelet kap.

Az elbeszélés azt sugallja, hogy a szerelem és a halál szorosan összefonódva képzelhető csak el ebben a szerelemfelfogásban. Melítesz az *Első [Ének]* elbeszélésében a megszépített halál birodalmában vándorol, a Pokol képzeivel felruházott táj után a megtisztulást jelképező Purgatórium folyóján keresztül jut el a Paradicsom délszaki flórájú területére. A szerelem és a halál között a szeretet teremt kapcsolatot. Ez a szeretet-fogalom, amely a protestáns teológiából, közelebbről Pál apostol tanításából ismerősen csenghet a korabeli olvasó számára, Csokonainál a szerelem inti-

¹⁵⁹ *Uo.*, 94.

¹⁶⁰ *Uo.*

mitásának jelentésébe játszik át. Így válik érthetővé, hogy Melítesz miért lép át olyan önfeláldozóan a halál birodalmába: mivel ő az, aki magát feláldozza a szerelemért, a szerelem beteljesüléséért. Áldozata tehát nem öncélú és nem önpusztító, vagyis bűnös tett, hiszen Rozáliáért éppúgy meghozza ezt a döntést, mint ahogy a kettejük kölcsönös szerelmének beteljesüléséért. Az örök szerelem a beteljesült szerelem, amely immár változatlanul áll az időben. Semmi nem érintheti meg, a halál, az idő múlása, a szerelmesek elpusztulása sem tudja eltörölni. A szeretet ugyanis legyőzi a halált. Tehát a halál üdvözíti a szeretetet, vagyis Csokonai felfogásában a szerelmet.

Csokonai képzett protestáns teológus volt, aki a jelek szerint arra tett kísérletet, hogy a teológiát és a poézist összebékítse. A Szilágyi Sámuel által fordított *Henriás*-ban, Youngban, Herveyben, Péczeli József munkásságában is erre talált ösztönzést. Az *álm* mottójának kópésága, ahol Csokonai egy Young-idézetet a *Prédikátor Könyvéből* valónak tüntet fel,¹⁶¹ az is arra utal, hogy nem látta lehetetlennek az átjárást. A két tudásterület összemossása is arra mutat rá, hogy a két terület között nincs áthághatatlan távolság, radikális elválasztottság.

A' *Tsókók* szeretet-szerelem koncepciója a későbbi művekben is változatlanul ismétlődik Csokonai pályáján. A Rózi-ciklus éppúgy ezt a mintát követi, amint majd 1802–1803 táján a Lilla-kötet koncepciója, a teológia esztétizált fogalmaira épül rá. Csokonai és kora nyelvhasználata számára ugyanis még feladatként adódott, hogy a teológiaiilag megalapozott isteni szeretet jelentésétől elválassza és új feladatkörében karakterizálja a szerelem jelentését, mely nem azonos a férfi és nő közötti testi vonzalommal. És meszsze nem a szexuális vággyal azonos, amiről a vaskosan erotikus versek ismerős, allegorikus, néha lecsupaszított képei szólnak. A szerelem új jelentése a teológiától elorzott jelentések esztétizálása által válik hatékony szövegteremtő erővé. A' *Tsókók* ennek a szándéknak első megjelenése, amelyhez azonban Csokonai ragaszkodik, és látni fogjuk, saját életének eseményeit is utólag igazítja

¹⁶¹ YOUNG 1787.

hozzá, köztük a Vajda Juliannához fűződő kapcsolatát ehhez a soha fel nem adott koncepcióhoz.

A „Vénusz Templomában” Melítesz az istenasszony papjával, Filánderrel találkozik, akinek Vénusz parancsára Melítesz vigasztalása a feladata:

Ezt mondván megfogta az ő Kezét barátságosan, 's egy oldalajtónn kivezetvén az Adónis' Sírjához vezette, mely egy Rozás Ernyő alatt magánosann állott két Kupresszus szomorú Árnyékában a' múlandó Kőkörtsínyek között. Itt szokta az ő Kedvesének Halottinnepét tartani az Istenasszony gyászba öltözött Nimfaival, 's a' zokogó kis Ámorokkal, itt szokott ő gyakorta magánosann mulatni az ő Kedvesének Árnyékával, felhozatván azt a' Hóltak' Tartományából a' halálnális erősebb Szeretettel. E' mellett telepedett le Melítesz Filánderrel a' Pappal, a' sűrű Majoránna gypenn, 's azonnal a' három Gráziák, mind kellemetes Szűzek, megjelentek édes Énekléssel, énekekben a' Természet' Szépségét énekeltek, 's a' Szeretet közönséges Hatalmát. Ámbróziás étkeket, 's szív élesztő Italokat tettek Filánder és az ő Vendége elejébe, 's míg ők ettek, őszve fogózva tántzoltak a' harmatos Violákon arra a' kedves Muzikára, mely a' Templom Tornáztí 's az Erdők közül zengedezett.¹⁶²

Melítesz vigasztalására, egyfajta beavatásként Filánder azt mutatja meg, hogy Vénusz istenasszony szerelme is a halálban teljesedik be: Adóniszt Vénusz a szerelem halált legyőző erejével kelti életre, és ez az igaz szerelem győzelmének legmagasabb formája. A szerelem a halál által győzedelmeskedik. A halál vállalása nélkül nincs igaz szerelem. A szerelemnek az a profanizált jelentése, amelyet Csokonai a poézis számára akar megnyerni, Melítesz krisztusi jegyeket viselő alakján keresztül nyílik meg. A korabeli teológiai műveltség, a szeretetről szóló tanítás ismert jelentéseinek újraértelmezésére tesz kísérletet Csokonai *A' Tsókokban*. Ez a koncepció kontextusként a későbbi szerelmi témájú művekben jelen van, leghatározottabban a szerelmi ciklus többször átalakuló koncepciójában, míg a Lilla-kötetben nagy hatású és erős olvasási ajánlatot kínál fel kortársai számára.

¹⁶² Cs/Széppr., 95–96.

KONTEXTUSOK TEXTUALIZÁLÁSA

TÉRHASZNÁLAT ÉS A SZÖVEGTÍPUS A *TEMPEFŐI*BEN

Egy példa a tér és a textus kapcsolatáról

A korai Csokonai-szövegek térhasználatára¹⁶³ és a Kollégium zárt világa között izgalmas ellentét feszül. A valószínűleg 1793-ban keletkezett, *A méla Tempefői* címmel ellátott szöveg szerzője épp huszadik évében járt, és a szoros, már-már szerzetesi fegyelemről híres Kollégium tógátus diákja volt. A minden tekintetben zárt és szűk világgal szemben a képzelet tágasságát a szövegek nyitják meg előtte. Húszéves korára már jelentős szerzői szöveganyag kapcsolódik nevéhez, amely szövegtér tágassága egyre inkább ellentétbe kerül a tényleges körülmények és az életbeli lehetőségek jelentette kilátások szűkösségével. A tógátus diák Csokonai számára származása és családja kapcsolatrendszerének beágyazottsága révén a protestáns világ kevésbé jelentős szellemi pályái, mint valamely partikuláris iskola professzori állása vagy a nótáriusság mutatkozott elérhető társadalmi státusként. Esetleg szolgálhatott volna még lelkésszéként valamely kicsi falu szegény gyülekezetében. Kivételes tehetsége megmutatkozása után lehetősége nyílt volna a korabeli protestáns világ hierarchiájában magasabb pozícióba lépni, ehhez azonban nem kevés személyes ügyességre és alkalmazkodóképességre lett volna szüksége. A tehetségéhez kívánatos státus megszerzése azonban a családi beágyazottság előnyös házasság általi megerősítését is megkövetelte volna. Mindezt Csokonai hangoztatott, ám kétes nemessége hiányában aligha lehetett volna másként elérnie. A közösségi hierarchiában való emelkedés, lelkészi vagy tudósi karrier felépítése után már kétes nemességé-

¹⁶³ A térhasználat vizsgálata dolgozatomban nem dramaturgiai kérdésként merül fel elsődlegesen. Sokkal inkább a szerző képzelete, az általa létrehozott szöveg reprezentálta világ szerkezetére kívánok rákérdezni.

nek megerősítését, pontosabban újbóli megszerzését is lehetővé tette volna.

A tógátusság, vagyis teológiai tanulmányai végére érkező húszéves Csokonai számára ekkorra egyre nagyobb jelentőségű kérdéssé válik a Kollégium zárt világának és a Kollégiumon túl kinyíló világnak a kapcsolata. A Kollégiumon kívüli világ modellje az általa ekkoriban még leginkább ismert Debrecen városának világa lehetett. Minden egyéb, máshonnan – olvasmányokból, újságokból, szóbeli közlésekből – nyert információt ehhez a modellhez hozzámérve tudott saját világába beépíteni. A kétféle tér alapvetően a szöveg képzelet által létrehozott végtelensége a tapasztalatból ismert környezet erősen korlátozott viszonylataival feszült szembe.

Csokonai személyes ambíciói és lehetőségei ekkorra már egyre élesebben, hamarosan pedig drámai módon ütköztek össze. A jözefinizmus tíz éve a szociális mobilitás és a tolerancia, a rendi társadalom szigorúan meghúzott kasztjai közötti átjárhatóság rendje továbbra is életben maradt II. Lipót uralkodása alatt az állami ideológia részeként, bár számos, ennek ellentmondó folyamat indult meg, melyekről a debreceni tógátus is bizonynyal tudomást szerezhetett. Csokonai azonban a szabad értelmiségi pályák, a sajtó és a könyvnyomtatás területén mutatkozó kedvezőtlen változásokat átmenetieknek gondolhatta, és az itt megmutatkozó negatív tünetek okainak keresésében kézenfekvően a korabeli nyilvánosság, a politikai közbeszéd kliséihez folyamodott. A nyilvánosság szövegalkazataihoz nyúlt akkor, amikor a korszak önkritikus nemességének retorikai archívumát aktualizálta ekkoriban keletkezett szövegeiben. A darab alcíme és műfaji önmeghatározása erre látszik utalni. A barokkos címadási témamegjelölése eredményezi ezt a némiképp rejtélyes, magyarázatra szoruló, az irodalomtörténet által később ideologikusan olvasott és kisajátított „*az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon*” kijelentést. A darab műfaji önmeghatározása pedig ekként szól: „Nemzeti nemes játék 5 felvonásban.” Ennek a meghatározásnak az első két szava tűnik idegennek egy műfaji kánonban való elhelyezést illetően, vagyis hogy vajon mitől *nemzeti* és mitől *nemes* egy véltetőn a drámai szövegalkotás szándékával létrehozott szöveg?

A *Tempefői* szövegének egyik legalapvetőbb problémája, amely a műfaji hovatartozás kérdését is érinti, hogy vajon olyan nyelvhasználat érvényesül-e benne, amely alkalmassá teszi a színpadi reprezentációra. A mű színszerűségével szemben emelt kifogások leginkább abban lelnek megerősítést, hogy ennek a szövegnek a nyelvhasználata az imaginárius, belső megjelenítést teszi lehetővé. A dráma ezzel szemben ekkoriban határozottan a közéleti megszólalás, a köz dolgait érintő véleményformálás szövegmodelljét képviseli. A színpadi beszéd a nyilvánosság terébe történő belépés igényének bejelentését vonja maga után. Az ekkor alig húszéves Csokonai Vitéz Mihály, debreceni tógátus diák szövege révén a korabeli nyilvánosságot kívánja igénybe venni, vagyis saját ismert, közvetlen világához, a Kollégium világához képest sokkal szélesebb közönséggel szeretne kommunikálni. Annál inkább izgalmas kérdéssé válik mindennek fényében annak megválaszolása, hogy miféle *teret* alkot meg ehhez a beszédhez az a szöveg, amely nem kevesebbet tűz ki célul, mint hogy mondandója a nemzetet, a nemességet érintő országos kérdést feszegetse.

A nyilvános műfajok nyelvhasználatában Csokonait poétikai műveltsége nyilvánvalóan befolyásolta. Az általa aktualizált szövegtípusokban ugyanis a műveltsége alapszerkezetében jelenlévő műfajokhoz kapcsolódóan a retorika és poétika iskolás megvalósulását lehet megfigyelni. Ilyenek az alkalmi versek, a beszédek, a tanulmányok és az előbeszédek. Ez a műfaji tudatosság figyelhető meg az alkalmi darabokként készült egyéb színpadi munkáiban, illetve a főrangúakhoz írt leveleiben is. A levél tanult szabályokat követett, és jelentős részben a nyilvánosság műfajaként szerepelt a Kollégium oktatási rendjében, Csokonai csurgói tanársága idején maga is oktatta.¹⁶⁴

Csokonai retorikai és poétikai műveltsége a szövegalkotás folyamatában nyomon követhető. Határozottan jelen van azokban

¹⁶⁴ Csokonai egyik csurgói tanítványáról valószínűleg Vályi Nagy Ferenc sárospataki professzornak írta a következőket: „...maga a Gyerek jó természetű, és az én oktatásom alatt Aratástól fogva már a' Rhetoricat is tanulta, elvégezvén a' Periodusokról, a Levélírásról való kezdetet, a' Simplex és az Aphtoniana Chriát, és a' Magyar Poesist.” – Csokonai – [?Vályi Nagy Ferencnek], [Csurgó, 1800. február 25. körül] = Cs/Lev., 100.

a műfajokban is, ahol az imaginárius nyelvhasználat megjelenése a leginkább korszerű elvárásként jelentkezett: így például az ódák és az idillek esetében is. A tér megképzése és alkalmazása ezekben az esetekben nem kell, hogy a reprezentáció részeként merüljön fel, hiszen az imaginárius tereként az aktualizált szövegmodell járulékos módon hozza létre ezt a képzetet. A színházi reprezentáció lehetőségét önmaguk konstitutív részeként tudatosítani hivatott drámai szövegnek azonban ezzel a kérdéssel hangsúlyosan számot kell vetnie.

A drámai tér textualizálása

A *Tempefői* szövegének homogenitásában belső feszültségek érzékelhetők, amelyek nemcsak a szerkezet, hanem az egybeépített, különféle szövegtípusokból származó elemek összeillesztési pontjain is kitapinthatók. Ugyanis a *Tempefői* által aktualizált szövegtípus többféle szövegmodellt használ fel, köztük legfőképp olyanokét, amelyeknek a tér nem szervező elemük. Ezek a szövegek elkerülhetetlenül jutnak konfliktusba azokkal a szövegrészekkel, amelyek a térhasználat tekintetében konkrét, tapasztalati térképezeteket alkalmaznak. Mindennek izgalmas, felszabadító hatása van a dráma szövegére nézve. A közösségi reprezentáció által kötött, szintaktikailag és szemantikailag megelőzött nyelvhasználat felszabadítása a jelentés kimozdításának és áthelyezésének az irányába, az érzékelés világának és az érzékelő nyelvi megszólalásának a szövegszerű kidolgozása irányába nyitott teret. A *Tempefői* nyelvének ellentmondásai abban is megmutatkoznak, hogy a színpadi tér és a dikció a retorikai és poétikai konvenciókat figyelmen kívül hagyó nyelvet használ. Az a szövegtér, amely ebben a színpadi beszédben megjelenik, az érzékelő képzelet aktivizálása által vesz részt a jelentés kialakításában. A szövegnek ez az érzéki, aktív azonosulását igénylő jellege tárgyi környezetében nem belső teret igényel, hanem a szabad külső teret: magát a természetet. Ez az alapvető, a darab térhasználatát feszültségekkel telítő igény jelenik meg dramaturgiai jelzésként, miként a színpadi utasítás mindjárt az első felvonás elején megfogalmazza: „A’ Játék szín ábrázolja a’ Gróf” palotáját, nevezetesen pedig a’

Rosalia Kis Asszony szobáját, a' melly a' Kertre és a' Grófét, a' melly az uttzára néz."¹⁶⁵ A szerzői utalások által láttatni akart színpadkép a párbeszédnek intimitásának tereihez akarja rendelni a közteret is. A szobabelsők és az utca ekként válik egyaránt fontos dramaturgiai jelzéssé. A gróf palotájával átellenben lévő kis ház, a Tempefői háza közötti tér ezáltal válik utcává, vagyis köztérre. Ennek a kettőnek a találkozása pedig ilyen koncentráltan csupán a város jelentette térképzet és térszervezés által volna lehetséges, még inkább valószínű, vagyis hihető. A színpadi látvány tehát négy teret tesz jelenlévővé és bejárhatóvá: a kertre néző Rozália, illetve az utcára nyíló Fegyverneki szobáját, valamint az utcát, továbbá az utca túloldalán Tempefői szegényes házának szobáját. A Rozália ablakán túl elterülő kert azonban csak a vágy tere, amelybe nem lépnek, mert nem léphetnek be a szereplők a játék ideje alatt, csak a képzeletük segítségével járják be annak tájait. Ez a természetet jelentő tér azonban nem csupán a képzelet tere, a vágyé és a vágyakozásé, hanem behatárolhatatlanságával nyugtalanító is. Minthogy a természet metonimikus jelként is szolgál, a tér itt végtelen és uralhatatlan méreteket ölt.

A darab szövege által megidézett terekből a képzelet határtalan tereibe vezetnek az aktualizált szövegmodellek újraírt változatai. A *Tempefői* szövegének legelső dramaturgiai utalásában már felbukkan ez az igény. A nyitójelenetben ugyanis Rozáliát sokatmondó körülmények között láttatja a színpadi utalás: „(a' maga szobájába a' kert felől való áblaknál egy kis asztalotska mellett olvas és ír).” Az olvasott szöveg ugyanis a tér határtalan kiterjesztésének tapasztalatára irányítja az olvasó – és ezáltal a darabot a képzelet színpadán néző közönség – figyelmét. A Rozália által olvasott vers a szöveg utalása alapján Pálóczi Horváth Ádám csillagászati tankölteményével látszik megegyezni, amely a kozmológiai világ végtelenségét fogalmazza meg, és követéséhez a képzelet határtalan kiterjesztése nélkülözhetetlenné válik. A világmindenség végtelenségét csak a képzelet aktív közreműködésével lehet a véges szöveg tapasztalatává tenni:

¹⁶⁵ Cs/Szín. I., 7.

Ez a' Horváth Úr Múzsája olly hatalmas, ,s képzésemet képzése után ragadja: lehetetlen hogy a' világról el ne felejtkezsem, mikor az ő verseire függesztem elmélkedésemet. *Olvas.* Oh ha én olly boldog Órát nyerhetnék életemből melybe ki mutathatnám, mely érzékeny az én szívem az ő tisztelésére! – *olvás* Meg ujul bennem a' Lélek, mikor az ő fenn járó elméjét a' sok ezer világokon keresztül követhetem.¹⁶⁶

A képzelet ugyanis az imaginárius megismerés eszközeként az interszubbektivitás tere. Ebben a képességében pedig olyan antropológiai jegyről van szó, amely mindenki számára egyéni sajátosságokkal rendelkezik ugyan, amely a jelentés megszerzésének előfeltétele, de nem közvetítője. Noha a szöveg a kontempláció helye, maga sem a jelentés közvetítője. A szöveg aktív elsajátítása, az olvasás a nem reprezentáló nyelvnek a birtokbavételét igényli. Nem úgy válik a jelentés megoszthatóvá, hogy az olvasó átsajátítva a szöveget, *képzéseivel* létrehozza a számára elsajátítható jelentést. A jelentés megoszthatóságának, a *képzések* által való megközelíthetőségének feltétele a Múzsában, a Múzsza allegorizált alakjában jelenik meg. A Múzsza ilyenképpen elgondolt fogalmában összekapcsolódik a beszélő nyelve és az általa beszélt hagyomány nyelve.

Könnyű volna azt mondani, hogy a Múzsára való hivatkozás egy régi, ekkorra már jobbára idejétmúlt toposz használata pusztán. De a toposznak egyszerre retorikai és szemantikai jelentősége van: a fogalom ereje által egy olyan képzetet jelenít meg, amely a külvilághoz, a mindennapok világához képest belső, mert nem reálisan létező külső tapasztalatnak az elsajátítását igényli. Ez az elsajátítás a nyelvi birtokbavétel útján történik, de igazából csak a nyelvi mintázatnak az újramintázása által. A Múzsza a hagyomány beszéde, míg a Poéta a hagyományt beszélő aktualizálás; mindkettő más-más szabályok archívuma. A Poéta és a Múzsája dinamikus, folyton változó viszonyban van egymással. Az egyik az invenció, a másik az imitáció birtokosa. A két pozíció elmosódó, bizonytalan körvonallakkal bír. Ezért a toposz gyakorta ellentétes jelentést ölt magára, amelyben megfordul ez a viszony, és dekla-

¹⁶⁶ *Uo.*

ráltan a Poéta az imitáció, míg a Múzsza az invenció letéteményeként látszik. A darabot invokáló Poéta a Múzsába helyezi önma-
ga nyelvi kompetenciáit.

A külső szemlélő számára szinte elmosódni látszik kettejük távolsága, és szinte összemosódik a Poéta és a Múzsája. Különb-
ségüket az olvasónak kell megalkotnia, amikor a szöveg által ezzel a nyelvi világgal szembesülve meg kell tapasztalnia a távolságot, amely nem a nyelv távolsága, hiszen azt ismeri, hanem a képzelet távolsága, amely távol van a világtól, de távol van az olvasótól is. A vers annak a nyelvi formában megjelenő tapasztalatnak a tere, amely szerint az ember érzései és gondolatai valamiféle megfog-
hatatlan és mindig eltűnő különbséget hívnak elő, ahol a külső és a belső tapasztalata, ha töredékesen és hiányosan is, csupán nyel-
vileg jeleníthető meg. A Múzsza retorikai megszólítása ennek a belsőnek a szimbóluma felé mozdul el a korábbi allegorikus, kel-
lékjellegű szerep helyett. A Múzsza fogalma, amely ennek a hasa-
dásnak, ennek a törésnek a szimbolikus lefedésére szolgált (vagy enigmatikus felmutatására), most kiterjesztődik, miáltal ez a bi-
zonytalan tér felnyílik, és magába öleli az imaginárius jelenségek világát.

Alternatív terek, kozmikus távlatok

Az antropológiai szemlélet átrendeződése fontos elemeként tűnik fel a kozmogóniai és kozmológiai érdeklődés megelevenedésének a 17–18. század folyamán. A tér tudatának kozmikus méretű kitá-
gulása, a végtelen űr, a végtelen világok gondolatának nyugtala-
nító következménye a jelentés lezáratlanságának és lezárhatat-
lanságának sugallatát is rejti. A kozmikus tér végtelensége új összefüggésbe rendezi az ember közvetlen terét is: kezdve a testtől a szociális, politikai, szakrális tereken át, az ember transzcenden-
tális teréig, amely ezeknek a változásoknak az eredményeképpen új értelmet nyerve válik a szabadság terévé.

A darab elején Rozália megszólalásaiban rendkívül lényeges szemantikai átrendeződés megy végbe. A monológban Rozáliának Horváth Úr Múzsájára vonatkozó kijelentése a Múzsza hagyomá-
nyos toposzának újraértését egy konkrét szövegre vonatkoztatva

végzi el, amelyet a retorika toposzaival való egybekapcsoltsága következtében az olvasó a megfordítás eszközeként értelmezhet: a kozmikus világ végtelenségét Rozália az általa olvasott szöveg által megnyíló végtelensége kontemplálja.

Pálóczi Horváth Ádám két munkája képezi ennek a szövegrésznek a háttérét, Rozália kijelentései ezekre a szöveghelyekre vonatkoznak, két tanító költeményről esik szó itt. Rozália kijelentéseinek referenciáit főként mégis a *Rövid nap, hosszú éj* jelenti. Az a retorika, amely itt megjelenik, Csokonai későbbi szövegeiben többször visszatér, de jelentése áthelyeződik. Például a Rozália kijelentéseinek referenciája az eredeti, Horváth Ádám szövegei által sugallt jelentéshez közeli értelemben bukkannak fel már a *Tempefői* megírása előtt a *Horváth Ádámhoz* című 1792. szeptember 8-ról keltezett verses levelében is:

Vagy a Newton tsóvén nézi¹⁶⁷ a végetlen üreget
Fel repülván nagy elméje a nap tányérja felett
A sok ezer Világoknak fel fedezgetője lett
Bujkál a' tágas Mindenben egy Világról másokra
A föld neki tsak egy por szem, a nap tüze egy szikra
Onnan fellyül le tekintvén e Világot meg veti
A port 's az abban kevélyen mászó férget neveti
Imádja mély tisztelettel az örök Mindenhatót
A' ki tsak egy Légyen szóra illy ditsőt formálhatott¹⁶⁸

Az idézett verses levél metaforarendszerét és képszerkezetét meghatározó módon ez az asztronómiai indíttatású szemlélet hatja át. A két részlet egymásra olvasásából látható, hogy a végtelen világok kozmológiai értelemben jelennek meg itt. Nyilvánvalóan nem Pálóczi Horváth Ádám fizikai valóját kell értenünk ott, ahol a vers a világot beutazó és merőben új, addig ismeretlen szemlélődési nézőpontot elfoglaló alanyra utaló vonatkozó névmást és igeragokat használ. Nem a derék füredi poéta az, aki efféle utazásra ragadtatta magát, nem is a lelke, hiszen az mindeközben továbbra is romló testének alkotmányában maradhatott, hanem

¹⁶⁷ Tudniillik Pálóczi Horváth Ádám.

¹⁶⁸ Cs/ÖM. II, 28, 8–16. sorok

az ő gondolatai. Gondolatait pedig talán éppen az ő szelleme vagy értelme sugallta volna. A kérdés csak az, hogy akkor ezek a képességek nem lelkének képességei? Esetleg merő materializmussal válaszolhatna a kérdező, hogy az ő teste képességei ezek, amely felelet talán még gyanúsabb volna.

Ebben a szorult helyzetben azonban segítségére siet a poétának a Múza toposza, az a megszemélyesített létező, aki ezt a hihetetlen és merész utazást a szerző helyett véghezvitte. A Múza toposzának új értelemben történő alkalmazása tágitja ki a szó első jelentését és viszi át az érzéki elsajátítás területére. Az érzéki elsajátítás kérdései egy másik Horváth Ádám műben, a *Lélekről*¹⁶⁹ írott könyvben hangsúlyos módon bukkannak elő. Csokonai természetesen ennek az olvasmánynak is, mint műveltséganyagnak a birtokában volt, hiszen episztolája erre a műre is visszaütal idézett versében:

Vagy ha most nem tettik neki társalkodni azokkal
A' Léleknek természetét magyarázgatja Lockal.
Meg tekinti meg vi'sgálja 's itéli messze látó
Elméje, mit tartott erről Leibnitz, mit tartott Plátó¹⁷⁰

Csokonai verseiben a lelket az antik mitológiai toposzkészlet segítségével jeleníti meg, illetve a retorikai hagyomány mintázatának formuláit alkalmazza. Kivételt azok a szövegek képeznek, amelyek versszervező ötletként, feltalálásként, vagyis invencióként nem az érzéki reflexió leírásából indulnak ki. A szöveg a kozmológia és az antropológia rejtélyét a mitológia által egymáshoz kapcsolja:

Tekintvén a' tsillagokról a mesés régiségre
Annak elmés költeményit hinti a himzett Égre
Onnan ide le repülvén, a honnan oda hágott
Philosophus szemmel nézi azt a lelkes Világot
Hol sok homályos helyeken s követses tekervényen
Kell utazni a Lokkoktól egyengetett ösvényen¹⁷¹

¹⁶⁹ PÁLÓCZI 1792b.

¹⁷⁰ Cs/ÖM. II, 28, 23–26. sorok.

¹⁷¹ *Uo.*, 29, 77–82. sorok.

A mitológia újraértése a retorika megújításával jár együtt. Az eltérő jelentésadási szabályok következtében az antik irodalom toposzainak, jelentéseinek kimozdítása és áthelyezése veszi kezdetét ezekben a szövegekben. A nyelvhasználat megváltoztatása igényként jelenik meg, kimozdításuk elkerülhetetlenül következik be. Mindez igazán csak akkor jár a jelentésbeli következménnyel, ha új nyelvszemlélettel kapcsolódik össze. A lélek természetének keresése és a mitológia alvilágképzete egymásra hatásaként a megismerés számára megjelenő mindennapi világ és az alvilág toposzáinak összekapcsolódása figyelhető meg az episztolában:

Hol sok homályos helyeken s követses tekervényen
Kell utazni a Lokkóktól egyengetett ösvényen

Az idézett részlet retorikája olyan megismerésmódot sejtet, ahol a megismerés szubjektuma nem karteziánus szubjektumként jelenik meg, hanem az elmosódottabb, bizonytalanabb érzékelő próbálja olvasni a dolgok textúráját. Olyan szövevényként olvassa a világot, amelyben diffúz, elmosódott módon van jelen a látható és a láthatatlan világ; köztük saját lelke is; érzései és létezése világon *kívüli* vagy világon *túli* része. Ha tetszik: az alvilág, a lélek halál előtti és halál utáni tapasztalata, amely felforgató erővel rendelkezik a normatív nyelvhasználat közegében.

Az érzéki és az érzékelő nyelv

Az érzékelő szubjektum nyelvét mindig átjárja a retorika és a mitológia nyelve. Bizonyos esetekben megfigyelhető, hogy azt a nyelvet, amelyet az érzékelő leírás alkalmaz, és amely nélkülözi a retorika formarendszerét, felülírja ez a fajta jelentésadás. A levél szabályozott nyelvhasználatában¹⁷² például Csokonai időnként olyan betéteket helyez el, amelyek abban a textúrában úgy tűnnek fel, mint az érzéki leírás elemei. Ezeknek a részleteknek a nyelvisége, a nyelvhasználat módja alapvetően eltér a misszilis levél

¹⁷² MEZEI 1994, 5–22.

műfajának szabályaitól. Ezek a betétek a személyes jelenlét érzékeltetéseként, illetve az érzékelő nyelv felbukkanásaként hatnak ebben a közegben. A műfaj persze ismeri ezeket az ornamens helyeket mint kitérőket, késleltetéseket, kiszólást, és ekként is tartja számon őket. Azonban mégis más az, mint amire számítani lehetne, ahogy mindez Csokonai leveleiben megvalósult. Jellegetesen ilyen szöveghely az, ahol a debreceni tűzvészt követően ír Széchényi Ferenc grófnak Csokonai:

Úgyvan, Kegyelmes Uram! most az üszög és hamu között fekszik az az együgyű, de nékem tág és gazdag Hajlék, a' mellybe kívántam a' Világ' lármája elől, magamat, Nemzetem és Muzsám szolgálatjára elvonni, pusztává lett az a' kis Ország, mellybe én Király voltam magam előtt, és a' mellyben sokszor édes érzések között gondoltam: Ennyi részem van a' Föld' kerektségén, 's örömmel futottam végig egy percz alatt boldogságomnak szűk de elég körületét. Éppen a' rózsák nyíltak; mikor kertetskémén, az én kis Sans-soucimon a' lobogó lángok keresztül rohantak: szívfacsarodva kellett szemlélnem, mikor Tusculanumom, hol legérzékenyebb gondolatim teremődtek, a' láng között ropogott; mikor ama rózsza lugas tövig égett, 's az a' fülemüle melly e' kis zöld Szálának, minden éjjel concertet adott, öröngve repült el a' bátorságosabb erdei vidékekre.¹⁷³

Ez a részlet nem a levél, hanem a levélen belüli ornamens szöveg, a leírás, a *descriptio* műfaji jegyeit viseli; valóságreferenciája kétségtelennek tűnik; a személyes, érzékelő jelenlét is áthatja, a mimetikus hajlam is felbukkan benne. Valójában azonban a szerzőt szövege megalkotása közben már kezdettől fogva átbillenti a meggyőzés igénye. A tudós leírás nyelve az érzékelő nyelvet valamilyen más műfaji mintázat irányába tolta el. A szövegrészlet retorizáltsága, az alkalmazott trópusok és a nyelvi hovatartozás jelzései az idill műfaja irányába csúsztatják el a levélnek ezt a részletét.

A leírás, a *descriptio* átfordítása még határozottabban történik meg a mitologizálás irányába akkor, amikor az Aggteleki-cseppkőbarlangban tett kirándulásáról anyjának készített beszámolót.

¹⁷³ Csokonai – Széchényi Ferencnek, Debrecen, 1802. szeptember 16. = Cs/Lev., 199.

A leíró, tudósító nyelv mitikus és szimbolikus tartalmakkal telítődik. Megfigyelhető, ahogy épp ezeken a helyeken erősödik fel a szöveg retorizáltsága:

Visszatértünk után a' Patakhhoz bujdosunk, a' hol elmaradott fáklýainkat, ruháinkat 's eleségünket hagytuk; megmostuk a' szép vízbe elsározott 's öszvemetszett kezeinket, 's ki egy kódarabra, ki másakra leülvén, lehegve, beszélgetve előkértük az Inasoktól Ragályról hozott Provisionkat. Gyertyákat ragattunk már itt, a' kő oszlopokra, 's jó Barátink egészségéért az Ármádiákat is magába befogható majestativus boltozatban dupla lövéseket tétettünk: a' levegő Égnek tiszta tsendes, és kövér volta, fáradozásinkkal együtt, farkasi appetitust tsináltak bennünk: elnyelő szemekkel vártuk ki szomszédunk kezéből a' sült Pujkát, 's a' kulatsok szűk szájjal látszottak kikotyogni Pajtásink' torkába a' frissítést, a' nyugodalmat és örömet, melyre mindnyájunknak olly nagy szüksége volt. – Óh Tokaji Asszúszözlő! hogy hoztad-le Te, a' Pluto Fejedelmi Ebédlő szálájába, a' Persephone Ágyasházába, az Örök Éj' nyugvó Kanapéjára azt a' bódítani nem tudó Örömet, mellyel tsak a' Földfelettiek vidúlhatnak! A' 9-kerengésű Styx, a' Vezető Cháron, a' pislogó fáklýák, az Erebus gyémánt boltjai, a' setétség hideg menyegyezeti, a' tsendesség, félelem, borzadás, a' köveken isz[o]nkodó Halál, elfelejtette vélünk, hogy életbe vagyunk; de Te – Te vissza tsorgattad belénk, lapos bikkfádból az Életnek mind emlékezetét, mind viszonti édes elfelejtését. Itt jut eszembe a' mit Kazincytól hallottam, hogy őnéki nem lehet Tokajit inni a' nélkül hogy egészséget ne nyerne, vagy legalább ne gondolna. – Mi belénk is új életet öntött az a' 4 esztendőss Asszúszözlőbor, mellyet száraz ebédünkre egy bikkfa kulatsból ittunk;¹⁷⁴

A levél végén leírt Kazinczy-köszöntő megerősíti a szövegrészletben is nyomon követhető mozgást, amely a mitologizálás által hitelesíti mondanivalóját. A retorikai alakzatok alkalmazása egy másfajta nyelvhasználatot von maga után. A leírás mimetikus jellegén túllépve kívül kerül a konkrét szituáción, és abból a készletből, szövegarchívumból kell merítenie, amelyet a mitologizáláshoz nélkülözhetetlen figurák és alakzatok eszközkészlete kínál fel. A mitológia nyelve pedig ezen az eszközkészleten áll leginkább

¹⁷⁴ Csokonai – Csokonai Józsefnek, Onga, 1801. július 19. = *Uo.*, 139–140.

rendelkezésre. Valójában, úgy tűnik, nem az mozgatja ezt a megoldást, mintha a leírást át akarná csúsztatni a mitikus leírásba, nem az az intenció van jelen, amely ily módon tágitja ki a jelentést, amelyet a retorika önmozgása indít el ebbe az irányba.

A példaként választott, a tokaji borhoz intézett szózat emelkedett hangneme arról árulkodik, hogy itt közel kerül a nyelvhasználat az ódai hangütéshez, a bort dicsérő anakreóni versekhez; de ugyanakkor a lírai poézis nyelvhasználata is megszólal benne. És nem véletlenül, hisz a költői invenció az anakreóni dalok között már felhasználta:

Parnaszsz' vadon hegyénél,
Kasztál' folyása mellett,
Vagy Tempe' pusztá völgyén,
M ú z á k a t óh Barátom,
Hijába fogsz keresni. –
A' régi durva Múzsák,
És a' paraszt Apolló,
Lakhattak olly vidéket.
De ma már nagyobb örömmel
Múlatnak ők T O K A J B A N,
Az észhozó Tokajban;
'S nektárral élnek ottan.

(Barátomhoz)¹⁷⁵

Egy másik példaként a mimetikus és retorizált leírás határán mozgó szöveg demonstrálására idézném a Debrecen határában található forrás leírását is:

Ez nékem a' JUGIS AQUAE FONSI! Elég ennyi annak, a' ki maga is kitsíny; a' ki tud kívánni, de sokat, nagyot, pompást nem kívánhat. Hanem: HORTUS UBI, ET TECTUM? Azt a' természet egyiket sem alkotott számunkra: nékem is szorgalmatosságom által kell és illik mind a' kettőt megszerezni. Most lássuk, melyik az a' MODUS AGRI NON ITA MAGNUS? Tégyük meg a leírt Forrást középpontnak, és abból 100 öles Rádiussal húzzunk egy Circulust, akkor meghatározzuk a modus agri non ita magnust. Előbb leírom milyen

¹⁷⁵ Cs/ÖM. IV., 233–234.

Ager az, azután megmagyarázom, hogy az non ita magnus. Ez a lapály egy soha nem miveltt homokos és motsáros föld, hol juhok, sertések, utazó vásári és mindenféle marhák legelnek; és a' melly egy igen messze terjedő nyomásnak a' közepén fekszik. Ennek, ha Circulusba gondoljuk, egy harmada dél és nyári napkelet között vadvizes, és sertés turkálta motsár: harmada észak és napkelet között olyan homokos gyepek, melly szekér úttal és záporosásokkal van öszvevagdalva: a' harmada pedig napkelet és dél-közt tavaly elhagyatott téglavető, tele téglatöredékekkel, elpusztult katlanokkal 's egy ölmélységű és sok ölekre kiterjedő gödrökkel és veremekkel. Kevés tehát annak mostani haszonvétele, és költséges és fáradságos leendő a' jövődöbéli. Egyedül az a' kis forrás, és a' hazai áldott levegő az, melly egy illy helyet velem paraditsomnak képzeltem.¹⁷⁶

Ezek a szövegek nyelvszemlélet és jelhasználat tekintetében átmenetet képviselnek Csokonai munkái között. A leírás határozott mimetikus beszédének reflexiót megelőző mozgása segítségével áthelyeződik valamilyen irodalmi szövegtípussal rokon beszédmódba. Ami ezt a mozgást lehetővé teszi, az a közös nyelv, a retorika által előhívható eszköztár közös újraelsajátíthatósága. Az élmény egyéni megjelenítése azonban az érzékelő nyelv használatát kívánja meg, ahol az érzékelés megoszthatóságát az érzékelő szubjektum világelsajátításának nyelvi tapasztalata képes szavatolni. Az érzékelő nyelv a világ nyelvi elsajátításában a nem reprezentáló jelhasználat modelljét részesíti előnyben. Az a beszéd, amely elsődlegesen a beszélőt jelöli, megnyitja ennek a beszédnek a reflektálása által a beszédmódot a beszélő természetének vizsgálására. Mivel ez a beszélő beszédéről is szóló *beszédként* jelenik meg, ezért metanyelvi jellege nyilvánvalóvá válik. Ha a beszéd elsődlegesen arra tesz kísérletet, hogy a beszélőt tegye jelenvalóvá, figyelmet kell fordítania beszédének határaitra és lehetőségeire is. A beszélő nyelvileg konstruált szubjektuma ebben az összefüggésben a beszéd külsőlegességét fogja jelenteni. Míg vele szemben az érzékelő nyelv, amely a beszélő elsajátítását végzi el ebben a diskurzusban, a nyelv bensőségét jeleníti meg. A beszélő pozíciója ebben a megfordító mozgásban elveszíti addigi dualitását, amely

¹⁷⁶ Jegyzet a debreceni forrásról = Cs/Fel., 278–279.

test és lélek kettőseben gondolta el az ember mibenlétét: a *néma* test és a *beszélő* lélek kettőseben. A nyelvileg pozicionált antropológiai elképzelés az újraértett szubjektum által látja az ember jelét, helyét a jelölők rendszerében. A megváltozott antropológiai reflexió következtében a szöveg jelentésadásának mozgása összetettebbé válik, és nincs lehetőség a jelek értelmét nyelven túli értelemre alapozni.

A tér és a szöveg elbizonytalanodása

A *Tempefői* esetében a szöveg arra irányuló kísérlete, hogy ezt a viszonyt megfordítsa, valamiképpen a szubjektum belsejébe helyezze ezt a külső világból érkező érzéki megjelenítést, negatív erőként hat a karakterek megalkotásában és a történetmondás valóságosságának elfogadtatásában. Talán sokkal inkább ezekben a mozzanatokban és kevésbé a nem eléggé színpadszerű megoldásokban meg a narrációban rejlik a darab befejezetlensége.

Rozália korábban idézett mondatai abból a szempontból is figyelemre méltóak, hogy beszélőjük az érzékelés és a képzelet világát miként kapcsolja össze. A képzelet imaginárius világát kutató nyelv a nem reprezentáló nyelv modelljét keresi. Ez a jelhasználat egymástól elváló lírai szólamok sorozatának összekapcsolódásaként építi fel a mű szövegét. Az egyes megszólalások különböző lírai szövegtípusokhoz állnak közel, melyeknek egymáshoz kapcsolódását a színpadi tér nem tudja megvalósítani. Valamilyen alapvető bizonytalanság jelentkezik a *Tempefői* műfaji meghatározhatósága és hovatarozása kapcsán. Némiképp ehhez hasonló bizonytalanság mutatkozik meg például a *Lilla* esetében is. Mindkét példa azért érdemel figyelmet, mivel ezek olyan alkotások, ahol a retorikai-poétikai nyelvhasználat a beszélő önmagára vonatkozó szereptudata, illetve önmaga pozicionálása válik problémává. Ebből a szempontból és az előzetes szövegmodellekkel való rokoníthatóság tekintetében jelenthet fogódzót az a monológ, melynek felbukkanása izgalmas kérdéseket von maga után. Itt ismét tanulságos a térre vonatkozó színpadi utasítás szövege is: „*A' Poéta háza láttatik, egygy kis kert van alatta, a' mellybe sétáló lugas van. Egygy asztal a szobába, a' mellyen könyvek, papirossak, író eszközök*

rend nélkül el hányva. Egy téka a' falnál, egy nyoszolya."¹⁷⁷ Alapvetően ez az a tér, ahol Csokonai munkáiban a poétai lét attribútumaival felszerelt térre lehet ismerni. A tisztességes szegénységgel jelzett belső tér és a belső térrel szorosan összekapcsolt külső, szelíd kellékekkel jelzett természeti táj, amelyben az idill konvencionális kellékei ismerhetők fel. Említést érdemel az is, hogy az előző jelenetben már a Poéta a Tempefői névvel jelent meg, itt pedig inkább a pásztorjáték névadási szokásaihoz közelebb álló, általánosító *Poéta* névvel illeti a szerző:

A' POÉTA egyedül sétál, egy penna' nála. Kedvetlen magánosságomnak komor hajléka! mellynek ajtaján a' Szegénység áll őrt, setét kárpittal takarván bé mohos falait, könyvezni láttatol egy szerentsétlen, ki a' Világ üldözései alól a' te alacsony boltozatod alatt keresett szállást nyomorúltt életének. Imé e' büszke városnak kevély palotáji a' fellegekbe rejtették pompás fejeiket, hogy meg ne hallhassák a' te belöled sohajtozó Virtusnak bádjját nyögéseit, örülni láttatnak midőn a' szomszéd villámások fényénél látják a' te hantjaidon pihegni a' fekete palástba rejtezett bánatokat. – Szállj le boldog meg elégedés egy szerentsétlen Nagynak lankadozó kebelébe! önts ki édes balzsamodat, melly a' meg hasogatott virtus héjja alól tsepeg! éleszd fel véle e magával alig bíró szívet, hogy tudjon mind a két szerentsével hasznára élni. – Ti néma barátim! (:könyveire mutat:) kik kedvesebbé teszitek unalmas óráimat: mondjátok meg van é e' földnek kerekségén egy boldogabb szegelet, hol nem nyög az Ártatlanság, hol az Érdemnek barátja a' tisztelet, hol az Igazságnak királyi székéhez van a' Gonoszság láztoltatva? A' jól tévő természet gondos anyai keze ki osztotta minden tartománynak a' maga különös áldását egyik egygyel, másik másikkal ditsekedik, óh boldog az a' föld, a' mellynek e' jutott. Itt mi nálunk a' világ hivalkodik, mint egy kevély páva, az ő tziaraságaiban, mély álomba andalogván a Mulandóság kebelében. Árnyék után kapkodnak az –¹⁷⁸

Nyilvánvaló, hogy a szövegrész által megidézett tér mind retorikájával, mind scenikájával az idill, a pásztorjáték szövegvilága irányába tereli az olvasatot. A darab története, az újra-

¹⁷⁷ Cs/Szín. I., 31.

¹⁷⁸ Uo.

aktualizált szövegmodell valójában nem polgári színpadra való, hanem a pásztorjátékok világába illeszkedik. A szerelmesek között csak látszat szerinti ellentétek lehetők fel, amelyek csupán környezetük számára okoznak értelmezésbeli problémát. A ráismeréses drámamodell, amely a konfliktus helyére a rejtett vagy elvesztett személyazonosság nyilvánosságra kerülésével helyettesíti a konfliktust, a *Tempefői* esetében csak részlegesen érvényes, hiszen Rozália kezdettől fogva ismerni látszik Tempefői valódi nevét, erre utal már a darab elején felbukkanó, elharapott nyelvbottlása.

Valójában a darab cselekményét helyettesítő közjátékok is csupán látszólagosak, hiszen a néző és a darab többi szereplőjének információhiányából adódó félreértések funkciója az, hogy lehetőséget adjanak a szerelmeseknek érzéseik nyilvános megvallására, miáltal azok érzékelése és megoszthatósága válik lehetővé. Vagyis az érzelmek megjeleníthetőségének nem reprezentáló nyelvét viszik színre. Önmagukra mint érzékelő tudatra találnak rá, és az eközben létrejövő érzékletet megoszthatóvá tevő nyelv megalkotására irányul a figyelmük. A pásztoridill Tempefőije visszatatal igazi nevéhez, a Bándihoz. Az idill nyelve kiterjesztődik a mindennapok világára, a poéta pedig kilép az elvont szövegek világából és hatékony erővé válik a patrióta környezetben. Nemesi származása és társadalmi jogállása rangot kölcsönöz a poéta új értelmezésének is, amely már az idillekből ismert nem reprezentáló nyelvhasználatot teszi meg a poézis számára követendő mintává. Itt azonban a darab tervezett befejezése és az aktualizált szövegmodellek széttartása miatt a megírás folyamata berekesztődik. A darab térhasználat és a valós terek diszkrepanciájának tarthatatlansága lerombolja a szöveg terét, és ezzel ellehetetleníti annak textualizálását is.

A VÉN KALMÁR ÉS A FELESÉGE

Kísérlet a Karnyóné re-konstrukciós olvasására

Iskola és világ

Az iskola és a színház élete a 18. század magyar gyakorlatában, amint Nagy Imre vizsgálatai meggyőzően mutatják,¹⁷⁹ szorosan összekapcsolódott. A *Karnyóné* esete különösen figyelemre méltón példázza mindezt. Nagy Imre nagyszámú példával alátámasztva meggyőzően érvel amellett, hogy a magyar viszonyok között, ahol nem létezett magyar nyelvű színjátszási hagyomány, a vígjátékok az iskolai színjátszás gyakorlatából táplálkoztak. Azok a magyarul író szerzők, akik ebbe a műfajba illeszthető szövegeket hoztak létre, nem a középkori vásári komédia vagy a barokk udvari színház, nem is a polgári színház felől érkeztek, hanem a színjátszás fogalmait és fortélyait az iskoladrámából hozták. Ez az indíttatás pedig nyomot hagyott textusaikon, még akkor is, ha később a nemzeti irodalom története ezeket a munkákat egy más leszámazási rendbe, az egyetemes európai színházfejlődési rendbe helyezve olvasta, értelmezte és ítélte meg, kanonizálta vagy rekesztette ki. Ehhez a szemlélethez képest a kutató feladata nemcsak az újrakontextualizálás és újraértelmezés munkájában merül ki, hanem még mélyebbre kell ásnia: legfontosabb feladata a szövegek rekonstruálásának filológiai munkája. Erre tesz kísérletet Nagy Imre a Csurgón 1799. szeptember 24-én esett látványossággal kapcsolatban.

A hazai, jobbára katolikus, kisebb számban protestáns iskolákban lényegesen eltérő funkciót szántak a színjátszásnak. A nevelési funkció mellett természetesen jelen volt a szórakoztatás is, de sem a világnak tükröt tartó, sem a teatralitás hatásfunkcióit kutató, sem a nyelvet teremtő elvárás nem létezett vele kapcsol-

¹⁷⁹ NAGY I. 2007, 311–330.

latban. Az előadások ezzel szemben mindig is az iskola és a világ találkozásának ceremoniális, szertartásszerű idejét töltötték ki. Éppúgy a nyilvánosság tereiként szolgáltak tehát, ahogyan a rendi hatalom kitüntetett szereplőinek a nyilvánosság előtti szabályozott megmutatkozásai, a hivatali, egyházi vagy a születési arisztokrácia önmegmutatási alkalmai voltak. Az ekkor létrejövő textusok pragmatikus funkciója nem irodalmi kódolású. Nagy Imre felhívja rá a figyelmet, hogy ezek a szövegek szerzőjük számára sem a literatúra szöveghagyományában foglaltak helyet. Erre világosan utal az is, hogy Csokonai efféle szituációk számára létrehozott textusait jobbadán nem autográfokból ismerjük, nem bukkannak fel jegyzékein, nem említi leveleiben és nem törekszik a kiadásukra. A szövegek az oralitásból, a társadalmi nyilvánosság áramló beszédéből jönnek, és miután feladatukat betöltötték, átmeneti szerzőjük visszabocsátja őket eredeti közegükbe, az auktort és vele az autoritást nélkülöző, a szóbeliségben tovább formálódó és hagyományozódó elbeszélések közé.

Ebből a szempontból figyelemre méltó a *Tempefői* kivételezett helyzete, amely mindvégig a mű és a szerzőiség státusával ellátott szöveggént bukkan fel. A lényeges különbség azonban épp abban áll, hogy ezt a munkát szerzője nem annak látja és mondja, aminek az irodalomtörténeti hagyomány és alapvetően mi magunk is, ha felületesen rápillantunk. Csokonai a *Tempefőit* nem drámaként nevezi meg (ahogy nem is az), hanem a „Nemzeti Nemes Játék” terminust alkalmazza rá. A „Nemzeti” jelző jelentése bizonytalan. Amint Csokonai feljegyzései mutatják, a barokk-klasszicista poétika és a neoklasszicista esztétika keveredő szemlélete jegyében, de nagyon is tudatos és pontos műfaji rendben mozog és alkot. Csokonai számára a *Tempefői* a „literátusság” területén helyezkedik el, hiszen sem a dialogikus forma, sem a jelenetezés nem kizárólag csak a drámai szöveg ismérve, mivel a Csokonai által művelt állatdialógusok, vagy a pásztori költemények, az idillek és a bukolikus művek is alkalmazzák a szereplők beszéltetésének ezt a módját. Miképpen a barokk regény és a felvilágosodás diskurzusai számára adekvát forma a monológ és a párbeszédes megformálás. A *Tempefői* egy ilyen „diskurzus”, amely az alcímmel körülrírt tézist kívánja megérzékíteni. Az alcímben említett ’poéta’ szó jelentése azonban félrevezető lett egy évszázaddal később,

amikor már nem voltak poéták. A történet idején, körülbelül az 1793-as évek környékén azonban minden iskolázott ember poéta is. Csokonai somogyi pártfogója, Sárközy István éppúgy poéta, ahogy Rhédey Lajos is, avagy éppen Pálóczi Horváth Ádám, illetve Csokonai barátainak a többsége: Nagy Gábor, majd Fazekas Mihály, avagy Kiss Imre, a salétrominspektor stb.

Akkor viszont miről is van szó? Mi is a címszereplő választási lehetősége: a Tempefői bukolikus név (akárcsak a Múzsai), amely elfedi a ráismeréses szűzsére épülő drámaszituáció központi alakjának valódi nevét, visszaveszi, lemond a Tempefői név jelentette bukolikus alakzatról, és akkor megszűnik a konfliktus, ezzel egyszerre elnyerheti Rozália kezét és nemes emberként mentesül a városi hajdúk és a törvény zaklatásaitól. Valójában mit vállalt és mit kockáztatott a penzionáriusi létformát élő Tempefői akkor, amikor poétává vált, mitől nevezi az alcím tézise bolondnak? Ha kritikusan végiggondoljuk: valójában semmit. A darab tézise nem a poétai létforma kockázatáról beszél, allegorikus jelentése a nemzeti tudományok és a művészetek patrióta támogatása vagy a léha nemesi életforma közötti dilemmában az előbbi választása mellett nem pusztán érvel, hanem propagálja azt. Műfajilag egy sajátos, a darab megírásának idejét az időtlen bukolikus és idilli textusba beleíró román dialogizált változata, amelyben a szerelem az igazi központi elem. Ennek megfelelően ez a romános történet a szerelmi viszontagság köré íródik, egész pontosan egy poétai, vagyis bukolikus, idilli díszletekkel felruházott szerelmi viszontagság köré. A felvilágosodás műfaji kódjai jegyében Csokonai ebben a munkájában kora nyilvánossága számára kívánt üzenni, ezért tartotta ezt a munkáját a kiadandók között számon. És talán épp ebben a műfaji tudatosságban rejlik annak oka is, hogy a jelek szerint nem tett elszánt kísérleteket a darab bemutatására.

Csokonai barokk reprezentáció felől érkező protestáns literátus műveltsége a drámai műnemet és a drámai műfajokat másként látta, mint ahogy a mai műnemi és műfaji rend felől tekintünk rá. A poézis az elsődlegesen írásos közvetítést, a közösségi vagy magányos, de mindenképp a kontemplatív felolvasást vagy – ahogy ekkoriban egyre inkább propagálják – a betűk néma követését jelentette. A nyilvánosság műfajai ezzel szemben a beszéd hangzó közegében öltöttek alakot. Ahol a beszédben merült ki a produkció

és a beszédben öltött alakot a jelentés is, amely aztán variatív és vita tárgyát képezi, ott a nyilvánosság műfajai jelennek meg. Ilyen mediális közeget jelent a kor kiterjedt, az oralitás és az írásbeliség közötti köztes jellegéből adódó röpirat, pamflet, paszkvillus irodalma is, amelynek jelentős része elveszett.¹⁸⁰ A *Dorottya* ennek nyomait görgeti tovább még átfunkcionált formájában is. Pálóczi Horváth Ádám és általában az a somogyi nemesi kör, amelyben ekkoriban Csokonai élt, ebben a sajátos nyilvánosságban, az oralitás formáját öltő diskurzusban gyakorolták magukat. Csokonai dunántúli éveit szinte csak nemesi körben élt, mint korábban alig, ráadásul a családi hagyomány szerint a nemesi eredetet jelentő Csokonya közvetlen közelében. Ekkoriban Csokonai önmeghatározása és öntudata szerint is nemes, aki az alsóbb rendekkel alig látszik közösséget vállalni. Az a tér, amelyben ekkor otthon érzi magát, az a megyei nemesség közléte, a nyilvánosságnak ez a rendi kötöttségekkel teli közege.

Csokonai számára a nyilvános beszéd kitüntetett terei mások voltak és azok másutt foglaltak helyet, mint a társadalmi nyilvánosság struktúráinak kialakulását követően. A nyilvánosság a korabeli mediális korlátok között elgondolva alapvetően az oralitás, vagyis a beszéd közegében létezett. A beszéd által kapcsolódott a nyilvánossághoz a kor embere, hiszen a beszéd kisajátító birtoklására készítették fel a hatalom leendő kisajátítóit és birtokosait az iskolák retorikai és poétikai oktatása keretében. Az a politika terének szereplője, szabad és korlátok nélküli cselekvés birtokosa, aki a nyilvános beszéd teóriáját és praxisát, vagyis az írás szabályait (grammatika, szintaxis, poétika) és a beszéd gyakorlását (invenció, elokúció és pronunciáció) egyszerre birtokolja, vagyis a képzett rétor. A nyilvánosság alapja tehát a nyelv kisajátító birtoklása, de legfőbb közege az oralitás. Az írásbeliség új kíváncsi

¹⁸⁰ A nyomok alapján úgy tűnik, hogy a *Dorottya* somogyi, ismeretlen ősváltozata is efféle paszkvillus lehetett, amely az oralitásban létezett: másolták és társaságban felolvasták, nevettek rajta, és az írás átment e folyamat során az oralitásba. Amikor Csokonai megtalálja ehhez a textushoz a műfaji kódot (amelyet azonban csupán erőltetve tudott Eschenburg munkája alapján a szövegbe ráhúzni, a *Dorottya* előszava a tanú rá), a vígeposzt ekkor emeli ki jelentős erőfeszítéseket téve abból az oralitásból, amelyről a műben Gergő még érzékletes beszámolót ad.

mint háttértudás jelenik csak meg, hiszen a társadalmi presztízs nem a rögzített és kontemplálható textust kíséri, hanem az egy-szeri elhangzás pillanatában hatást kifejtő pronunciációt. Ennek a nyilvánosságnak sajátos „műfaja” a solennitás összetett műfaji rendje és az ehhez szorosan kapcsolódó alkalmiság. Az alkalmi vers csak a textualitást előtérbe helyező literátusság felől nézve bír kisebb értékkel, mint az egyéni érzelmek közegében újra és újra kontemplálható, ezért az új esztétikai diskurzus által e fölé emelő műfajok.

Csokonai szerette a solennitást, és amint alkalma adódott rá és tehette, maga hozta létre, maga rendezte meg, belekomponálva saját személyét is, vagy pedig örömmel vett részt és vetette magát alá azoknak a törvényeknek, amelyek a solennitást létrehozták. A ceremonialitás és a reprezentációs jelleggel végrehajtott cselekvéssorok a nyilvánosság közegét jelentették számára, aki ekkor mint a nemes társaság teljes jogú tagja léphetett fel. Függetlenül attól, hogy ő valójában a ceremonialitás rendjében másként lehetett volna szereplője az eseménynek.

Csokonai vígjátékai ebben a társadalmi nyilvánosságban, amelynek közege az oralitás volt, fejtették ki szerepüket, és textuális rögzítésükre ezért nem volt szerzőjüknek sem ambíciója. Mivel ezekben a retorikai hatáskeltés jegyében létrehozott munkáiban nem Csokonai: a *poéta*, hanem Csokonai: a közösség egyik *szószólója* lép fel (amint erre a beszélői pozícióra tart igényt a *Halotti versek* bevezetője szerint is, és az *Alkalmi versek* gyűjteményében hasonlóképpen), ezért nem is poétaként mutatkozik meg. Ezért téveszt valójában célt és válik igazságtalanná Kölcsey kritikájának a vígjátékokat lesajnáló megjegyzése, hogy nem tudni – amint Kölcsey fogalmaz – „mely varázslat tette őt által a mesterség szép köréből oda, hol Hanswurst a bécsi teátrum szélén térdein könyörög publikumának, hogy őrajta is nevetni méltóztassék”.¹⁸¹ Csokonai az általa „rendezett” solennitások alkalmára írt vígjátékai-ban elsődlegesen nem drámai művet hozott létre. Ezekben a szövegeiben a nyilvános beszéd teréhez szorosan kapcsolódó alkalmisággal áthatatott solennitás kódjait alkalmazta. De semmiképpen

¹⁸¹ KÖLCSEY 1960, 408.

nem drámát, és nem kifejezetten vígjátékot írt, noha számos vígjátéki hatáselemet használt fel. Egyetértve Nagy Imrével, a csurgói két vígjáték nem dráma, hanem nagyobb, „felettes szöveg”¹⁸² textúrájába alárendelt, abba szervesen beépülő elem. Ezt a nagyobb kontextust a solennitásban vélem megtalálni, amely sokféle textuális nyomot alkalmaz és hagy maga után (alkalmi nyomtatványok, beszámolók, emlékezések, hírlapi tudósítások stb.), de alapvetően minden mozzanata az oralitás által megnyíló beszéd terét jelöli ki. De nem merül ki csupán a beszédben, mivel a látvány és a társadalmi tér újraszervezése, a „rendezés” is jelölő funkcióba kerül. Csokonai ezekben a „rendezésekben” mind szereplőként, mind az események egymásutániságát és belső kohézióját jelentő utalásrendszerek megteremtésében önként és kedvvel vett részt. Ebbéli szenvedélyes érdeklődése vezetett a kollégiumi publicus praeceptoris tisztségében is olyan struktúrák és térszervezési elképzelések kivitelezéséhez, amely a társadalmi tér átrendezésével a korabeli nyilvánosság rendjébe kontárkodott bele, ezzel kihívta maga ellen a rendi világ status quójára örökődők ellenérzését.¹⁸³

Színház és irodalom között

Eszerint pedig a színház a kor összefüggései között, ahol még nem létezett az irodalom elkülönült, autonóm területe, nem az irodalmi jellegű szövegalkítás és kódrend része, hanem azé a reprezentációs jelölőrendé, amelyet a barokk reprezentáció szókapcsolattal szokás megnevezni, amely szűkebben a solennitások neve által írható le. Ez a jelenség pedig a társadalmi nyilvánosság egyik fontos közlésformáját is magába foglalja ekkoriban. Nagy Imre

¹⁸² NAGY I. 2007, 321.

¹⁸³ Ezek jelentik a konfliktushelyzeteket pályája során nemcsak a Kollégiumban, hanem a későbbiekben is. A legtöbb fennmaradt botrányos eset összefüggést mutat ezzel a nyilvánossággal és a társadalmi tér viszonyaival való ütközéssel: lásd a *Diétai Magyar Múzsza* körüli anomáliákat, Debrecenbe való visszatérése utáni viszonyát a Kollégium intézményéhez, a Rhédeyné temetésén történeteket és általában véve pedig az alkalmi költeményeinek számos esetét.

színház- és drámatörténeti kutatásai jelentős hozzájárulást jelentenek a korszak e rendkívül fontos szeletének a vizsgálatához. Könyve utolsó fejezetének továbbgondolására tenne kísérletet az itt következő felvetés.

A fennmaradt adatok szerint Csokonai szerette a solennitásokat, legyen az kollégiumi ünnep, városi temetés, főispáni installáció. A beszámolók alapján élvezni látszott a névnapokat, a farsangot, a temetéseket stb. Szeretett szerepelni solennitásokon, örömmel és – ha lehet hinni a beszámolóknak – élvezettel lépett fel a nyilvános alkalmakkor. De úgy tűnik, még ennél is jobban lelkesedett az olyan helyzetekért, amikor ő maga rendezhette meg a solennitást, bármilyen kicsinyke is legyen az. Ha ezeket az eseményeket a korabeli rendi társadalom zárt alakzata felől nézzük, akkor szemünkbe tűnhet, hogy mind kicsiszolt kódnyelvvvel, dramaturgiával és az adott ünnephez kapcsolódó nyelvezettel, egyfajta retorikai archívummal is rendelkezett. Ezekben a solennitásokban a rendi társadalom csoportjai szabályozottan mozogtak, szerepük rögzített volt, a ceremónia dramaturgiája előzetesen beleíródott az esemény által felmutatott szerepkörök képviselte jelentésrendbe. Az efféle solennitások alkalmával felhangzó szövegek mind ebbe a kontextusba írónak bele. Vagyis a dicsőítő, köszöntő, megnyitó, avató, gyászoló stb. versszövegek azt a kontextuális kódot hordozzák, textualizálják, amelyet a solennitás szabályrendje, a solennitás mint központi kódnyelv ad az egyes szövegeknek. Az ilyen alkalmakkor megszülető textusok erre az adott solennitásra mint központi értelemadó forrásra vonatkoztatják magukat. Az efféle textusokat minden iskolázott ember létre tudta hozni, aki a poétikai és retorikai osztályokat úgy-ahogy teljesítette. Ezekben a kontextusokban Csokonai nem poéta, csupán a poéta jeleként vett részt. Egyszerre tudta magát kívül és belül ezen a rendszeren.

A solennitás rendjében, amely a szigorú ceremonialitás szerint szabályozott forgatókönyvet ír elő, benne a rendek és a notabilitások megmutatkozása és szereplése rögzítve van, létezik azonban egy szabad szerep, ez pedig egyrészt a láthatatlan rendező, illetve a köszöntőversre felbérlet, rendszeren kívüli, a rendszert megtörő poétáié. Az 1799. szeptember 23-i solennitás a Mantova elfoglalását követő megyei politikai és közéleti helyzetben kívánt olyan módon a nyilvános beszéd része lenni, amely a Festetits vezette

megyei adminisztráció reprezentációját a szélesebb, bár válogatott publikum előtt szolgálhatta. Az esemény fiatal szemtanúja, Gaál László sok évvel későbbi visszaemlékezésében érdemes a részletekre is odafigyelni:

Az Exameneknek vége lévén egy szín-játékot adtak a nagyobb tanulók, fen az iskolai podiumon a széles folyosón mellyen Gróf Festetits György is jelen volt és sok mások, – Ezen játékban – a'mennyire vissza emlékezem, fő szerepe volt *Pofóknak*, ki egy magyar paraszt gazdát ábrázolt, kinek szolgálja Kanakuz volt, és *Ábrahám* zsidó. Pofók többek között elénekelte *Haj Rákótzai Bertsényi Tököl* – s a t[öbbi] melyre Gróf Festetits György ezt mondotta volna, Uram ilyenekért Oskolánkat is szélyel hanyat-hatják – vigyáznunk kell. Ábrahám zsidó beszédéből pedig, ki leg nagyobb tetszéssel játszott – e szavakra elevenen emlékezem. *Huszon negyedik Szeptember ide jöjjön minden ember!*

Ezen szavak meghívó szavakul valának mondva, Szeptember 24re a'mikorra nagy készülétek tétettek. Csokonai Mihály úr, egy oltár forma alkotmányt készítettett, annak felső részén egy zömök piramis. Az alkotmány fal mellé lőn alkalmazva; ennél fogva a hátulsó oldal nem volt látni való, hanem a három látható oldalokon mind azoknak a Hatalmasságoknak Czimerei voltak szépen ki metszve, mellyek a Frantziák ellen akkor hadban állottak. és *némely irások* p. o. – Dieu et mon Droit – Honni soit qui mal y pense. Készen lévén az alkotmány a széles folyosóra v[agy] podiumra helyeztetett és estvére bele rakott métsék által kivilágosított. Estve Gróf Festetits és sok urak ide gyűltek, és a népség a'mennyi bele fért. Ekkor Csokonai innepélyessen lépvén fel a Czímeres alkotmány elébe, annak emeltebb álló helyén eleven actioval el olvasá *az igasság diadalmát*, vagy is *Mantua vissza vételét meginneplé* 1799. Sept.

4. Hogy pedig az igasság diadala annyiival is érdekessebb lenne – az oskolán kívül mozgó ágyúkat rendelt Csokonai úr, mellyekből a verszetnek ki jelelt pauzáinál mind annyszer salvék lövettek. – Ez köz tetszéssel végbe menvén, – egy kis idő vártatva az Auditoriumba mentek a Gróffal az Urak és a nagy Közönségből kiket bébotsátottak és elkezdődött a játék mellyet a nagyobb Tanulók ezen cím alatt adtak *Karnyó vagy a vén Kalmár és felesége* [kiemelés tőlem, B. Sz.]. A játék végével Sárközy Albert mondott egy érdekes beszédet, mellyben szinte azon hatalmasságok értékeltettek, a'kiket előbb Csokonai oltárjáról maga ditsőíte. Vége

lévén az e napi derék időtöltésnek, – vége lett a diligentiának is és a tanulók szüreti vacatióra elbocsáttattak.¹⁸⁴

A beszámoló szerint Csokonai igen nagy szabadságot kaphatott a solennitás koncepciójának kialakításában. Saját textusait is ehhez a kontextushoz igazította. Az eseményt a korban szokásos illumináció, kivilágítás kísérte. A solennitás több helyszínen zajlott: az iskolaépületben, a folyosón, majd az auditóriumban ment végbe az eseménysor, ahogy az akkor még fiatal, alsó iskolás szemtanú visszaemlékezett. Az *igazság diadalma* című, közel 500 soros alkalmi költemény előadása során az iskola épületén kívül mozsárágyúk mozogtak, amelyekből időnként lövéseket adtak le. A hatáskeltésnek ezek az eszközei egyértelműen a megyei közélet céljait szolgálták, az iskola nem bírhatott ekkora jelentőséggel. A megbízatás tehát aligha Csokonaitól magától származhatott, hanem magasabb szintről kellett érkeznie. A solennitás messze túlmutat egy iskolai exament kísérő eseménysoron. A textusok pedig ennek a magasabb célkitűzésnek voltak alárendelve. Joggal feltételezhető, hogy ekkor Csokonai a társadalmi nyilvánosság formanyelvét, a solennitást kapta meg rendezés céljából. Mindebből látható, hogy Csokonai és a nyilvánosság kapcsolatában keveredni látszik a solennitás, illetve az a teatralitás és ennek kódolásához kapcsolódó igény. Azonban kevésbé a teatralitás, mint inkább a solennitás határozza meg azokat a hangsúlyokat, amelyeket Csokonai, a rendező 1799. szeptember 24-én követett.

Egy solennitás rekonstrukciója

A Nagy Imre által kitűzött rekonstrukció gondolatán felbátorodva magam folytatnám a feltáró és visszahátráló jellegű vizsgáldást. Ennek jegyében ismét emlékezetünkbe idézném, hogy Csokonai a rendelkezésre álló források szerint 1798. május 1-jén érkezett Csurgóra, és május 7-én már el is kezdte a felsőbb gimnazisták tanítását. Mint utaltam rá, ezekben az években egy nagyon szűk,

¹⁸⁴ CsEml., 436–437.

belterjes nemesi világban mozog, olyanok között, akik a megye ügyeit intézők szűk köréhez tartoznak, és számos szállal, a rokonság és a familiaritás kötelékeivel kapcsolódnak egymáshoz. A nyilvánosság politikai tereiben ők mozognak, a Csurgón 1799. szeptember 24-én megejtett solennitásnak ők a megcélzott közönsége, nekik szól a Csokonai által rendezett spektakulum. Nagy Imre megállapítása szerint is ebbe a tágabb kontextusba, az ünnepi rend komplex eseménysorába illeszkedett bele a szeptember 24-én bemutatott vígjáték:

A rekonstruált közjáték bemutatása két szakaszban történt: az első (*Az Igazság Diadalma* és a Karnyó-betét között) a Karnyóné „halálával” végződő cselekményszakaszt foglalta (foglalja) magában, a második szakasz pedig [...] az eredeti boltbeli helyzetet visszaállító, és a „halottakat” feltámasztó kifejtet. A helyreállítás eredményeként tehát előttünk áll egy sajátos dilógia, [...] amelybe a *Karnyóné* problematikus részei ésszerűen beleilleszkednek, és amelynek egyes elemei – így *Az özvegy Karnyóné* című játék – az egész részeként funkcionálnak, s ezt az értelmezés során sem lehet figyelmen kívül hagyni. A két játék- és szövegvonulat együtt: a szín és fonákja. A variációs ismétl(őd)és dramaturgiai logikájának megmutatkozása. [...] A belső arányok azonban megfordultak: a közjáték fődarabbá vált, a főszöveg pedig (amelynek belső kohézióját inkább retorikai és motivikai eszközök biztosítják, illetve színjátékos hatáselemek, semmint az írott szövegre is érvényes dramaturgiai tényezők) átkerült az interludium státusába, egy hangsúlyváltó, súlypontáthelyező kompozíció strukturális logikája jegyében. Innen nézve *Az Igazság Diadalma* preludiumként, a Karnyó-betét interludiumként, a Sárközi-szöveg pedig postludiumként funkcionál. Ezért is önállósulhatott a dilógia egyik része, s válhatott önálló vígjátékká, ami nem kivételes jelenség, a legkarakteresebb közjátékok nem egy esetben kiszakadtak az anyaszínmű öléből.¹⁸⁵

Nagy Imre finom és megvilágosító erejű észrevételét annyiban szeretném továbbgondolni, hogy a darab eredeti címe jelentette összefüggéseket is figyelembe vesszük. Ugyanis a solennitás általa felvázolt szerkezet, a pre-, inter- és postludium hármas pillérét

¹⁸⁵ NAGY I. 2007, 324.

világosabbá teszi, ha Gaál László emlékezését elfogadjuk, és az első bemutató dramatikus rész címét rekonstruáljuk: „*Karnyó vagy a vén Kalmár és felesége*”. A solennitás keretébe illeszkedő darab címszereplője az öreg Karnyó volt, és a ceremóniális rend az ő megjelenését, visszatérését hivatott ünnepelni, hiszen ezáltal a solennitásnak alkalmat adó központi jelentés, a Mantua jelképezte, a győzelem, a békevágy és a hivatalos hatalmak ünneplése kerül ismét az esemény középpontjába. A postludium a csodás tündérbalett után Karnyó betoppanásával veszi kezdetét. A késleltetett belépő emeli a címszereplő rangját, ezáltal ő lesz a távol lévő, a legtovább várt szereplő, akire a figyelem irányul.

A *Cultura* augusztus 18-ai előadásán bejelentett darab, a *Gerson*, nem bizonyos, hogy azért nem került színre, mert nem volt kéznél kézirat, ahogy leegyszerűsítő módon a Csokonai-filológia azt feltételezi. Ennyi előrelátást azért kellene engedni a bohémság és megbízhatatlanság mítoszával körülszótt Csokonai alakjának is. Magam inkább megkockáztatnám annak a lehetőségét, hogy a műsorváltoztatásra azért kerülhetett sor, mert megbízást kapott egy koncepciózusabb, közvetlen politikai célokat hordozó solennitás megrendezésére. Talán ennek a felhatalmazásnak a jegyében rendezhetett Csokonai nagyvonalúan, egy protestáns iskolai exament messze meghaladó jogkörrel és – modern megfogalmazással élve – költségvetéssel.

A solennitás mozzanatai mind a nyilvánosság formáiba illeszkednek bele. A boltban történt furcsa eset a korabeli nyilvánosság által kedvelt meghökkentő, borzongató hírnek is tűnik. Efféle históriákon kapva kapott az ekkoriban induló sajtó is. Befejezőként egy efféle hírt ajánlanék még az olvasó figyelmébe:

Szomorú Példa, Gyászos Lakodalom

Apuliának *Andrea* nevű várossában egy nem leg-alábbvaló Nemből született gazdag Ifju; egy bizonyos embernek nagyobbik Léányát meg kértetvén, mind eleinek, mind értékének tekintetért, az Atya a' maga Léányát oda ígérte, és a' Léány-is az Attya akarattjának alázatosan tétet, fejet hatján, a' maga ohajtva várt Meny-Aszszonyi szándékát ki jelenti, és az ötött meg kért Ifjunak örökös szeretetére kötelezte, – Midőn már a' Vő-Legényre menendő a' Ház körül bővebb esmeretségbe jutott volna, a' kisszebbik Leánt jobban meg találta kedvelni, a' hunnan előbbi tzeljat meg fordítván, Ujj-

szerentsét próbál, és a' kisebbik Leánt a' nagyobbiknak hátra-ma-
radása-val meg-kérette. Az Atya ily jó-szerentsét önként el-szalas-
tani nem akarván, azt is néki ígerte. Mit szoll erre a' szeretet
lántzából ki kaptsolatott öregebbik Leány? semmit sem; hanem
el mégyen és az Ipjától a' Vakondokok ellen mérget vészen, de
meg-tsalja a' vakondokokat, és azon mérget maga meg iszsza. Ki
midőn már halálához nem meszsze volna a' Gyóntato Papnak meg-
valja tselekedetét. oly véggel, hogy azt senkinek az ő halála előtt
ki-ne-jelentené. Midőn mind ezek meg lettenek a' Léány' Battya,
ki őtett nagy szeretettel szereti vala, meg bolondulván, bujában
megyen az ő gondolatlanul mérget adott Ipjához, és mivel ő szol-
gáltatott okót a' halá[l]ra meg-ölte. Onnan a' maga kisebbik
Hugához, és azt-is el veszti; mivel az ő nagyobb tettzésével majd
leg-nagyobb okának láttatik e' szomoruságnak. Innen a' Vő-
Legényre, és azt is fegyverével által ütötte; mivel hogy az ő szere-
tetének meg-másolásával kedves hugát ollynagy veszedelembe
léptette. Végtére, által látván, hogy ojan Istentelen gyilkosnak, mint
ő, nem igen sok dolga volna már ezen a' Világón, maga magát-is
meg-ölte. Itt-vagyon már most egy irtozatos vért szomjúhazo szo-
moru-Játéknak, (mely már szokásban jött) gyászos Példája. Jól-
tudom, hogy a' mi játék néző Helyeinkben-is egy fertály Esztendő
alatt, ha lehetséges leszen, ezen szomoru-játékót, játtzodni fogják.
Szeretném látni! mivel ezen játékban a' jádzo személyek közül
életben senki kinem jöhet; mert az Atya, meg-holt gyermekeinek
testek feliben méltán magát fel akaszthattya, a' Pap pedig, mivel
e' Világ olyan bűnös, gutta ütésben meg-halhat.¹⁸⁶

¹⁸⁶ Pozsonyi Magyar Hírmondó, 1784. II. félév, 1784. Szent Jakab havának 7 napján
szerdán költ 51. levele, 431–432.

A SOLENNITÁS

A Halotti versek kontextusának rekonstruálása

A halált és a temetést körülvevő és szabályozó szociokulturális rend jelentős teret hagy a szociális reprezentációnak, és ezáltal az esemény egyedi, minden korábról különböző nyelvi elsajátíthatóságának, illetve megjelenítésének. A szociális reprezentáció lehetőséget ad az esemény jelentésének újraértelmezésére, és ezáltal a jelentések a nyelvi reprezentáció eszközeivel áthelyezhetővé válnak. A halál és a temetés eseményrendjét közvetítő nyelvi és szociális reprezentáció a jelentések szabályozását végzi el. A solennitás, amely ennek a megerősítő áthelyezésnek a helye, a jelentés újraértelmezésének, a jelölőrendszer újrapozicionálásának az alkalma. Az esemény nyelvi elsajátítása épp a reprezentáció ereje által lehetséges. Ennek a mozzanatnak lényeges poétikai következményei vannak. Azok a nyelvi teljesítmények, amelyek ekkor az esemény rendjében elhangzanak, olyan szövegeket hoznak létre, melyek rá vannak utalva a beszédhelyzet jelentésképző erejére. A szöveg egyrészt jelölője lesz egy tágabb textúrának, amely a nyelvi-szociális reprezentáció szabályai alapján szerveződik, de mindez vissza is hat a szöveg jelölőrendszerének működés módjára és elemeinek egymáshoz való viszonyára.

Ennek a jelentésadó rendszernek az áttekintése érdekében azt kell megvizsgálni, milyen elemek vesznek részt ebben a folyamatban és miként alakítják azt. Ehhez kapcsolódóan pedig az esemény – mint solennitás, mint ünnepség – is vizsgálendő. Az sem elhanyagolható szempont, hogy nem pusztán retorikailag és poétikailag szervezett szövegekről van szó, hanem (amint a színdarabok esetében az előadás is hozzátartozik egy-egy színmű hatás- és értésmechanizmusához) a rétori teljesítményről (akció) is, amelynek megvan a maga szabályrendje és koreográfiája. Amennyire rekonstruálhatatlan ez, annyira fontos része a szöveg textúrájának. Ehhez kap-

csolódnak azok a kétségek, amelyek Csokonai „botrányos előadását” illetően felmerültek a kortársakban az orátor akcióját illetően. Ezek is a szöveg jelentését árnyaló kétségeket hagytak a vers értelmezésében.¹⁸⁷

A szöveg jelhasználatára és a tágabb textúra szemiózisa lehetővé teszi, hogy e két kódrendszer viszonyát a jelentés létrejöttének tereként és már eleve is mint interpretációt gondoljuk el: két el-lentétes, egymást átható mozgás interakcióját. A szöveg, amely egyrészt történeti és pragmatikai elválasztottságban létezik, az olvasók, illetve hallgatók számára interpretálja a textúrát. Másrészt a textúra szétesztott és temporális jelenlétével áthatja a szövegeket, ezért a szövegek megértésére tett kísérletként értelmeződik a textúra általi preformáltság eltérő időbeliségének át-sajátítása. A szöveg és a textúra ilyen egymásba átjátszó különbségének vizsgálata azt kínálja fel, hogy a solennitást elválasztva lehessen kezelni a temetés alkalmától. Csokonai más alkalmi verseihez képest a *Halotti versek* (a továbbiakban: *HV*) esetében az alkalmiság fölé nő a solennitás mint olyan reprezentációs esemény (szemben pl. egy névnapi köszöntővel), amelyben a jelölők rendjének újraértelmezése megy végbe szöveg és textúra ellen-örizhetetlen és esetenként áthágó jellegű összekapcsolódása révén.

A *HV* recepciója az irodalom elkülönített léttörténetének fikciója és az esztétikailag elgondolt (nyelvi) jelölőrendszer episztemológiája alapján olvasta a szöveget; és epizodikus, ahistorikus jelentőségűnek tekintették a temetés és a solennitás jelenlétét. Ennek a felfogásnak a jegyében alakult ki az a kiadási hagyomány, amely Toldy Ferenc közlése óta¹⁸⁸ nyomot hagyott a versen, az ál-

¹⁸⁷ Vö. Debreczeni Attila jegyzeteit az eseménytörténettel kapcsolatban és lásd a 204. és a 215. számú levél kísérőszövegét. Cs/Lev., 879–881; 904–908.

¹⁸⁸ Toldy Ferenc kiadásának paratextuális változtatása, az eredeti címnek a *Lélek halhatatlansága* metaforával való helyettesítése, elfedi és felülolvasa az eredeti szöveg archetextuális hovatartozását, amely ezeken a szövegalakítási stratégiákon belül erőteljesebben érvényesítette áthágó energiáit. A jelentésképződésnek a címadás paratextuális szinten történő újraszituálása hatástalanította ezt a vonatkozást, másrészt viszont az életmű (Csokonai transzcendentális teste) által kétségkívül egy modernebb paradigmába helyezte bele a szöveget: a szövegnek egy metaforikus (és egyben persze – ahogy a recepciótörténetből kiviláglik – „metafikciós”) olvasat-horizontját nyitotta meg. Vö. TOLDY 1844, LXIX–LXXV.

tala adott címet (*A lélek halhatatlansága*) a kánon részévé avatta. A Toldy által javasolt cím a jelölőrendszer egységét a cím paratextuális utalása alapján igyekezett rögzíteni, az *Előljáró beszédből* kiemelve a Csokonai által adott *matéria* megnevezését. Toldy beavatkozása a szövegbe olyan olvasatot feltételez, amely arra hivatott, hogy a jelentés egységéért szavatoljon és a transzcendentális jelölt bizonyosságát építse be a jelentésadás folyamatába, kizorítva ezáltal a verset átszövő esetlegességeket és a széttartó elemeket. Ebben az olvasatban keveredik a „szerző” és az „élményszerűség” elve. Az értelmezés a szövegkorpuszra mint a *szerző testére* koncentrál, a jelentésadás bizonyosságát pedig a transzcendentális instanciává emelt szerző fenoménjában találja meg. Ennek az értelmezési stratégiának az érvényességét megkérdőjelezheti az a megközelítés, amely figyelmet fordít arra is, hogy Csokonai verse *újraírásként* áthágja azt a határt, amely az így nyert megnyugtató metafizikai bizonyosságot támogatja.¹⁸⁹ (Ennek a történeti poétikai elmozdulásnak a feltárása véleményünk szerint értelmezhetővé teszi a vers körüli korabeli zavart és értetlenséget.) És e megnyugtató bizonyosság helyébe az értelmezés lezárhatatlanságát, bizonytalanságát állítja. Erre való utalásként értelmezhető a Rousseau-mottó is.

A szöveg és a textúra oly módon tesz különbséget a halál és a halott között, hogy a közöttük megmutatkozó törésben jelentőséget kap a szöveget megelőző textúra „hermeneutikája”, az a hagyományrend, amely előírja számára a megvalósítható értelem lehetőségét. Ily módon a szövegnek a textúra értelmezésére is kell vállalkoznia. Vagyis arra kényszerül, hogy interpretálja a hagyomány kínálta értelem rendjét, méghozzá az elsajátítás következményeként, elkerülhetetlenül úgy, hogy újraértse azt. Az újraértésnek a terévé az a terület válik, amely közös vonatkoztatási mezőként adott, vagyis *a' Test tere*.

A textúra vizsgálata során jelentőséget kell tulajdonítani annak a mozzanatnak, hogy a *HV* – hasonlóan egy drámai szöveghez, amelyhez hozzátartozik a scenika – oly módon tesz kísérletet beszélői pozíciója kimunkálására, illetve ugyanakkor annak áthágására, hogy önmaga jelentésének elfedett, elnyomott részeként be-

¹⁸⁹ BÍRÓ 1983.

kalkulálja az ott jelenlévő *Test*-et. A test egyszerre van jelen a textúra és a solennitás alkalmával elhangzó beszéd vonatkozási pontjaként és „aktoraként”. Annál is inkább, mivel a *HV* beszédmódjának konvencióihoz hozzátartozik a halott búcsúja is. Ez utóbbi mozzanat nyilvánvalóvá teszi a retorikához való odatartozást és a drámai szcenika jelenlétét. Csokonai ennek a konvenciónak a felerősítése által alakította ezt a szöveget drámai térré: a megosztott centrumú beszéd áthágó gesztusává. Természetesen alapvetően másfajta drámai tér képződik itt, mint amit Csokonai színpadi munkái képviselnek. A solennitás alkalmával elsősorban a *pátosz* felkeltésére irányulnak az akció és a retorizált szöveg hatástényezői, vagyis az érzelmek intenzív megjelenítésére. Ezt intonálja a kezdő mondat intertextusként is értelmezhető nyelvi alakzata.¹⁹⁰ Csokonai halotti búcsúztatójának stratégiája ugyanis oly módon is olvashatóvá válik, mint amely drámai monológok sorát fűzi egybe az oráció segítségével. A szöveg maga is mint válogatás, összeépítés tekint saját maga genealógiájára. Az a drámai tér, amelyben ez a beszéd-sorozat felhangzik, éppen annak a törésnek a tere, amelyet az élő és a halott test választ el egymástól. Az élő és a halott test egymástól elváló beszédének jelentése rajzolja ki az értelem elmozdulását és nem a lélek és test leegyszerűsített dualizmusa.

A lélek inkább ennek a drámai szcenikának a dinamizáló ereje, amely mozgásban tartja ezt a beszédet. Ez a drámai szcenika és térfelfogás kétfajta látásmód keveredő jelenlétét mutatja: az egyik a színpadi reprezentáció nyelve, ahol a szavak a dolgokra vonatkoznak: a szereplő neve például egy élő testre, szemben a nem reprezentáló nyelvvél, ahol a szavaknak nincs határozott reprezentánsa. Ezáltal eldönthetetlenné válik, hogy a test jele a korpuszt jelöli-e, vagy azt a testet, amelyik ott van. Vagy allegorikus olvasatot kínál fel, és a halálra vonatkozik. Esetleg szimbolikusan kell olvasni, és a lélek halhatatlanságát jelöli. A fellépő drámai szereplők, akik a halál és az élet határmezsgyéjén, retorikusan fogalmazva „révén” tartózkodnak, szintén erre a kérdésre keresnek választ. Mindannyian a *test jelének* értelmezését kívánják adni, ám szándékuk nyelvi aktualizálódása egymásnak ellentmondó, egymást újraértő, felülvizsgáló módon megy végbe. Drámai előadás folyik tehát, amely-

¹⁹⁰ KULCSÁR-SZABÓ 1998.

ben megjelenik *egyik* szereplőként az előadás, illetve az előadás végén maga az orátor is.

A beszédsszituációk értelmezése érdekében különbséget kell tenni a *beszéd énje* és a *beszélő énje* között, mivel a szöveg is megkülönbözteti e kettőt. A poétát a szöveg különíti el a többiektől („hazám lantosi közt”), az orátort, aki ott beszél, a textúra választja el¹⁹¹ a solennitás beszélő énjeitől. Különös jelentőséget nyerhet a textúrának ez a mozzanata az értelmezés során, ha figyelembe vesszük, hogy ez a drámai szcenika visszautal egy archaikus szövegtípusra, a haláltáncre. Nevezetesen az a konvenció válik a szöveg értelmezésébe bevonhatóvá, amely szerint a haláltáncban végezetül megjelenik a beszélő én, akit magát is elvisz a halál. Ez a szöveg és textúra összjátékaként jelentéssé váló szcenika a *HV* olvasásával kapcsolatban felveti a különböző beszélői pozíciók összekapcsolását, ami szándékolt üzenetet rejthet a testek *térszerű* jelenlétét illetően. A beszélő én megosztottsága, a nem egységesíthető episztémájú beszédpozíciók egymástól elszigetelten tartása az igazságigény totalizáló érvényesíthetőségét is felszámolhatja. A beszélő én oratori tevékenységének felfokozott aktivitása, amelyről a kortárs beszámoló megütközéssel emlékezik meg, mintha ennek a megosztottságnak a színészi reprezentálásában is visszaautásításra találna. Abban a drámai térben, amelyet a *HV* jelenít meg, három test vesz részt: a halott (Rhédeyné) és az élő (Csokonai) teste, illetve a jelenlévő hallgatóság teste. Noha az a solennitás, amelyről a beszámoló tudósít, a protestantizmus kulturális és teológiai kódjait nem kérdőjelezte meg.

¹⁹¹ Az esemény kortárs elbeszélőjeként Kazinczy, illetve Csokonai „akció”-jának értelmezői itt egy furcsa és nehezen értelmezhető „botrányt” sejtetnek. Lásd pl. Kazinczy utólagos és talán már elfogult beszámolóját: „14d Rhédeyné koporsóba tételeik, s 15d. hercegi pompával eltemették. Debreceni predikátor Földvári, professzor Budai predikál és perorál, Csokonai pedig katedrából olvassa el pajkos verseit. Akciója hisztriához illt. A temetés ceremóniáját a Magyar Merkúrnak dr. Sándorffy írta meg.” KAZINCZY 1987, 344–345. Hogy mi lehetett a Budaira és Földvárira utaló gesztusban botránykeltő, erre a ténylegesen elhangzott szöveg hiányában nehéz választ adni, vö. Cs/Lev., 215. sz. levél jegyzetét (904–908). Más szempontból tanulságos a temetési beszámoló szerzőjére vonatkozó megjegyzése Kazinczynak.

Az élő és a halott (test) beszéde más beszélőt és más jelhasználatot feltételez. Egy reprezentáló és egy tiszta, nem reprezentáló nyelv ideálja jelenik meg. A két test közötti különbség a tudás szempontjából az érzékelés mozzanatában válik nyilvánvalóvá. A szöveg stratégiája arra irányul, hogy a konkrét testek kettősségét elfedje, azonban nem a test megszüntetett kollektivitásában, hanem a drámai beszélők egymástól elválasztott beszédének konstrukciója által kívánja ezt megtenni. Ezáltal dramatizálhatóvá válik az a különbség, amely az érzékelés változatait jeleníti meg: az, ahogy az élő test érzékeli a holtat, azt, ami benne halott lesz. A szöveg ezáltal egy olyan én beszédét jeleníti meg, aki a „tiszta érzéklet” beszédét szóltatja meg, akinek nincsenek individuális testi kötődései. Ez a beszéd a test jelének értelmét kutatja, egy olyan érzékletét, amely a testről szólva a test jelének értelmezésén keresztül kutat egy másfajta értelem megragadhatósága után. Azt keresi, hogyan léphet át a nyelv a tiszta, nem reprezentáló közegébe, amely feltevése szerint a „halhatatlan lélek” birodalma volna.

A test–lélek dualitás episztemológiai reflexiója áll a korabeli esztétikai gondolkodás megalapozása mögött is: a tiszta érzékleté, amely nélkülözi a testet. A versnek azok a megjegyzései, amelyek az egyéni nyelvi tapasztalat világkonstruáló erejéről és szerepéről szólnak, ezzel a gondolkodással hozhatók összefüggésbe. Szauder József elemzése kiemeli ennek fontosságát:

Jellemző pl., hogy – talán az egész bevezető rész hangulatához is igazodva – a 4. versszak első, érzést kifejtő sorának („Oh, édes *érzési* az örök *lételnek*”) kulcsszavai (érzés–létel) abban az ötödik verssorban ismétlődnek meg („És te, ki így *érezed* tulajdon *lételedd*”), amely pedig a megismerő és alkotó lélek öntudatának soraiba vezet át (vizsgálód, esmérni, ítélni stb.). S végül az akarati, az alkotó tevékenységet sem nyomja el – csak uralkodik fölötte – a megismerő funkció: mert az „*önnön erő*”, s e következő sorok: „*Hanem magad körül építsz új világot, Majmolván a munkás mindenhatóságot; Te, ki által mozgok, növök és dolgozok... Te igazgatója e pormachinának*” pontosan mutatják, mennyire tisztában volt Csokonai a lélek alkotó energiáival.¹⁹²

¹⁹² SZAUDER 1980c, 315–316.

A Szauder által idézett részletekben is látszik, hogy a szöveg különbséget tesz a beszéd énje és a beszélő énje között. Ez a kettősség az egész szöveg ambivalenciájával tart rokonságot, ami abban a nyelvi apóriában ölt alakot, amelyre határozott utalás az *Előljáró beszéd*ben található, hogy a véges, halandó ember beszéde miként képes a végtelenről, a halhatatlanságról kijelentéseket tenni. Sejtetve annak teoretikus eldönthetetlenségét, hogy *ki az, aki ilyenkor beszél?* Az *Előljáró beszéd* explicite előrevetíti ezt a problematikát, miszerint „halandó nyelven a halhatatlanságról” fog énekelni. Ennek következménye, hogy a beszélő és a beszéd státusának ontológiai és episztemológiai reflexiójával kénytelen a szöveg számot vetni. A teremtés, az eredetiség gondolatával való szembenézés ezért jelenik meg mindjárt a beszéd elején, némiképp hasonló módon ahhoz, ahogy A' *Magánosság*hoz című ódában is előkerült.¹⁹³ Azonban a szöveg által használt figuralitás retorikailag megelőzött a teológiai és a bibliai hagyomány által.¹⁹⁴

Az élet szempontjából a halál előtti és a halál utánja fikcionális természetű: az értelmezés tárgyát képezi. Ez a készítés textualizálja mindazt, ami körülveszi ezeket a kérdéseket, és ezáltal avatja őket az értelmezés tárgyává. A halál által lezárt, és a különféle tradicionális kódok által megszerkesztett és *újraírt* élet *múlt* ideje éppúgy értelmezés feladata, mint ahogy azzá válik a halál utáni rész. Akárcsak ezeknek a jelentéseknek a halál által radikálisan megváltozik a szerkezete és a jelentés elsajátíthatósága. Az „irodalmi” szöveg ezen a határmezsgyén könnyen kerülhet az áthágás helyzetébe, mivel működésmódjára saját önreflexiója (a beszélő helyzete, önértelmezése, a jelhasználat megváltozása, a jelentés áthelyezése stb.) erősebb és rejtettebb hatást gyakorolhatnak, mint a szociális, kulturális, műfaji stb. kötöttségek. A halotti búcsúztató beszédhelyzete bonyolultabb szituációt képvisel, mint a más, egyértelműbben az „irodalom” területére utalható „műfajok”. A szöveg beszélőjének azonossága elbizonytalanodik, a különböző beszélő ének között

¹⁹³ BORBÉLY 2000. A *HV* olvasásának tanulságait visszavezetve A' *Magánosság*hoz című vers értelmezésébe, a halál-tematika erőteljesebb jelenlétével és jelentésszervező erejével kell számolnunk.

¹⁹⁴ Majd Vörösmarty *Tündérvölgy* című eposzában is előkerül a páli parafrázis transztextusa által.

megoszlanak a szólamok. A szöveg kommunikációs stratégiájának értelmezése eleve már azáltal bonyolultabb helyzetet teremt, hogy megszólaltatja a még teljes szemantikai súlyával jelenlévő *halott testet*. A *HV* esetében ez a viszony megsokszorozódik a drámai perszonának (lapp stb.)¹⁹⁵ szólamainak beléptetése által. Mindeközben az a törés kerül felszínre, amely az élő és a halott test eltérő érzéketlenségéből – mint egymástól elkülönülő jelhasználati módból – származik át a nyelvhasználat területére. Ennek a drámailag szcenírozott beszédnek a jelentésadó mozzanataihoz a jelenlévő testek sokasága is hozzátartozik, mint érzékelő és értő testek jelentésadó helyei.

A szövegnek azok a jellegzetességei, amelyekről eddig szó volt (a beszélő megsokszorozódása és a jelentés elbizonytalanítása), arról árulkodtak, hogy nem lehet eltekinteni a szöveg pragmatikai aspektusától, attól, hogy közönségét testi jelenlétükben is – nem csak mint „jelentésalkotó közeget” – célozza meg: a hallgató/olvasó érzékelő testét tekinti a jelentésképzés terepének.

Mídon én egy olyan solennitásra, a' millyen a' boldogult Rhédeiné Asszonyóságé vala, a' Lélek' halhatatlanságát választottam matériául: előttem tartottam azt a' fényes Gyülekezetet a' mely ottan öszve fog seregleni. Minden hiten lévő fő és alpapok; Méltóságok, nemesek, közép és alsóbb renden lévő; Pallérozott és természeti Asszonyóságok; Gazdagok, szegények; Túdósok, tudatlanok; Vallásosak, buzgók, babonások, és szabad gondolkozásúak; erősítést, vigasztalást, megnyugtatót, gyönyörködést, vagy tsak tsupa időtöltést kívánók; Poéták, poézist szeretők, vagy ehez nem értők 's a' t. illy' sok féle Hallgatók fogják (gondolám magamban) az én Verseimet várni, kihallgatni, és megítélni. Ez a' gondolkodásom tartott sokáig függőbe a' halotti Tárgynak választásában: míg végre, egyéb okokból is, meghatároztam magamat, hogy a' Lélek' halhatatlanságáról peroráljak. Lehetetlen, így bíztatám magamat, lehetetlen hogy minden gondolkodású, és érzésű személyt vagy egy, vagy más oldalról ez a' dolog ne érdekeljen. A' hitnek, és a Vallásnak ez a' sarkalata, a' mellyen annak egész alkotmányja megfordúl; az erköltségnek ez a' fő principiuma, vagy legalább serkentő rúgója: a' philosophiának legrégibb és legfőbb tárgya: a' nyomorult emberiségnek közönséges és minden Tartományokban feltalálható

¹⁹⁵ SZAUDER 1980a.

vígasztalója: és egy Poétának is szép, bő, érzékeny, indulattal telyes; képzelődést izgató, melegítő, és kifeszítő, nagy, nemes, és forró materiája. Az Írónak Lelke felemelkedhetik ebben, a' bőltsőtől fogva a' leggyengébbekig minden lélekre kiterjedhet, és mikor halandó nyelven a' halhatatlanságról mér énekelni, az értelem és az érzés, a' Természet, és a' Vallás erősítik meg az ő szózatját, és minden ő halandó társai örömmel fogadják el ő benne az emberiségnek mérész szószóllóját.¹⁹⁶

Ez az *Előljáró beszéd* szerzői intencióként olvasva a versszöveg jelentésének rögzítésére tesz kísérletet, ugyanakkor szerzői interpretációként is olvasható. Szóhasználata árulkodó módon veti fel a transztextualitás jegyében történő olvasás lehetőségét. A „matéria” megválasztása mind a döntés előzetességével, mind pedig a szóhasználattal téveszthetetlenül kijelöli a szövegtípus eredetvidékét, amely nyilvánvalóan a prédikációk szabályrendjét klasszifikáló homiletikákat vonja be a *HV* olvasásába.

A halotról, illetve a halálról való beszédet ugyanis szigorú szabályrend vette körül. Ez a rend szociokulturálisan és retorikai-poétikai tekintetben is a jelölés fontos strukturáló mozzanatát írta elő. Ezért nem meglepő, hogy a viszonylag szabadabb „verses” halotti búcsúztató is ebben az összefüggésrendben találja meg a beszéd formáját. Látható az is, hogy másrésről a közönséggel való számvetés („illy sokféle hallgatók”) jelölte ki a beszéd feltételrendszerét. De – ahogy az *Előljáró beszéd*ből kiderül – nem a hallgatóság gondolkodásbeli egysége, sokkal inkább az *érzékelés* útján elérhető minimális konszenzus befolyásolta a szöveg argumentációs stratégiájának szerveződését. Csokonai érvelésének kialakítása során éppen arra törekedett, hogy ne a doxa, ne a teológiaiilag – a mai olvasóhoz képest mindenképp – magas szinten művelt és a bibliai „textusok” és teológiai „matériák” hermeneutikai tradícióiban felekezeti hovatartozás szerint némiképp eltérő tudáskészlettel rendelkező, de mindenképp felkészült és nagy jártassággal rendelkező hallgatóság előzetesen szabályozott, tehát intézményesített tudása befolyásolja beszéde értésmódját, hanem az érzékeire, érzelmeire, képzeletére kíván hatást gyakorolni. Ezért von be alternatív tudás-

¹⁹⁶ *Előljáró beszéd* = Cs/ÖM. V., 256–257.

készleteket, amikor egzotikus vallási képzeleteket és hiedelmeket épít be argumentációjába, illetve a műfajpoétikai kódrendszer kitágítására tesz kísérletet, amikor saját argumentációjába olyan digresszív részleteket illeszt, amelyek az uralkodó európai elbeszélések mellé az erősödő etnográfiai érdeklődést vonják be mint műfaji kódoktól szabad diskurzusterületeket: „Boldog! ki a tündér Románok’ helyébe / Útazók’ írásit forgat a’ kezébe” (509–510. sor).¹⁹⁷ Ezért úgy is érdemes volna közelíteni ehhez a szöveghez, mint amely már eleve a recepció felől gondolja el önmaga létmódját és jelentését, ám mindebben keveredik a homiletikai-teológiai szabályrend és a „szépirodalom” szabálytalanabb diskurzusa: vagyis az interszubjektivitás által elérhető jelentésmegosztás lehetősége.

¹⁹⁷ *Uo.*, 272.

AZ IDŐ ÉS AZ ÖRÖKKÉVALÓSÁG TEXTUALIZÁLÁSA

Kontextus az Újesztendei gondolatokhoz

A 18. század végén lényeges változás ment végbe az időfogalom értelmezésében. A változások homlokterében a teológia által hagyományozott időfogalom áll; helyére a modernitás időfelfogása kerül. A biblikus idő helyébe a történelem ideje lép, amely a mindennapi élet területén is érvényesíteni fogja hatását. A költői szövegek is tudósítanak erről a drámai folyamatról. A barokk költészetben visszatérő félelmetes örökkévalóság-versek körüli izgalom elcsendesedik egy időre, a teremtményi létezés kollektív félelmei helyére az egyéni élet kérdései kerülnek. A bensővé tett, az egyéni életidőre szabott kérdések egyéni válaszokat hívnak elő. Toposzként kerül elő a leginkább Horatius-versek által hagyományozott antik időfelfogás, amely a ciklikusság mintázatát mutatja fel és egyfajta sztoikus, epikureus *modus vivendi*t helyez mellé. Berzsenyi Dániel és Virág Benedek Horatius-imitációi mutatják ezt legtisztábban.

Csokonai protestáns teológiai műveltségével az idő apropóján az örökkévalóságról gondolkodó embert mutatja fel korai verseiben, főként a halotti búcsúztató versek műfaji keretei által megszabott versek beszédmódjára érvényes ez a megállapítás. Fiatalkori mesterének, Pálóczi Horváth Ádámnak az egyik fontos, visszatérő témája az örökkévalóság értelmezésével való kísérletezés. Pálóczi Horváth számos versben nekirugaszkodik a probléma megfejtésének, de már nem elégszik meg a tudható információk újramondásával, hanem megpróbálja a személyes jelentés megragadása felől megérteni ezt a teológiai igencsak terhelt fogalmat. Minden nekirugaszkodás után visszatér azonban a konszenzuális jelentésekhez, mely szerint az örökkévalóság az isteni ítélet jegyében fogható fel, és a lélek halál utáni sorsát határozza meg. Az örökkévalóság éppenhogyan szemben áll az idővel, amely az esendő

és kiszolgáltatott földi létezés járulékos eleme. Ezzel szemben az örökkévalóság a halál és az ítélet után veszi ténylegesen kezdetét, felette és kívül áll az időn, amely véges. Az örökkévalóság a határtalan és végtelen, az emberi értelem számára felfoghatatlan és megragadhatatlan dolgok közé tartozik.

Pálóczi Horváth Ádám számos verséről kellene szót ejteni, de most csupán Csokonai és Horváth egy-egy versének párbeszédét szeretném kiemelni, ezért a témához kapcsolódó művekről csak érintőlegesen teszek említést. A *Holmi* kötetei ebből a szempontból termékenyen kiaknázható anyagot kínálnak az értelmezés számára. A téma szempontjából az idő határhelyzetét, vagy másként közelítve: a határhelyzet időbeliségét tárgyaló versek tűnnek igazán fontos példáknak. A fordulópont, a töréspont tudatosítása mint az idő természetéhez tartozó sajátlagos jelenség épp az időnek az örökkévalósággal szembeni elkülöníthetőségét mutatja fel. Az örökkévalóságban nincsenek törések, határpontok, forduló, átélések; a teljesség együttállása egyszer és mindörökké mutatkozik meg benne, a pillanat és a végtelen, vagyis a rész és az egész között nincs kitapintható különbség. A *poeta doctus* Pálóczi Horváth (akire valóban illik ez a klasszicista terminus technicus, szemben Csokonaival) az asztronómia és a kozmológia időfelfogását számos tudós poémájában segítségül hívja, bevonja az örökkévalóság és az idő paradoxonának taglalásához. Legismertebb, a magyar irodalomban szinte társtalan és példa nélküli vállalkozása a nagyszabású poéma: *A leg-rövidebb nyári éjtszaka, melyben le-íratik egy olyan Tsillag-vizsgálónak Beszélgetése; a'ki a' múlt 1787dik Esztendőben Nyár-kezdetkor; az égi testeket tsudálkozva nézegeti, azoknak forgásaikat le-írja, és az isméretesebb Tsillag-zatok' Neveit a' régi Pogányok Kőlteményjeiből, a' nagyjából magyarázza* (Pozsony, 1791).

Pálóczi Horváthnál hangsúlyosan jelennek meg a naptári év fordulói, vagyis a csillagászati kronológia összekapcsolása az emberi élet értelmezői alakzataként szolgál. A keresztény naptár vallási ünnepei és a kalendárium évköre ezáltal elválik egymástól. Az egyházi év ugyanis szeptemberben kezdődik, míg a kalendárium csillagászati éve januárban. Szilveszter napja rendelkezik ugyan vallási összefüggésekkel, de január első napja a polgári év kezdőnapja, nem bír semmiféle szakralitással. A polgári társaság

tagjai számára azonban nagyon fontos határkö, hiszen az évek számlálása az egyéni életben is ennek megfelelően történik. Pálóczi Horváth számos olyan csillagászatilag megalapozott, tehát időbeli vetületű eseményt emel be versei terébe, amelyek asztrológiai fordulópontként válnak a poéta személyes életének is értelmező pillanataivá. Ekként adódnak a napfordulók: a leghosszabb nap és a legrövidebb éjszaka, illetve az önkényes kezdőpont maga is, a szilveszter éjszaka, amely éjfél után átlép, pontosan megragadhatóan, de mégis megfoghatatlanul az új esztendőbe (vö. *Az Esztendő Utolsó Éjtszakája. Füred, 1788. Decembr. 31dik.* című, az *Orpheus*ban megjelent írásával¹⁹⁸).

Pálóczi Horváth verseiben számos alkalommal visszatér a kalendáriumi fordulópont adta alkalmi témához, amelyet mindig személyes jelentőségű eseménnyé avat. Apokaliptikus váradalmak szövik át ezeket a verseket, amint erre Bíró Ferenc is utal,¹⁹⁹ aminek okait kevésbé ismerjük. Talán korabeli félelmek, különféle kozmológiai aggodalmak is motiválhatták. Az 1780-as évek során Európában egy kisebb klimatikus változás következett be. A naptevékenység aggodalomra adott okot, a nyarak szárazabbak voltak, a telek hidegebbek, mintha a Nap ereje kihunyóban lett volna. A 6000 éves világmodell szerint²⁰⁰ a végidő közelsége mindenképp szorongást kelthetett, még akkor is, ha ezt bizonyára maga Pálóczi Horváth is kételyekkel kezelte. A természetleírások egyre több adatot szolgáltatott ahhoz, hogy a teremtés bibliai alapú elképzelése idézőjelek közé került. A mineralógia, a korszak egyik legnagyobb presztízsű tudománya a földfelszín olyan módosulásairól szolgáltatott információkat, amelyek sokkal nagyobb léptékűek voltak, mint amiről a 6000 éves modell írott emlékei bármit is közvetítettek volna. A kataklitikus változásokról a bibliai hagyománynak kellett volna tudósítania, hiszen a mineralógia bűvárai a hegyek tetején találnak bizonyítékokat arra, hogy ott egykor

¹⁹⁸ PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Az Esztendő Utolsó Éjtszakája. Füred, 1788. Decembr. 31dik* = DEBRECZENI 2001, 145.

¹⁹⁹ BÍRÓ 1973.

²⁰⁰ Csokonai maga is műveltségbeli közhelyként kezelte ezt az ismert toposzt: „Úgy van: tsak hat Heroica Epopoeiát mutathat még ez a’ hat ezer esztendő Világ...” [Értekezés az Epopoeáról] = Cs/Tan., 45.

tenger volt. A bibliai teremtéstörténet mellett megjelennek ekkor a természettudomány elméletei is. Budai Ézsaiás 1800-ban megjelent könyvében ezekre összefoglalóan utal:

...a' mi földünk, vagy kialudt üstökös tsillagból, (Whiston szerint;) vagy kialudt napból (Leibnitz szerint,) vagy a' Napnak valamely üstökös tsillag által leütődött, és osztán kialudt darabjából (Büffon szerint); vagy pedig azoknak a' fejünk felett égő ezer meg ezer *fixáknak* gözölgésének egy tsmóba lett gyűléséből; (Wideburg szerint); melyet a' mi electrica erővel bíró napunk magához vont, és azután ide levetett, – származottnak mondatik. De mind ezek a' Móses leírásától meszsze távozó hypothesisek.²⁰¹

Nemcsak az új tudományos eredmények teremtettek radikálisan más összefüggést a mindenség, a föld és az ember időbeliségének értelmezéséhez – amelyek Pálóczi Horváthot, a tudós poétát, aki egyben hívő protestáns, gyülekezeti énekek szerzője volt, a kérdés újraértelmezésének kihívásával szembesítették –, hanem a továbbélő korábbi szemlélet sem halványult el teljesen. A 6000 éves világ doxája szerint az idők végezte közelgett. Ugyancsak Budainál olvashatunk a világ korának számairól. Arra Budai is hivatkozik, hogy a „Chronologusok” számításai bizonytalanok, többféle következtetésre jutottak, de magát a dolog érvényességét nem vonja kétségbe: „Elég ebbenn állapodni meg, hogy az Özönvízig, a' 'Sidó Textus szerint 1656, Kristus Úrunk születéséig pedig, 4004, vagy, kerek számmal, 4000 esztendő folyt el.”²⁰² A világ kora és a 6000 éves határ azonban nyugtalanítóan közeledni látszik egymáshoz.

Pálóczi Horváth versei alapján arra következtethetünk, hogy az 1780-as években valamiféle nyugtalan várakozás volt jelen a közhangulatban. Mintha egy-egy bevégeződő év és egy új kezdete megnyugvással és ugyanakkor aggodalommal töltené el. Megnyugvással, mert megengedettett a világnak szerencsésen megérni ezt az évet is, és nyugtalanság az elkövetkezőt illetően. Ez az aggodalom a világban működő kegyelem érvényesülését illeti, s a gond-

²⁰¹ BUDAI 1800, 14.

²⁰² *Uo.*, 18.

viselésre való ráhagyatkozással szembeni kétely miatti büntudatban mutatkozik meg. Tanulságos az a Pálóczi Horváth-vers, amely épp ezt a 'gőgöt' kapcsolja össze egy társasági divat ürügén:

Egy jegyző Könyvnek Homlokára.
*Melly könyv 1789-dik esztendőre előre
el-készítettett 1788. Ádám Éva' napján.*
Mit tsinálsz? oh boldogtalan testben pihegő lélek!
Ígérhetek-e *hólnapot* magamnak, ki ma élek?
Erős az Isten meg-ölni egy por szemmel engemet;
Hogy merem tehát hosszabbnak reménylni életemet?
Én egy halandó létemre könyvet szerzek előre
Emlékeztető könyvet – ma – a' jövő esztendőre –
Hát-ha még az éjtszaka is, az én író pennámat
Egy *falra író kéz* forma fel-váltja, 's a' nap számot
Be töltvén, az új esztendőt meg-érnem nem engedi,
Oh Isten! – de jó az Isten! – a' bűnöst el-szenvedi.
És meg-tarthat engemet is az ő kegyelmessége,
Hogy még élek, amaz örök életnek reménysége,
Ösztöne legyen szívemnek, annak dítésére,
A' ki teremtet engemet maga ditsőségére.²⁰³

A büntudat a lírai ént pedig az aggodalom személyes értelmezésére sarkallja, lelkiismeret-vizsgálatot tart: az örökkévalóság jelenlétének, az örökkévalóság jeleinek értelmezésére ösztönzi. Amennyiben a teremtetett világ többé nem jele az örökkévalóságnak (hiszen például a hegyek valamikor tengerek voltak és fordítva, a Föld keletkezésére és az univerzum genezisére is a teremtető Istent nélkülöző hipotéziseket állítanak fel a korszak tudósai), akkor a változásban lévő, szakadásokkal, törésekkel teli idővel szemben az örökkévalóság más területen védhető vagy cáfolható meg. Ilyen örökkévalóság-jelként fogható fel a lélek. Pálóczi Horváth nagy energiákat fektet ennek megértésébe és újraértelmezésébe is.

Az elmondottakban kitapinthatónak véljük azt a lázas érdeklődést, amely Pálóczi Horváth alkalmiságtól erősen meghatározott költészetében az év fordulópontjait számára a poézis kitüntetett alkalmává avatta. A *Holmi* negyedik kötetébe sorolva Pálóczi

²⁰³ PÁLÓCZI 1792a, 11–12.

Horváth életében kiadatlan maradt egy figyelemre méltó verse, amely Csokonai *Újesztendei gondolatok*²⁰⁴ költeményével hozható kapcsolatban az *1797-dik új esztendőre* című:

Idők melly sebes folyással folytok egymás rendébe,
Amaz örökké valóság végetlen tengerébe.
Melly hirtelen elrepültek 's rövidek voltak ezek
A' napok a' mellyeket én esztendőnek nevezek.
De melly álhatatlan víz gömb 's múló álom a' létel,
Az idő tsak egy perczentést 's egy gráditsot sem vét el,
Utjában, a' mellyen siet el múlni és nem lenni,
És ama' végetlenségbe örökre vissza menni:
Ez a föld, a mi lakhelyünk, maga tűz helye körül,
Mellyet bizonyos ki szabott idők keretén (?) kerül
Minket e' tágas üregben széllyel hordoz magával,
És egy egy esztendőt tsinál egy egy fordulatjával.
'S midőn életünk idejét szakaszokra szaggatja,
'S midőn egyszersmind létünket változáshoz szoktatja,
'S több több erőtlenségeket raggatván por testünkhöz
Kényszerít észre sem vévén közelíteni végünkhöz,
Oh erőtlen test, vagy inkább oh nagyra vágyó Lélek,
A'ki abbul hogy naponként vénülök midőn élek,
Ritkán tud egy szabott végre következtést tsinálni,
'S hogy az időnek valaha végtelenné kell válni,
Hogy én ki test 's Lélek vagyok, meg szünök ember lenni,
És mindenik nem sokára kéntelen haza menni,
Csak némelly idő szakaszok és tsak némelly Lelkeket
Emlékeztetnek így nézni a' napokat heteket,
Mint ama' fő Alkotótul ki rendelt graditsokat,
Mellyek a' porrá lételig vezetik a' porokat.
Üdvöz légy szerentsés ünnep, a' melly ma fel tetzettél,
'S engem mulandó létemre reá emlékeztettél,
Méltó vagy mindenek' felett hogy szentül meg üljelek,
És mint boldog reménységem eszközét tiszteljelek,
Áldott légy örök Hatalom por testem' teremője,
De halhatatlan lelkemnek is belém lehellője,
Imádom Végtelen Jóság örök valóságodat,

²⁰⁴ Cs/ÖM. IV., 47, 399–416. A vers a Lilla-kötet Harmadik Könyvében foglal helyet, a 42. vers. Vö. CSOKONAI 1805.

Úgy nézem önnön magamat mint oly alkotmányodat,
 A' ki midőn az időnek tengerén által kelek,
 Végtelen Valóságodban nyugvó rév partot lelek.
 Ti pedig, a' mult esztendő szárnyakra kelt napjai,
 Az én múlandó vóltomnak tanúbizonyságai;
 Oszlójatok e' mindenség végtelen üregébe,
 Vigyétek el magatokkal a' multak lak helyébe
 A' miket folyása alatt az el múlt esztendőnek
 Kedve ellen tselekedtem az örök Teremtőnek,
 Elmúlástok serkentője lessz értelmes Lelkemnek,
 Hogy ezután igazábban szolgáljak Istenemnek.
 Tanuljon Lelkem okosan új esztendőt szentelni,
 'S Istentül vett lételemnek igazán meg felelni.²⁰⁵

Csokonai éppúgy a Pálóczi Horváth által versbe emelt 1797-es évnek a végén elmélkedik a következő, 1798-as év kapcsán hasonló gondolatokról, mint az egykor példaképnek tartott poéta. A vers keletkezési körülményeiről keveset tudunk; ismereteink pedig javarészt a veresszövegből származnak. Csokonai az 1797/98-as év fordulóját Keszthelyen tölti, pontosabban egy Keszthelyhez közeli, nem pontosítható, „hegyközi lakó helyem”-ként megnevezett szálláson, amint azt az *Új Esztendei Ajándék* című, szintén az új év kezdetét tematizáló verses levélből tudjuk. A Csokonai-filológia egyhangú feltevése szerint minden valószínűség szerint a Vajda Juliannával tervezett házasság, a leány kezének megkéréséhez szükséges hivatszerzés reményében időzött akkoriban itt. Kereszte a kapcsolatot Festeticcsel, akinek uradalmában, az általa fenntartott vagy patronált iskolákban remélhetett állást. A fő cél a Georgikon lehetett, amelyben tudós tanárként szolgálhatott volna. Ez lett volna méltó hozzá, nem egy rektoria. Anyagilag is biztosabb egzisztenciát jelentett volna, s az sem lényegtelen, hogy ez az állás még hagyott volna szabad időt Csokonai számára, hogy a literatúrai dolgokkal foglalkozzon.

A keszthelyi évfordulóvers azonban más szempontból is kiemelkedő jelentőségű lehetett Csokonai számára. Szilveszter napja ekkoriban még kevésbé jelentős nap, mint manapság. Amennyire tudható, a legkevésbé sem világi ünnep. A csendes számvetés

²⁰⁵ XXXVIII. 1797-dik új esztendőre. = PÁLÓCZI 1942, 62–63.

ideje, a vallási kultusz értelmében inkább Isten és ember kapcsolatának átgondolása jegyében ülik meg. Az időről való gondolkodás tehát egyszerre szakrális és személyes, a kettő pedig szoros kapcsolatba lép egymással. Annál inkább így van ez, mivel minden jel arra mutat, hogy az individuális létezés és az idő között ekkor a vallási időfelfogás, vagyis a személyes idő mint az üdvösségre nyíló lehetőség és a halál fenyegetése mint a kárhozat lehetősége nyílik fel az ember előtt. Az újév fordulója ennek a kettősségnek a jegyében készletti meditációra és elmélyülésre a kor emberét.

A személyes életidő tudatosítása még alig ragadható meg. A személyes életidő elbeszélésére a vallás által felkínált narratív minták állnak rendelkezésre. Csokonai, amennyire ez megítélhető, nem volt a vallási kultusz gyakorlója. Szabadgondolkodóként emancipálta magát a hitelvek rendszere alól. Az *Újesztendei gondolatok* jó példája annak, hogy az időhöz fűződő személyes viszony elbeszélhetőségére tett erőfeszítései a filozófiai költészet új útjait nyitották meg. Ebből a szempontból pedig nagyon is volt mire támaszkodnia. Pálóczi Horváth Ádám hatalmas szöveganyagot hozott létre a témában, melyet Csokonai bizonyly jól ismert. De Horváth örökkévalóság-versei is a korszaknak, az 1700-as évek második felének jelentős, filozófiai tekintetben magas szinten álló hagyományához kapcsolódhattak. Csak egyetlen nagy hatású, igaz, idősebb kortársat – aki sokkal inkább Ráday Gedeon (1713–1792) nemzedékéhez tartozott – említsünk meg, egy rejtőző, a későbbi irodalomtörténeti kánonok által negligált szerzőt, Szőnyi Benjámin (1717–1794).²⁰⁶ Szőnyi nagy hatású munkája nem sokkal Pálóczi Horváth és Csokonai műveinek megszületése előtt, 1790-ben látott napvilágot Budán. Barokkos címe jelzi tájékozódása irányát is: *Istennek Trombitája, mellyet az Ur fuvall és harsogtat az örökké való evangéliomban közönségesen e' rövid élet után bé-álló ÖRÖKKÉ-VALÓSÁGRÓL*.²⁰⁷

Az örökkévalóság helyére az idő fogalma kerül. A teológiaiag erősen terhelt jelentések kimozdítása érdekében Pálóczi Horváth, a tudós költő, az asztronómia időfogalmát helyezi előtérbe. A szakadásokkal teli profán időt veszi szemügyre, mindenekeelőtt hang-

²⁰⁶ IMRE 1997.

²⁰⁷ SZŐNYI 1790.

súlyosan a beszélő esendő és részleges tapasztalatát felmutató nézőpontot. A csillagászati fordulópontok által jelzett időt az emberi létezés egyéni, szakadásokkal teli horizontján mutatja fel. A csillagászati időfogalom rémítő félelmetessége a végtelen űr rideg és felfoghatatlan fogalmával az ember kicsiségét drámai erővel teszi láthatóvá. A nézőpont és a horizont összekapcsolása az időt a személyes létezés szakadásaihoz köti hozzá. Az újév külsődleges és történő volta kontrasztként hozzáférhetővé teszi a beszélő én belső időfogalmát, időtapasztalatainak töredezettségét. Az időről beszélve az örökkévalóság fogalmának megújítása megy végbe. A toposz nem vész el, csak a jelentései helyeződnek át a teológiából a poézisbe. Ám ez a megújító vállalkozás természetesen a vallási kultusz és gondolkodás képeit, mintáit, felfogását használta kiindulópontul.

Mindez akkor válik beláthatóvá, ha számot vetünk azzal, hogy Csokonai gazdag, terjedelmileg sem lebecsülhető anyagában nincsenek születésnap versek – sem mások, még kevésbé pedig saját születésnapjára nem írt ilyet. A születésnap, vagyis az időbeliség személyes vonatkozásai, az individuális kezdőpont kijelölése és számon tartása nem tartozott a korszak tudati beszédalakzatai közé. A névnapi versek viszonylag nagy száma már jelzi ugyan, hogy az individualizáció, a személy jelentősége emelkedőben van. Ez persze némiképp csalóka képet fest a mai olvasó számára a korszak tudásalakzatairól. A mai felfogás szerint a névnap egyedül és immár kizárólag a személyről való ünnepi megemlékezésnek az ideje. Mivel sokan viselnek azonos keresztnéveket, ezért ugyanazon a naptári napon számos más ember is névnapját ünnepli, de mindegyik a maga egyedi létezése okán válik az ünneplés alanyává. A névnap megünneplése valójában nem olyan régi szokás Európában és nem is egyetemes, hanem árulkodó módon a katolikus kultusz hegemoniájának örökségeként maradt fenn. A szokás változása természetesen itt is a vallási kultusztól való lassú elszakadás, majd pedig a szokás értelmének elhomályosulásaként ment végbe.

Csokonai idejében azonban még nem felejtődött el, hogy a névnapok esetében egy mindinkább gyanúval illetett katolikus hagyomány kiterjesztéséről van szó. A katolikus naptár szentjeiről emlékeztek meg ugyanis ezeken a napokon. Az egyházi hagyomány

szerint a névadó szentek valójában a védőszentek. Az üdvösség szempontjából nem jelentéktelen, hogy az ember milyen viszonyt ápol védőszentjével: a kegyelem elnyerésében mint közbenjárókra lehet számítani rájuk. Példának okáért a Mihályok Szent Mihály ünnepén, szeptember 29-én emelték poharukat védőszentjük tiszteletére.

De mi lehet annak az oka, hogy noha Csokonai számos névnap-i köszöntőt írt, de egyetlen születésnap-i verset sem? Vélhetően az, hogy a polgári anyakönyvezés általánossá válásáig a születésnapot nem tekintették lényegesnek, feljegyzendőnek. Az egyes emberek születésnapját a templomi keresztelesekről maradt anyakönyvi feljegyzések alapján következtették ki. Ebben pedig arra a szokásrendre hagyatkozhattak, hogy a keresztelőre csak a születés után egy héttel került sor. Csokonai fennmaradt írásainak ismeretében elmondhatjuk, hogy nincs nyoma annak, miszerint Csokonai számon tartotta volna saját születésnapját. A családokon belül bizonytalannal továbbadódott a születésnap emlékezete, de ennek a dátumnak nem tulajdonítottak nagy jelentőséget. Csokonai sem írt soha önéletrajzot. A születésnap és a személyes idő kezelése alapján úgy tűnik, hogy az egyes emberek éveik számát nem a kevés figyelemre méltatott születésük napjától számlálták, hanem attól az évtől kezdődően, amelyben meglátták a napvilágot. Ilyenformán életkorukat sem pontosan a tényleges életidőhöz, hanem a naptári év múlásához kapcsolták. A csillagászati időben éltek, nem saját, születésnaptól születésnapig terjedő egyéni életidőben.

1797 utolsó napján az új esztendőre készülő Csokonai a következő évet úgy fogadta, mint amelyben ő is egy évvel lett idősebb. Vagyis annak ellenére, hogy ő történetesen közel háromnegyed évvel később született, úgy érezhette, hogy mindjárt január 1-jén maga is egy évet lép előre az időben, noha majd csak november 17-én töltötte be a következő életévét. Csokonai szilveszterkor érezte meg és tudatosította magában, hogy egy évvel idősebb lett. Saját időfelfogása szerint tehát 1798 januárjában lépett át életének 24. évébe. Az *Újesztendei gondolatok* ezért valójában több, mint amit eddig feltételezett a recepciótörténet. Nem csak egy klasszicista poétika jegyében megírt filozofikus költemény, egyfajta alváltozata az alkalmi költészetnek, s nem csak abban áll az újdonsága, hogy egy általános eseményként kezelt évforduló helyett

egy időben pontosan vonatkoztatható eseményhez, történethez kapcsolja a vers apropóját. Erre mintát és bátorítást jelenthettek Pálóczi Horváth Ádám időt, vagyis az örökkévalóságot tematizáló versei. De Csokonai műve esetében ennél is többről van szó. A szöveg jelentékeny újítása az, hogy ez az idő személyes felfogásának és megélésének egyik első dokumentuma. Ez a bensőséges intimítás, a személyes történet részeként való olvashatósága az, amely a szerelemhez csak érintőlegesen kapcsolódó verset a Lilla-kötet fontos szöveghelyévé avathatta, és Csokonai helyet biztosított neki a Lilla-ciklusban.

Csokonai ebben a versében valójában az elmúló óév és a kérlelhetetlenül közelítő új év apropóján saját, személyes létezése idejéről beszél. A korban még a műfajok közül hiányzó születésnap vers első példáját találhatjuk meg ebben a költeményben. Az épp elkezdődő 1798-as évben ugyanis Csokonai életének 24. évébe lép. Ma már ennek az évnek nincs semmiféle kitüntetett jelentősége, nem határpontja az emberi életkoroknak. Csokonai azonban, mint a kor minden embere, nagyon is számon tartotta ezt a határt. A korabeli jog- és szokásrend kiemelt jelentőséget adott ennek az évnek a férfiak életében. Idézzük Csokonai sárospataki tanárát, a jogász Kövy Sándort:

Ha a' 12 Esztendőt el-töltötték, és így a' Törvényes időt el-érték, akár Férjfiak akár Leány gyermekek légyenek, a' magok Jóságainak ugyan már Uraivá lettenek, magok nevek alatt perelhetnek, Prókátort és Testamentomot tehetnek, ajándékozhatnak, adhatnak, vehetnek, mint más akár ki, de még-is a' Férjfiak 12 Esztendő fellyúl 24 Esztendős korokig Curátor alatt szoktak lenni, a' ki az ő gazdagságokat folytassa, a' Leányok pedig szintén addig, míg Férjhez nem mennek, vagy a' Vármegye által, a' Tútorság állól fel nem szabadíttatnak, Tútör alatt maradnak, ha mindjárt a' tellyes időt, a' melly ő reájok nézve a' tizenhatodik esztendő, bé-töltötték-is...²⁰⁸

A vers alkalmának gyakorlatias összefüggéseit így pontosabban érthetjük. Csokonai 13 éves korában vesztette el apját, aki debre-

²⁰⁸ KÖVY 1989, 12.

ceni polgár volt; ezt követően maga is elvileg „Curátor” alá került. Mivel élt Csokonai anyja, ezt a funkciót az anya töltötte be, aki a vagyonnak nemcsak kezelője, hanem birtokosa is volt. Jogilag és ténylegesen özvegy Csokonainé bírta a szülei utáni örökrészből vásárolt Hatvan utcai kis házat a hozzá tartozó további javakkal. Csokonai a korabeli társadalom teljes jogú tagjává ekkor, 1798-ban vált. Nem teljesen világos, hogy a hazai és különösen a debreceni városi jogszokás miként rendelkezett ilyen esetekben az özvegy anyja és annak gyerekei között az örökölt tulajdon fölött. Annyi bizonyos, hogy ettől az évtől kezdve Csokonai – legalábbis szimbolikusan – jogképesé vált, vagyis teljes körű és felelősségű cselekvőként „adhatott, vehetett” stb. Ekként házasságkötési szándékai is elvileg szabaddá válhattak a „Curátor” elvárásaitól.

Az életrajzok könnyedén átsiklottak Csokonainak egy kalandosnak látszó tervén, és mint pusztá retorikai jellegű érvet nagyvonalúan kezelték. 1798. január 22-i, Komáromból keltezett levelében írja a következőt: „Ugyanis régi hosszás gondolkozásaim után kifőzött Feltételem az, hogy jövő tavasszal, kevés örökségemet eladván, oly véggel Helvétziába menjek, hogy ottan a’ Mezei Gazdaságnak azt a’ részét [...] megtanuljam.”²⁰⁹ Okkal gondolhatjuk, hogy nem véletlenül épp ekkor, a 24. évébe lépve jut eszébe az örökség értékesítésének gondolata, amelyből maga kívánná finanszírozni külföldi tanulmányait. Az ötletnek aligha lehetett különösebb alapja, hiszen nem tudjuk elképzelni, milyen „örökség”-re utalhat itt Csokonai. A család tulajdonában egyedül a Hatvan utcai ház és a hozzá tartozó javak voltak, azonban Csokonainak osztozkodnia kellett volna előbb öccsével, ifjabb Csokonai Józseffel. Ha József meg is tudta volna váltani pénzben bátyja örökrészét, ami aligha állhatott módjában, még mindig ott volt az anya, özvegy Csokonai Józsefné, aki haláláig ténylegesen birtokolta Csokonai leendő örökségét. A Darabos utcai ház eladása az anya utcára kerülésével járt volna, ami valójában elképzelhetetlen, hiszen botránys és egy fiúhoz morálisan semmiképp sem illő cselekedet lett volna. A Festeticsnek írt levél felvetése tehát nem életszerű, jogilag is nonszensz, csupán a főúrnak szóló levél túlzása. Azonban ha egy ilyen terv egyáltalán az anya tudomására jutott volna, mé-

²⁰⁹ Csokonai – Festetics Györgynek, Komárom, 1798. január 22. = Cs/Lev., 77.

tán okozhatott volna családi egyenetlenséget. Ebben meg is nyugodhatnánk, ha nem volnának Csokonai leveleinek visszatérő elemei azok a nyelvi formák, amelyek szerint Csokonai a Darabos utcai házra kizárólagos tulajdonaként tekintett. Ezt ugyanakkor semmilyen adat vagy dokumentum nem támasztja alá. A házra elsősülökként hosszabb távon joggal formálhatott igényt, de ehhez előbb meg kellett várnia az anya halálát és ki kellett volna elégtétele az öccsét. Ismereteink szerint egyik sem történt meg.

Az *Újesztendei gondolatok* ugyanakkor mégis a felnőttkorba lépő Csokonai számvetése, amely az örökkévalóság-versek bölcséleti hagyományát modernizálva Pálóczi Horváthtal kel poétai versenyre.

*

Az *Újesztendei gondolatok* gondolati mélységei mögött felsejlik egy a magyar literatúrában az esztétikai elvek által leértékelt hatalmas terjedelmű hagyomány, amelyről a versbeszéd bölcséleti és teológiai kifinomultsága tanúskodik. Távlatos következtetéseket tesz lehetővé, hogy Csokonai a verset beválogatta a Lilla-kötet anyagába. Ez arra utal, hogy a szerzői szándék tágasabb összefüggéseket és gazdagabb jelentést szánt ennek a kötetnek, mint a szerelmi költészet továbbírása. A Lilla-kötet újításai közé tartozik, hogy narratív fikciója alapján az időt teszi meg. A szerelmi ciklusból „poetai román”-t építeni szándékozó szerzőnek szembe kellett néznie az új műfajban az idő szerepével. A narratíva alapjául szolgáló történet időben megy végbe, amely idő mi-benlétére az elbeszélőnek valamiképpen reflektálnia kell, az olvasó tájékoztatása végett is.²¹⁰ A pusztá elokvenciára vagy a retorikai

²¹⁰ Az idő, az örökkévalóság és a halál összekapcsolása szemléletesen mutatkozik meg ebben a versrészletben is:

De ímé nem tekint sem időt sem nemet

A' halál, 's mint embert engem' is el-temet;

'S míg érdekesebbé tehetném nevemet,

Örökké-valóság végzi ez érdemet.

Hertzeg Eszterházi Antal halála' hallására mikor mint Kapitány Belgrád' vivásában meg lövetett, és a' Bétsi újságban, mint meg holt úgy hírdettetett ki.

1. Január 1790. = PÁLÓCZI 1792a, 7. (A versíró Eszterházi Antal perszónájaként beszél.)

alakzatok alkalmazására épülő szöveg az időtlenség jegyében olvasható, pontosabban, ahogy a korszak teológiai tájékozott olvasója felfoghatja azt: az *örökkévalóság* jegyében. De Csokonai épp az örökkévalóság-retorika átértelmezésére tett nagyszabású, bölcséleti mélységű kísérletet.

Az *Újesztendei gondolatok* archaikus mintázatát az örökkévalóság-versek jelentik. Ennek a megújítására tett nagy költői erejű kísérletet ez a zseniális vers, amely a felnőtttség korába lépő költő poétai remekmunkájaként is értelmezhető. Erre az ambícióra utal a sorok metrikai váltása is. A költemény egyúttal Pálóczi Horváthtal folytatott vita és versengés. Másik fontos előképe az alkalmi költészetben létező ajándék-vers. Vajda Juliannának készült újesztendei ajándékként született: a férfikorba lépett Csokonai maradandó ajándékkal akart kedveskedni kedvesének, amely legyőzi az időt.

RUSSZÓ SÍRJA

Egy vizuális kép textuális lenyomata

Csokonai nem készített életrajzot, szellemi önarcképet sem hagyott maga után. Leveleiben gyakran stiláris és retorikai jegyek által kialakított szerepek révén szól önmagáról. Saját életét elválasztja az írásaiban jelen lévő beszélő szavaitól. Ha költői munkáiban önmagára utal, az a halottimaszk-készítés jegyében hangzik el, saját életidején túli idő képzeletbeli perspektívája felől tekint a beszélő vissza saját idejére, amelyben önmagát már sírhely vagy epitáfium által jelölve láttatja. Poézisének egyes szám első személyű megszólalásai műfaji kellékek, és a bennük megszólaló érzelmek az utólagos megfontolások tárgyaként kerültek be a versbe. Az is elmondható róluk, hogy jobbadán a múltba történő visszatekintésként, az időben való eltávolítás által vállalkozik az egyes szám első személyű beszélő az önmagától távoli és immár tőle idegen érzésekkel való számvetésre. A kollégiumi diákközösség vaskosan közönséges és pragmatikusan cinikus érzülete mindvégig mentalitásának része marad, és furcsa feszültségben áll az érzelmileg szélsőséges, finomkodó, életidegen divattal, amely a korabeli sikerkönyvekben és ennek visszfényeként a szalonvilágban uralkodóvá vált. Csokonait megélhetési okok arra kényszerítették, hogy mindkét közeget magától értetődőnek vegye, nyelvét sajátjaként használja. A református közösségnek azok a szellemi munkát végző tagjai, akik a köznép és az intézményrendszer határán, nagyon szerény anyagi lehetőségek között éltek, Csokonai egzisztenciájának természetbeni fenntartásához járultak hozzá. Anyagi lehetőségeik szűkössége folytán könyveinek kiadásához, amihez pénzre lett volna szükség, már nem tudtak hozzájárulni. Ebből a közegből Csokonainak rendre át kellett rándulnia azok körébe, akik mecénásként jöhettek számba, mert mozgósítható pénzfelesleggel rendelkeznek. Ebben a közegben Csokonai kény-

telen olyan elvárásoknak megfelelni, amelyek idegenek tőle. A felemás helyzetre és a helyzetből származó ellentmondások feloldására különféle ideológiákat dolgozott ki Csokonai, melyek közül az egyik legismertebb, legkicsiszoltabb, amely ugyanakkor a leginkább divatos és közismert mintára ment vissza, az Rousseau nevéhez kapcsolódott.

Noha Csokonaival kapcsolatban Rousseau neve gyakorta elhangzik, mégis kétséges, hogy valóban olyan elmélyült Rousseau-olvasó lett volna, ahogy a hagyomány feltételezi. A svájci-francia gondolkodó neve ekkorra már annyira ismert volt Magyarországon, hogy nemcsak filozófiai művek szerzőjét jelentette, hanem szimbolikus alakká vált. Neve kulturális emblémaként bukkan fel a korszak sok szereplőjének szótárában. Ebből az összetett, sokféle jelentést magában foglaló névből nem biztos, hogy Csokonai – amint sokáig szerették hinni – a radikális gondolkodóra és annak műveire gondolt, amikor nevét megemlítette. Rousseau nevének ritka előfordulásai közül különösen A' *Tihanyi Ekhó*hoz című versben bír erős költői hatással. Emiatt mélyen íródott be az irodalomtörténeti emlékezetbe egyfajta önértelmezésként, amely szerint Csokonai Rousseau-ban saját előképére ismert. Azonban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy nem a Rousseau-olvasásról árulkodik a versben megjelenő költői kép. Sokkal inkább egy olyan képről, amely nem Rousseau képe, hanem a szimbolikusan értelmezett Rousseau-jelenség kulturális közhellyé vált jelölője. Azt szeretném bemutatni az alábbiakban, hogy ebben a szövegösszefüggésben nem is a Rousseau-jelölő nyelvi jelentései vesznek hangsúlyosan részt a jelentés megalkotásában, hanem inkább egy vizuális ikonra utal a költő. Egy képet idéz az olvasó emlékezetébe, amelynek értelmezése segít hozzá a vers lehetséges jelentéseinek rekonstruálásához.

Minden jel arra utal, hogy Csokonait élete válságos időszakában érte 1795-ben a Kollégiumból történt – több mozzanatában mindmáig – tisztázatlan eltávolítás, a meghurcoltatással járó per, az elmarasztaló ítélet, az életpálya radikális megtörése. Ezzel a kijelentéssel azonban nyomban állást kellene foglalni abban is, hogy miért volt válságos ez az év? Mivel arra vonatkozóan sem áll rendelkezésre semmilyen ellenőrizhető információ, hogy milyen életpályára vonatkozó kilátásokat, terveket dédelgethetett magá-

ban Debrecenben a végzett tógátus diák. Ha a Csokonai-filológiát faggatjuk, ezen a ponton kevés megbízhatót tud mondani, ám annál több a feltételezés, a találgatás, a legenda. Így Csokonai közéleti és magánéleti próbálkozásai, tájékozódása tekintetében is homályos a kép. Bármilyen is lehetett az oka a Kollégium példátlanul szigorú ítéletének²¹¹, amelyet a kivételként érthető személyes barátságok ellenére az intézmény láthatólag mindvégig komolyan, Csokonai haláláig, sőt kicsit azon is túl, nyakas módon betartott. A temetési szertartás körüli huzavona, Csokonai végtisztességének körülményei, a Kollégium vezetésének kezdeti reakciója azt mutatja, hogy a szigorú ítélet ekkor is érvényben volt, és alig tudott szelídülni. A Kollégium professzori kara nem is képviseltette magát, csupán ismételten a személyes kapcsolatok voltak erősebbek, és az intézményi hatalommal szemben a magánemberi jelenlét, néhány preceptor és professzor lelki jelenléte mentette meg – az utókor szemében – a helyzetet.

Domby Márton epitáfiuma valóságos provokáció, amellyel a közönyös, ridegen elutasító, továbbra is kételkedő és kiközösítő kollégiumi értékrend hívott elő. A Kollégium nem akarta elismerni Csokonai másutt, nem a Kollégiumban, nem Debrecenben és nem a protestáns értelmiség körében kivívott poétai hírnevét. Diószegi Sámuel *halotti prédikációja tudósként* állította a halottat a gyászoló gyülekezet elé. Fazekas Mihály *halotti verse* mint protestáns halotti versszerzőt szólította meg Csokonait, az általa, mármint Csokonai által is használt műfajában a halott poéta által alkotott eszközökkel szólította meg őt Fazekas, állította a gyülekezet elé alakját. Annak a versnek a kontextusát idézte, a *Halotti versekét*, amely a kortárs protestáns szellemi közéletben valójában nem esztétikai értékei miatt keltett figyelmet, hanem a protestáns alkalmi versek között helyet foglaló, teológiai vitákat továbbgondoló, elmélkedő, kvázi teológiai szöveggént. Fazekas választása tematikus választás volt, vagyis az alkalom hívta életre. Saját szövege metonimikus kapcsolatba lépett Csokonai szövegével. Ezzel együtt a sír, amely Csokonai sírja volt, ekkor már a Hatvan utcai temetőben, korábban elkészült szöveggént a Csokonai által

²¹¹ {Ezt az állítást az újabb szakirodalom alapján meg lehet kérdőjelezni. Vö. SZILÁGYI M. 2014, 117–144.}

írt *Halotti versek*ben, most Fazekas csupán aktualizálta, immár a konkrét, fizikai értelemben, tehát a prezentáció aktualizáló alkalmazásával mutathatott rá a lába előtt elterülő gödörre. A református hermeneutika győzelme teljessé vált Csokonai költői erőfeszítéseivel ellentétben. Mert Csokonai szellemének és életművének megidézése *A Hafíz sírhalma* által vázolt megidézése lett volna találóbb és a halott szelleméhez méltóbb. Hafíz sírjának epitáfiuma ugyanis saját önértelmezésének megteremtésére tett kísérlet volt.

Csokonai maga is többször tett kísérletet saját epitáfiumának megírására. Saját sírhelyének megalkotása költői feladatává vált, önértelmező kísérleteinek szerves részét képezte. Az alkalmi jelleggel készülő, a protestáns gyászszertartás rituáléját saját maga műfaji kódjaiba beleíró halotti vers a *halott arc*ának megalkotását kívánta a műfaj művelőitől. A halotti vers hagyománya a megholt utólagos megalkotását, életének lezárt egészként való szemlélését és végső felmutatását szolgálta. A halott arcának lezártként való szemlélése Pál apostolnak Timóteushoz írott verse alapján történt, amely a cselekvő hit mérlegén értékelte a halott életének személyes teljesítményét (2Tim 4, 7–8). A protestáns halotti szertartás az egyéni élet kiteljesedésének, végső felizzásának rituális alkalmaként viszonyult a szertartás szavai által megidézett és még test szerint is jelen lévő, de már pusztán a szavak által megalkotott halotti arcmáshoz. A halott arca azonban az élet révén készül, vagyis a *réven*, amely az életből a halálba vivő parton, az átkelés helyénél fejeződik be. Vagyis a *halott arc* az élet minden pillanatában az emberrel van, a történő élettel változik, alakul. A felkészülés ennek az arcnak a rögzítésére az ember munkáját igényli, de a rögzítés, a formába öntés, a végső műalkotássá változtatás munkája Isten fenntartó közreműködése által megy végbe. A halál dialogikus helyzetét, amelyben a halott személy és Isten maga van jelen, a halotti versek mindenkor a sírra tekintve, a sírra mutatva és az élet nélküli test kiüresedett jelének jelenlétében hajtja végre. Ott tátong a szónok előtt a sír a maga valójában, ott fekszik a test a koporsóba zárva, és a sír üressége elnyeléssel fenyegeti a testet. A halott arcának megalkotása Isten által történt, a halotti vers (és természetesen a halotti oráció, halotti beszéd)

ezt az arcot kívánja reprezentálni, végső érvényes formájában rögzíteni, és drámai erővel felmutatni a gyászoló gyülekezet előtt.

A *halott arc* készítésében az ember is részt vehet, önmaga halálán túli jelenlétének megtervezése az élőknek természetesen hatalmában áll. A síremlék elkészítése a halálán túli jelenlét felügyeletére irányul, a személyes identitás részét képezheti. Csokonai életének válságos pillanataiban nem a testamentumáról, vagyis önmaga jogi folytonosságának tisztázásáról gondoskodik, annál is inkább, mivel ilyenfajta viszonyai a lehetőség szerint tisztázottak. Hanem a halott arc megalkotásán, az ezzel metonimikus viszonyt létesítő sír megalkotásán már az élő is dolgozhat. Csokonai élete válságos időszakaiban többször élt ilyen gesztussal. A protestáns hermeneutikától némiképp idegen módon elébe szalad a vég felől szöveggént olvasható és értelmezhető emberi élet textúrájának, és a képzőművészeti prezentáció felől, vagy pusztán epitáfiumkészítés felől önértelmező módon zárja le Isten értelmező, vagyis teremtmény munkáját.

A *füredi parton* első címváltozattal elkészült vers ilyenféle életbeli krízissel látszik értelmezői viszonyt létesíteni. A vers első változatának keletkezési ideje vitatott, csupán feltételezés szerint rögzült bizonyos valószínűsítő adatok által 1797 utánra. Szilágyi Ferenc a kritikai kiadásban határozottan 1798 márciusára helyezi a keletkezést. Ezt a feltételezést az első változat címébe emelt Füred helységnév szolgáltatja. Egész pontosan Füred mint életrajzilag hitelesíthető tartózkodási hely és a vers tartalmának ez egybeolvasása a lehetséges életrajzi háttérrel. Bár az első változatban szereplő Rózsi név, valamint Rózsi halálának említése kioltotta a Lilla-szerelemmel való szoros kapcsolat létesítését, ezáltal elbizonytalanította a vers életrajzi beágyazhatósága mellett az élményből való eredeztetésével együtt a keletkezés időpontjának már megoldottnak tűnő bizonyosságát is. Vagyis a szöveg első változata *Rózsi* említése miatt teljességgel eloldható a Lilla-szerelem biografikus háttérétől. Ennek következtében már csak a címbe szereplő helynév az egyetlen tájékozódási pont, és a filológia arra keres valamilyen fogódzót, hogy mikor járt Csokonai Füreden. Erre leginkább 1797 első felében kerülhetett sor.

A hiányos életrajz rendelkezésre álló adatai fényében leghamarabb 1796 nyarán juthatott el Csokonai Füredre, azt követően,

hogy 1796 késő nyarán Kovács Sámuel református lelkésznel Bicskén tartózkodott. Innen kiindulva látogathatta meg a Füreden élő Pálóczi Horváth Ádámot, fiatalkori példaképét, akivel levelezés útján, mint mesterével a tanítvány, már korábban is váltott poétai leveleket. Szilágyi Ferenc datálása az életrajzi konstrukció által befolyásolt, erősítő filológiai érvként a kézirat környezetére hivatkozik, amely önmagában nem látszik döntő erejűnek. Az általa említett *Diétai Magyar Múzsza*-beli idézet pedig sokkal inkább az 1796-os keletkezést támogatja: „Most hogy megholt Rozália; Három megint a’ Grátzia.” (Részlet a *Diétai Magyar Múzsza* 1796 novemberében megjelent füzetében olvasható, *Hány a’ Grátzia* című versből.) A *füredi parton* első szövegrétege, amely Rozáliáról beszél még Lilla helyett, és Rozália halálán kesereg, tematikus kapcsolódása miatt időben is indokoltnak látszik közel helyezni egymáshoz.

Szilágyi Ferenc és más Csokonai-kutatók értelmezéseit alapvetően a Rozália-szerelem életrajzi mozzanatként történő elvetése, illetve a versekben felbukkanó Rozália név Weszprémi Juliskával, Földi János feleségével történt – nagy valószínűséggel téves – azonosítása befolyásolta. Ugyanis sem Weszprémi Juliska tisztességtelenségére, sem Csokonaival való bármilyen bensőséges kapcsolatára vonatkozóan nincs bizonyíték a kutatók kaján fantáziálásán túl. Ezért indokoltnak látszik nem vonni kétségbe Csokonai kijelentéseit, sem bánatának megalapozottságát, sem Rozália létezését. Rozália halálát pedig el lehet fogadni olyan versteremtő alkalomnak, amely valódi részvétet hordoz, és amelyben a gyásznak állít emléket. Amennyiben pedig ezt megtesszük, akkor a *füredi parton* című verse kvázi halotti versként válik olvashatóvá. És akár még olyan feltevéseket is megfogalmazhatunk, hogy a Rozália halálát tudtul adó gyász hírről való értesülés csakis olyan által történhetett meg, aki ilyenféle intimitásba be volt avatva. Pálóczi Horváth Ádám ebben az időben minden jel szerint elég közel állt Csokonaihoz, esetében feltételezhető a beavatottság. Pálóczi Horváth Ádám kiterjedt levelezést folytatott, a Dunántúlon azon kevesek közé tartozott, akinek friss ismeretei lehettek a Debrecenben történő eseményekről. A Pesten is gyakorta felbukkanó Pálóczi Horváth sok pletykával, rágalommal, alaptalan váddal, emberi árulással szembesíthette a nála vendégeskedő Csokonait, akit az

új és számára kedvezőtlen hírek megrendíthettek. Mindezek fényében egyáltalán nem látszik elrugaszkodott lehetőségnek, hogy Csokonai Rozália halálának híreről – bárkit is fedhetett ez a költőinek tűnő név – éppen akkor szerezhetett tudomást, amikor 1796 késő nyarán ellátogatott Füredre. Épp egy éve hagyta el Debrecent. Most látja először a Balatont, amelyről már olvasott, sőt írt is. Elképzelte és megalkotta saját verseiben ő maga is. Most lát először olyan tájat, amely a szentimentális tájleírás kellékeihez, kliséihez hasonlít. Ő maga ekkoriban valóban elhagyatott; bizalmatlanság és gyanakvás övezi. Még nagyon közel, alig egy évre van az 1795-ös megaláztatás, életének nagy törése. Még keresi, de már ekkor sem találja a helyét a világban.

Ebben a helyzetben készül ez a vers, amely Rozáliának állít emléket, miközben saját halotti arcát alkotja meg benne. Olvashatjuk tehát gyászversként is *A füredi partont*, amely egy személyes veszteség apropóján végzi el az önértelmezést. Az önértelmezés eszköze a *halotti arc* megalkotása. A halott Rozáliával való találkozás, az újraegyesülés a halálban, az élet átmeneti, képzeletbeli felfüggesztésével történhet meg. Ekként, műfaji eszközként vizionál a vers beszélője halotti arcot, amely azonban az önértelmezés pillanatával is megajándékozza őt. Egy huszonhárom éves fiatalember önmaga halotti arcát állítja az olvasó elé, az érzékeny költészet kellékeit használja fel a vers díszleteinek megalkotásához: tópart, holdsütés, elhagyatottság, a háttérben pedig a vigadozó, zsibongó életet élő fürdőváros részvétlensége. A füredi partról képzeletben magát a vers beszélője a távolban derengő Tihanyba, amelynek ekkor már irodalmilag is közismert visszhangjához intézi szavait. De nem a természeti jelenséghez, hisz a tihanyi ekhó nem válaszol, mert nem is válaszolhat neki, hisz a vers hőse – a vershelyzetből tudhatóan az első változatban még inkább – Füreden tartózkodik, nem Tihanyban. A második változat megváltozott címe már jobban illeszkedik a Lilla-kötet kompozíciós terveibe. Ugyanakkor a földrajzi nevezetességeként elhíresült és referenciálisan túlságosan is telített jelentésű tihanyi visszhang beléptetése a vers olvasásába leszűkíti annak értelmezését. Ezért jelentkezik az erős, elhatalmasodó szándék, hogy konkrét időhöz és nagyon is konkrét élményhez kapcsolja a Csokonai-filológia a vers értelmezését.

Ha a verset gyászversként olvassuk, akkor a gyászolónak a halottal való közösségvállalása kerül előtérbe. Erre – az érzékeny líra kliséi szerint – az elképzelt halál idejébe helyezett találkozás által van lehetőség. Ezt a *sírt* és a hozzá kapcsolódó *halott arcot* alkotja meg a vers. Ehhez keres költői eszközöket. Két kulturális jelképet használ ennek érdekében. Az egyik az Ekhó mint mitológiai szereplő. A vers a térszerűsítés, az időbeli elhelyezés eszközeként konkretizálja Ekhó személyét Tihanyba. A vers azonban nem a klasszikus poétikákból ismert ekhós verstípus. A létrehívó szituáció azonban nem Tihanyba, hanem Füredre helyeződik. Az „Óh Tihannak rijjadó leánya!” – retorikai forma az ódai megszólítás tárgyát jelöli ki. Nem konkrét földrajzi-topográfiai értelmében veendő. Tihanyba a poéta általképzeli magát, mint a Boldogok Szigetére, ahová a görög mítosz szerint a halottak kerülnek. Ekhó mint Nárcisz kedvese lép fel a vers világában, ez a mítosz rejtett párhuzamot kínál a vers beszélőjének, hogy a halott Rozália és a visszaverődő hanggá vált Ekhó egymás mellé helyezésével a versben megszólaló hős Nárcisz szerepébe, a világból kivetett, halált sóvárgó előképnek a helyébe képzelhesse magát. A vers második, végső változata elejti ezt a megpendített szálát, mivel az élő és hűtlen Lilla személyére átirtnak a vers jelentéseinek lehetséges összefüggéseiben ez a mitológiai allúzió már értelmetlenné vált.

A másik kulturális utalás, amely a verset szervezi, épp Rousseau nevének megidézésével kerül be a szöveg világába. Nem Rousseau képe jelenik itt meg. A vers *Russzó* nevének említésével nem Rousseau-t, a szerzői nevet magát és a hozzá kapcsolható művek világát kívánja megidézni, hanem azt a képet állítja az olvasó elé, amely a *halott arc* megalkotásának részeként valójában a *sír képe*. A Balaton partvonalának korabeli változásai, a vízszint magasabb állása miatt ekkoriban Tihany a vízszintemelkedések idején még szigetként záródik el a Balaton-felvidéktől. Füred felől nézve a szigetszerűség vizuális élménye könnyen felkeltődik. Ekkor már a vers hőse képzeletben átkelt erre az általa képzeletben megalkotott szigetre. A boldogság szigete remetebarlangot ígér, sötét erdőt, a Természet kontemplálását, amely a lélek kiterjesztésével kecsegtet. A nagy lelkek felé törekvés helye, arrafelé, amely a létezés túlsó oldala. Aztán a sír ezen a szigeten ad végezetül arcot a beszélőnek. Rousseau-ra gondolva ismerősnek tűnik ez a sír.

Ugyanis Rousseau halála után, 1778 óta az Ermenonville szigeten nyugvó sír képe Európában ekkor kulturális jelként már közsímet volt. Nemcsak verbális leírás, hanem képzőművészeti reprodukciók növekvő száma által is. A szelíd nyárfák, a csendes hullámozó víztükör, a benne visszaverődő táj vizuális képe ismerős lehetett Csokonai számára is. Erre a vizuális képre játszik rá a vers képszerkezete: egy képzőművészeti alkotásra, amely Rousseau halál utáni árnyékának megalkotott jele, melyet a természeti környezet képi reprezentációja közvetített számára is (lásd a képmellékletben). Ezt a képet olvassa Csokonai verse. Ebben az arcképben, amely a sír képe, ismer rá önmaga halotti arcára. Ez a jelentés tér majd vissza 1804 áprilisának közepén a *Halotti versek* sorpárjában:

Te ki *Ermenonvill'* rideg szigetében
Nyugszol a' nyárfáknak lengő hívesében...

Jean-Jacques Rousseau sírja Ermenonville-ben

CSOKONAI ÉS A TÖBBIEK

*Az irodalomtörténész Borbély Szilárd –
szubjektív pályaképvázlat*

Borbély Szilárd irodalomtörténeti pályája egy Csokonai témájú szakdolgozattal indult, s negyedszázaddal később a szintén Csokonaival foglalkozó habilitációs értekezés benyújtásával zárult le. A jelen könyv ezt az értekezést tartalmazza, ez az utószó pedig a két végpont között megtett utat vázolja fel. Nem lehet ez más, mint szubjektív hangú áttekintés, hiszen ebben a negyedszázadban egyetemi kollégák voltunk, egy oktatói szobában dolgoztunk, számos közös vállalkozásunk volt. A pálya értékelése, az eredmények megmérése mások dolga lesz, a közelség elveszi a távlatot, csak egy vázlatos pályakép megrajzolására vállalkozhatok.

Tanulmányait a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar szakán végezte, szakdolgozata Szuromi Lajos tanár úr témavezetésével készült Csokonai *Értekezés az epopoeáról* című tanulmányáról, mellyel 1989-ben országos diákköri győztes lett. Ugyanabban az évben diplomázott, s óraadóként kezdte munkáját az egyetem irodalmi intézetében, majd rövid idő múlva, a Szuromi tanár úr váratlan betegsége és kényszerű visszavonulása miatt megüresedett tanszéki állásra került tanársegédként. Mindvégig itt dolgozott, órákat tartott még 1992 és 1995 közötti kandidátusi aspirantúrája idején is, melynek végére, Dávidházi Péter irányításával elkészült dolgozata.

Értekezése, *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról* című kötet (1995) a Kölcsény-bicentenárium idején megélénkült szakirodalmi érdeklődés közepette, a versről ekkoriban készült több nagy elemzés mellett is képes volt egészen új szempontokat felvetni, s ezzel komoly szakmai érdeklődést kiváltani. A szövegértelmezéseknek ahhoz a vonulatához kapcsolódott, amely a verset régi szövegha-

gyománnyok felől olvasta, s nem az életrajz tényeit és a különböző teoretikus és ideologikus tartalmakat kívánta nyomozni benne. A vanitas-irodalomhoz tartozóként mutatta fel a prédikációs és ponyvairodalom bizonyos hagyományait, s a régiség mellett olyan 18. századi költői és elmélkedő szövegek jelentőségére irányította a figyelmet, mint Kisfaludy Sándor Boldog szerelem-ciklusa vagy Herder történetfilozófiai írásai. A szakmai normákat teljességgel követő értekező formában készült könyv végén óvatosan hangot kapó személyes szkepszis ugyanakkor már jelezte a későbbiekben egyre erősebben megjelenő szerzői távolságtartást saját irodalomtörténeti pozíciójától: a hiábavalóság értelmezése helyett, ami a könyv tárgya, indokoltabbnak tartotta volna az értelmezés hiábavalóságáról beszélni.

A Kölcsény-könyv írásának idején számos más témájú tanulmánya is megjelent, így foglalkozott Ungvárnémeti Tóth Lászlóval, Ányos Pállal, Arany Jánossal, Kármán Józseffel, Sárváry Pállal. Aztán az új intézeti vállalkozás, a *Csokonai Könyvtár Források* című forráskiadás-sorozat indításakor elvállalta Bolyai Farkas drámáinak sajtó alá rendezését, ami 1998-ban meg is jelent. A választás nem független attól a színházi és drámatörténeti érdeklődéstől, amely már ekkoriban jellemezte, még jórészt ilyen tárgyú szemináriumain, speciális kollégiumain, ezt követően pedig megszorodtak, majd állandóvá váltak színházi munkái, termékeny szerzővé válván. A Bolyai-szövegkiadás az 1817-ben megjelent *Őt Szomorú Játékot* és az 1818-as vígjátékot, *A' pári'si pert* adja közre kritikai feldolgozásban, jegyzetekkel. A korrekt filológusi teljesítmény mellett is érződik, hogy a sajtó alá rendezői érdeklődés elsősorban a drámaszövegek nyelvére, a kor színpadi gyakorlatára irányul, s ezt a kísérőtanulmány egyértelműen meg is nyilvánítja, mikor az adott keretek között ki nem bontható, de további kutatásokra sarkalló észrevételeket fogalmaz meg a *Bánk bán* árnyékából kibújni nem tudó Bolyai-drámák világára nézve.

Csokonai a pályának ebben az első évtizedében sem került ki érdeklődéséből, időnként egy-egy tanulmányt szentelt neki, s folyamatosan készült a kritikai kiadásra, melynek záróköteteit végül négyen, intézeti munkatársak készítették el. A *Tanulmányokban* és a *Feljegyzésekben* Csokonai műfaji-poétikai tárgyú írásainak sajtó alá rendezése volt a feladata (mindkettő 2002-ben

jelent meg). Itt zárult le a szakdolgozóként elkezdett munka is, az eposz-tanulmány feldolgozása, de a Dayka-jegyzetek, a Dorottya-előszó, a költészeti kézikönyv tervezete és a verstani és műfaj-poétikai feljegyzések is az ő olvasatában lettek hozzáférhetőek e kiadásban. S az olvasat itt nem pusztán a sajtó alá rendezett szövegre vonatkozik, hanem mindarra, ami azt körülveszi: már a Bolyai-kiadásnál látható volt, a jegyzet számára nem pusztán (s talán nem is elsősorban) a filológiai ismeretek tere, az értelmezői gondolatfutamok időnként átveszik az uralmat felettük.

A Csokonai-kiadás lezárásával párhuzamosan gyakran beszélgettünk, hogy merre is lépjen tovább a tanszéken e munkák során megformálódott kis kutatócsoport, amely az addig jórészt elszigetelt magányban végzett kutatómunkát, ahol lehetséges, közös tevékenységgé alakította. A Kazinczy-életmű feldolgozása megfelelő kihívásnak tűnt, így belevágtunk, előbb pályázatok keretében a kiadás megalapozásának, majd a kötetek készítésének, az első három a legelső tervek megvitatása után nagyjából egy évtizeddel látott napvilágot, 2009-ben, közös sorozatszerkesztésünkben. Az egyik a *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig* címet viseli, s Kazinczy önállóan megjelent nagyobb fordításait tartalmazza, közülük az első négy Szilárd sajtó alá rendezésében olvasható. E négy mű között van a fiatal Kazinczy két legnagyobb hatású szépirodalmi vállalkozása, a *Gessner' Idylliumi* és a *Bácsmegyeynek összeszedett levelei*, továbbá a *Hamlet* és Bessenyei György egy német nyelvű írásának fiatalkori fordítása.

A filológusi mez ezúttal különösen a Bácsmegyeyhez írott jegyzetekben bizonyult szűkösnek számára, itt alig leplezetten tanulmányt írt, mely a mű értelmezési hagyományát kívánja kimozdítani az életrajzi olvasat erős pozícióiból, s rámutat, hogy az adaptációnak tekintett szöveg a nevek és a helyszínek megváltoztatásán kívül alapvetően szoros fordítása a német eredetinek. Elemzéseiből jól láthatóvá vált, hogy Kazinczy mindig pontosan elhatárolható szövegegységeket vesz munkába, azt fordítja le, majd az átdolgozások során, immár az eredetitől függetlenül saját szövegét formálgatja tovább, mindig ugyanezen szövegegységek határain belül. Ezt az egységet Szilárd szövegszekvenciának nevezte, s e fogalom és szemléletmód szervesen beépült a hagyományos kiadással párhuzamosan készülő elektronikus kiadás koncepció-

jába is. Hogy e szemléleti kompatibilitás ilyen kézenfekvő módon alakult, talán nem független azoktól az elsősorban német irányultságú komputerfilológiai stúdiumoktól, amelyek érdeklődését már hosszabb ideje jellemezték.

A Kazinczy- és Csokonai-kutatások körébe tartozik egy szép-irodalmi mű is, amely elválaszthatatlan az irodalomtudósi működéstől. Kazinczy születésének 250. évfordulóján, 2009-ben a Kazinczy-emlékév hivatalos konferenciája Debrecenben került megrendezésre, a kutatócsoport szervezésében. Az egyik estére színházi előadást terveztünk, s Szilárd azt vetette fel, hogy összehozna valamit, amit aztán a Csokonai Színház művészei előadhatnának. Így született a *DEA Debrecen, Kazinczy és Csokonai* című „Theátromi Bohóskodás”-a, a Csikos Sándor által vezetett lelkes színészcsapattal való szoros együttműködésben, az előadást az ünnepi alkalom után a Csokonai Színház stúdiószínpadán játszották tovább és tévéfelvétele is elkészült. A színpadi játék sok-sok Csokonai- és Kazinczy-művet használ fel (azonosításuk igazi kihívás lehet egy majdani Borbély Szilárd kritikai kiadás készítőjének), ezek a különböző időben és műfajban készült szövegek azonban összesimulnak egymással és a szerzői szöveggel, filológus és alkotó harmonikus egységét tanúsítva.

A Kazinczy-munkálatokkal egy időben kezdett hozzá Ráday Gedeon és Földi János költői életművének feltárásához, mert megbízást kapott ezek kritikai sajtó alá rendezésére a Régi Magyar Költők Tára 18. sorozatának keretein belül. Ez is 2009-ben jelent meg, s az ekkor összeíró munkák súlyos terheket raktak Szilárd vállára. A megelőző években sorra jelentek meg ilyen témájú tanulmányai, melyek már előre jelezték a vállalkozás fontosságát, hiszen alapvető levéltári kutatásokról adtak számot, elsősorban nyilván Ráday Gedeon esetében (hiszen a Földi-hagyaték elvesszett). Az előmunkálatok a költemények sajtó alá rendezésén túl megalapozták a prózai munkákra és a levelezésre kiterjedő teljes életműkiadást is, melynek terve azonban csak terv maradt.

Ennek az évtizednek a terméséhez tartozik még Vörösmarty válogatott verseinek kis kötete (2005), amely tudatosan megy szembe az élő kánonnal, hiszen olyan kultikus műveket hagy ki, mint a *Szózat*. Az ehhez utószóként írott tanulmány a közvélekedéstől erősen eltérő Vörösmarty-képet fogalmaz meg: áthelyezi a

hangsúlyokat a közéleti költőről a fiatalkori eposzköltőre, értelmezvén így egyben a rendhagyó válogatást is. A Vörösmartyval való foglalkozás más tanulmányokat is eredményezett, melyek a 2006-os *Árkádiában* című tanulmánykötetében önálló egységet alkotnak, az időközben Csokonairól született tanulmányok mellett legmarkánsabbat. (2012-ben pedig esszéi, recenziói jelentek meg önálló gyűjteményben, *Hungarikum-e a magyar líra?* címmel.)

A 2010-es évek legelején három Csokonai-könyv készült egyszerre a kutatócsoport keretei között, az én filológiai monográfiám 2012-ben, Szilágyi Márton életrajzi monográfiája 2014-ben jelent meg. Borbély Szilárd Csokonai-életrajza töredékben maradt, szomorú kötelességünk, hogy hozzáférhetővé tegyük. Még akkor is, ha nincsen készen, s nemcsak azért nincsen készen, mert nem teljes a biográfia, hanem mert a megírott fejezetek sem tekinthetők teljesen végleges szövegűnek. Az itt olvasható változat 2013 decemberének legvégén habilitációs értekezésként lett egybeszerkesztve, az eljárás megindult a Debreceni Egyetemen, s az értekezés bírálókhoz került. A továbbdolgozás során, mikor az értekezés könyvvé alakult volna, e bírálatok beépültek volna a végleges szövegbe, aminthogy sok egyéb baráti beszélgetés (éppen hármónk között) a jelen szövegbe is beépült. Erre az átdolgozásra s a hiányzó fejezetek megírására nem kerülhetett sor, így az értekezésként beadott változatot tudjuk csak kiadni, ami valójában egy tematikus tanulmánykötet (a kiadásról l. Szilágyi Márton előszavát).

A könyv három egysége közül az első kettő alapvetően egybe tartozó tanulmányokat tartalmaz, a harmadik pedig különböző Csokonai-művek értelmezéseit. A legterjedelmesebb első egység Debrecennel és Csokonai szüleinek a városban betöltött helyével, társadalmi szerepével foglalkozik, s ezek alapján közelít Csokonai karakteréhez, amelyet viszont az Árkadia-per kapcsán bont ki. Látható tehát, hogy nem a szokásos életrajzi narráció érvényesül itt, még ha úgy is tűnik első látásra a család és a környezet rajza, azok időrendi elsősége alapján. A második egység, amely a Lilla-szerelmet járja körül, szintén felbontja az időrendet, s a fejtegetéseket a szerelmi költészet kulcsaként értelmezett, a korábban készült *A' Tsókók* című prózaidillre futtatja ki. A harmadik egy-

ségben vannak tanulmányok a drámákról, a *Tempefőiről* és a *Karnyónéról*, majd a *Halotti versekről* és az *Újesztendei gondolatokról*, mindegyikben fontos szerepet kap az alkalmiság jelenléte, szövegalkakító ereje. A tanulmányok sorát a *Russzó sírja* című zárja, amely Csokonai önképfarmálását járja körül, visszkapcsolódva, miként egyébként az előző tanulmányok bizonyos részei is, az első két fejezetben érintett lényegi kérdésekhez.

A tanulmányokat átható szemléletről, a módszertani megfontolásokról a kötet első fejezete szól, itt csak egy olyan vonást emelek ki, melyet Szilárd irodalomtörténeti alkata egyik legfontosabb jellemzőjének érzek. Ezek a tanulmányok, miként más tanulmányai és gyakran szövegkiadói jegyzetei, mindig valami olyan meglátásra épülnek, amely erősen magához rendeli anyagát. Szuverén alkotóként általában olyat látott meg egy-egy szövegben, amelyet más nem, s amelyet nem rendszerező tudósi elmével lehet meglátni. Ez a különös szövegérzékenység az ő igazi „módszertani” sajátossága, az ebből eredő új megvilágítás a tanulmányok érdemi hozadéka. Miközben persze képzett és gyakorló filológus volt, nagy elméleti tájékozottsággal, széles körű irodalomtörténeti ismeretekkel rendelkezett. De könnyen ellépett ezektől is, egyre kevésbé érezvén kielégítőnek a tudományos diskurzus hagyományos kereteit.

Idéztam első könyvét, a Kölcsey *Vanitatum vanitasáról* írottat, mikor is a hiábavalóság értelmezése helyett inkább az értelmezés hiábavalóságáról való gondolkodás indokoltságát vetette fel. A szkepszis idővel egyre nőtt benne, csak azzal vigasztalta magát s beszélgetéseinkben minket, hogy úgysem olvassa senki a mi irományainkat. A szövegekkel való szöszölésről persze nem tudott leszokni, hiszen ez volt leginkább elfogadható foglalatossága, de új utakat keresett. Az *Árkádiában* kötet utószavában így fogalmazta meg irodalomtörténeti dilemmáját, s az e dilemmára adott válaszát:

Mivel ezek az írások irodalomtörténeti legendákat vizsgálnak, illetve irodalomtörténeti legendákat próbálnak szertefosztatni, mindeközben kénytelen-kelletlen új legendákat hoznak létre. Úgy tűnik, egy legenda olyan erős, hogy csak másik legendával helyettesíthető, mert nagy ereje van a történeteknek. Egy irodalomtör-

téneti történet kritikus vizsgálata megkerülhetetlenül egy másik történet alkotását eredményezi. Miután ezeknek az írásoknak a szerzője szembesült ezzel a belátással, tudatosan törekszik arra, hogy a történetmondás narratív eszközeit felhasználva írja meg bizonyos irodalomtörténeti történetek újraelbeszelését.

Az itt megfogalmazott belátás és törekvés jellemzi alapvetően a jelen kötet tanulmányait is, legyen szó akár a Debrecent éltető mitológiáról vagy Vajda Julianna alakjáról. Ahogy korábban az 1804-es nagyváradi temetésről és Rhédey Lajosról krimijellegű történet készült, úgy úszik most itt a későbbi Lilla alakjára Fábián Julianna. Az olvasó eldönti majd, melyik legendát akarja hinni. S persze azt is, hogy akar-e legendát. Borbély Szilárd egyenes tudós, Rodolfo módjára előre megmondja: Vigyázat, csalog! Aki akarja, járjon utána, de szerinte végül is mindegy. Mindeközben azonban leheletfinom meglátások állítják elének a kézbe fogott vizsgálati tárgyat, úgy, ahogy még nem láttuk. Mi nem láttuk. Ahogy csak ő látta.

Debreczeni Attila

BIBLIOGRÁFIA

- BALLAGI 1888 BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., Franklin-Társulat, 1888.
- BALOGH 1947 BALOGH István, *Cívisek társadalma*, Debrecen, Misztótfalusi, 1947.
- BALOGH 1953 BALOGH István, *Ásatási jelentés Kézirat*, Debrecen, Déri Múzeum, 1953/12.
- BALOGH 1969 BALOGH István, *Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere = Studia Litteraria*, Tomus VII, redigunt J. BARTA et I. BÁN, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1969, 11–53.
- BÁN 1974 BÁN Imre, *Csokonai és Debrecen*, Alföld, 1974/1, 15–20.
- BÁN–JULOW 1964 BÁN Imre–JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1964.
- BARÓTI 1980 BARÓTI Dezső, *Lilla, avagy egy poétai román = B. D., Árnyékban és fény: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Gondolat, 1980, 193–264.
- BEKE 1959 BEKE Ödön, *A botanikus Csokonai*, ItK, 1959/3–4, 478–482.
- BENDA 1978 BENDA Kálmán, *A magyar nemesi mozgalom 1790-ben = B. K., Emberbarát vagy hazafi?: Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, Bp., Gondolat, 1978, 64–104.

- BENKÓ 1908 BENKÓ Imre, *Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt*, Nagykőrös, Ottinger E., 1908.
- BÉNYEI 1984 BÉNYEI József, *Magyar írók pereit*, Bp., Kozmosz Könyvek, 1984.
- BÍRÓ 1973 BÍRÓ Ferenc, *Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton*, ItK, 1973/6, 680–686.
- BÍRÓ 1975 BÍRÓ Ferenc, *Csokonai Vitéz Mihály, A boldogság = Miért szép?*, szerk. MEZEI Márta, KULIN Ferenc, Bp., Gondolat, 1975, 36–44.
- BÍRÓ 1983 BÍRÓ Ferenc, *A lélek halhatatlansága istenfogalmáról*, ItK, 1983/1–3, 259–266.
- BÍRÓ 1989 BÍRÓ Ferenc, *Csokonai programja*, ItK, 1989/4, 351–369.
- BÍRÓ 1991 BÍRÓ Ferenc, *A pillangó halála: Csokonai gondolatvilágának alakulása 1795 után*, ItK, 1991/4, 370–385.
- BÍRÓ 1994 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994.
- BORBÉLY 1996 BORBÉLY Szilárd, *Ahogy Kölcsey olvassa Csokonait = Folytonosság vagy fordulat?: A felvilágosodás kutatásának időszervi kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 344–352.
- BORBÉLY 2000 BORBÉLY Szilárd, *[A'] Magánosság[hoz]: Egy líratörténeti elbeszélés részlete = In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000, 80–94.
- BOROS 1965 BOROS Dezső, *Komáromtól Csurgóig: Adalékok Csokonai életéhez*, Alföld, 1965/2, 64–71.
- BOROS 1969 BOROS Dezső, *Adalékok Csokonai csurgói tanárságához* = *Studia Litteraria*, Tomus VII, redigunt J. BARTA et I. BÁN, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1969, 93–108.

BORZSÁK 1955	BORZSÁK István, <i>Budai Ézsaiás és klasz-szika-filológiánk kezdetei</i> , Bp., Akadémiai, 1955.
BUDAI 1800	<i>Közönséges história</i> , Készítette tanítványai számára BUDAI Ésaiás Philosophia Doc-tora, és a' Debreczeni Ref. Collegiumbann Históriának, Görög Nyelvnek, és Deák Ékesennszóllásnak Professora. Első rész, Debreczenbenn, Nyomt. Szigethy Mihály által. M. DCCC. Esztendőbenn.
BUSA, V. 1985	V. BUSA Margit, <i>Adatok Kazinczy Ferenc Diogenes-fordításához</i> , Könyv és Könyvtár XIV, 1985, 87–96.
CALAMUS 1912	CALAMUS (BOLDISÁR Kálmán), <i>Debreceni nemes családok</i> , Debreczeni Képes Kalendárium, 1912, 121–132.
CSANAK, F. 1983	F. CSANAK Dóra, <i>Két korszak határán: Teleki József, a hagyományőrző és a felvilágosult gondolkodó</i> , Bp., Akadémiai, 1983.
CSEJTEI 1990	CSEJTEI István, <i>A borbélymester hagyatéka: ...Különbkülönbféle Belső és Külső Nyavalyák ellen való hasznos orvosságok</i> , Csokonai József debreceni chirurgus receptkönyve, Debrecen, Csokonai, 1990.
CsEml.	<i>Csokonai emlékek</i> , kiad., jegyz. VARGHA Balázs, Bp., Akadémiai, 1960.
CSETRI 1990	CSETRI Lajos, <i>Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában</i> , Bp., Akadémiai, 1990.
Cs/Fel.	CSOKONAI VITÉZ Mihály <i>összes művei: Feljegyzések</i> , kiad., jegyz. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Bp., Akadémiai, 2002.
Cs/Lev.	CSOKONAI VITÉZ Mihály <i>összes művei: Levelezés</i> , kiad., jegyz. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999.

CSOKONAI 1800	CSOKONAI VITÉZ Mihály, <i>A szépség' ereje a bajnoki szívenn</i> , Debrecen, Szigethy, 1800.
CSOKONAI 1805	<i>Lilla: Érzékeny dalok III. könyvben</i> , CSOKONAI VITÉZ Mihály által, Nagy-Váradonn, Máramarossi Gottlieb Antal' betűivel, 1805.
CSOKONAI 1996	CSOKONAI VITÉZ Mihály, <i>Lilla</i> , kiad. DEBRECZENI Attila, Budapest, Ikon, 1996.
CSORBA 1982	CSORBA Sándor, <i>Kölcsey és Debrecen</i> , Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Akadémiai Bizottság, 1982.
Cs/ÖM. I.	CSOKONAI VITÉZ Mihály <i>összes művei: Költemények</i> , I, kiad., jegyz., bev. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1975.
Cs/ÖM. II.	CSOKONAI VITÉZ Mihály <i>összes művei: Költemények</i> , II, kiad., jegyz., bev. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1988.
Cs/ÖM. III.	CSOKONAI VITÉZ Mihály <i>összes művei: Költemények</i> , III, kiad., jegyz., bev. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1992.
Cs/ÖM. IV.	CSOKONAI VITÉZ Mihály <i>összes művei: Költemények</i> , IV, kiad., jegyz., bev. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1994.
Cs/ÖM. V.	CSOKONAI VITÉZ Mihály <i>összes művei: Költemények</i> , V, kiad., jegyz., bev. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2002.
Cs/Széppr.	CSOKONAI VITÉZ Mihály <i>összes művei: Szépprózai művek</i> , kiad., jegyz. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1990.
Cs/Színm.	CSOKONAI VITÉZ Mihály <i>összes művei: Színművek</i> , 1–2, kiad., jegyz. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Bp., Akadémiai, 1978.
Cs/Tan.	CSOKONAI VITÉZ Mihály <i>összes művei: Tanulmányok</i> , kiad., jegyz. BORBÉLY

- Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., Akadémiai, 2002.
- CSÜRÖS 1905 CSÜRÖS Ferenc, *Csokonai collegiumi pöre*, ItK, 1905/4, 445–464.
- DANYI–DÁVID 1960 DANYI Dezső, DÁVID Zoltán, *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*, Bp., Központi Statisztikai Hivatal, 1960.
- DÁVID 2006 DÁVID Péter, *Csokonai Vitéz Mihály Alkalmatosságra írt versek című kötetének értelmezéséhez = A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Szeged, 2006 (klasszikus magyar irodalomtörténet 2.), 113–135.
- DÁVIDHÁZI 1989 DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp., Gondolat, 1989.
- DÁVIDHÁZI 1998 DÁVIDHÁZI Péter, *A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében = D. P., Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 174–206.
- DÁVIDHÁZI 2004 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004.
- DÁVIDHÁZI 2006 DÁVIDHÁZI Péter, *Csokonai és az irodalomtörténet feltételelessége*, Alföld, 2006/8, 46–65.
- DEBRECZENI 1998a DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője: a felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998.
- DEBRECZENI 1998b DEBRECZENI Attila, *A „kötött ihletek” költője: Fazekas Mihály: Cs. et F.*, Tiszatáj, 1998/12, Diákmelléklet, 1–15.

- DEBRECZENI 2001 *Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001.
- DEBRECZENI 2005a DEBRECZENI Attila, „Egy nádas házba szorult cosmopolita”: Csokonai halálának 200. évfordulójára, *Híd*, 2005/1, 54–58.
- DEBRECZENI 2005b DEBRECZENI Attila, *A Zöld Codex rejtélyei: Egy filológiai felfedezés továbbgondolása Csokonai „zsengéi”-re nézve = „Et in Arcadia ego”: A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 51–78.
- DEBRECZENI 2012 DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Bp.–Debrecen, Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.
- DEMETER–PINTÉR 2005 DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, „Jöszte poétának”: *Egy ismeretlen Csokonai versgyűjtemény*, Bp., Argumentum, 2005.
- DOMBY 1817 DOMBY Márton, *Csokonay V. Mihály élete ’s Némely még eddig ki nem adott munkái*, Pesten, Trattner, 1817.
- DOMBY 1955 DOMBY Márton, *Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól*, kiad., jegyz. VARGHA Balázs, Bp., Magvető, 1955.
- FENYŐ 1976 FENYŐ István, *Az irodalom reszpublikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., Akadémiai, 1976.
- FERENCZ 2005 FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2005.
- FERENCZI 1907 FERENCZI Zoltán, *Csokonai*, Bp., Franklin-Társulat, 1907.

- FERENCZY 1968 Dr. FERENCZY Miklós, *Csokonai Lillája*, H. n., Hazafias Népfront Komárom megyei Bizottsága és a Komárom Megyei Tanács V. B. Művelődési Osztálya, 1968.
- FERENCZY 1971 Dr. FERENCZY Miklós, *Csokonai gyűű-jének története*, Új Forrás, 1971/2, 97–99.
- FERENCZY 1982 Dr. FERENCZY Miklós, *A Lilla-per (1844–1852)*, Almásneszmély, a szerző kiadása, 1982.
- FERENCZY 1986 Dr. FERENCZY Miklós, *Csokonai- és Lilla- emlékek Komárom megyében: Almásneszmélyi adattár*, Almásneszmély, kiadta a Komárom megyei Tanács művelődési osztálya, 1986.
- GÁBORJÁNI SZABÓ 2005a GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, A „*tirantörvény*” vagy a „*Collegiumnak java*”? : *Csokonai „kicsapatásának” hátteréről*, Debreceni Szemle, 2005/1, 55–68.
- GÁBORJÁNI SZABÓ 2005b GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Egy rejtélyes Csokonai-szöveg intertextualitása és a költő „kicsapatásának” háttere*, Alföld, 2005/12, 58–76.
- GULYÁS 1925 GULYÁS József, *Csokonai színdarabjainak előadása*, ItK, 1925/1–2, 123–126.
- GVADÁNYI 1798 *Verses levelezés, a melyet folytatott gróf GVADÁNYI József magyar lovas generális nemes FÁBIÁN Juliannával, nemes Bédi János élete párjával, melybe több nyájas dolgok mellett, királyi Komárom városába történt siralmas földindulás is leíratott és a versekbe gyönyörködők kedvéért kiadattott*, Pozsony, Wéber Simon Péter, 1798.
- GVADÁNYI 1975 GVADÁNYI József, *Egy falusi nótáriusnak budai utazása*, Rontó Pál, Bp., Szépirodalmi, 1975.

- GYAPAY 2001 GYAPAY László, „A' tisztább ízlésnek regulájival”: Kölcsey kritikus pályakezdése, Bp., Universitas, 2001.
- GYÖRE 2001 GYÖRE Zoltán, *Eddig ismeretlen kapcsolatok a Csokonai családban*, ItK, 2001/3–4, 359–368.
- GYÓRI 1996 GYÓRI L. János, „A mythos magánya” – észrevételek Csokonai debreceni „kicsapattásának” történetéhez, Debreceni Szemle, 1996/1, 62–78.
- HARASZTI 1880 HARASZTI Gyula, *Csokonai Vitéz Mihály*, Bp., Aigner Lajos, 1880.
- HÁSZ-FEHÉR 2003 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Tanulmányfejek (Kazinczy Dayka-portréjának és Berzsenyikanonizációjának párhuzamai) = Klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj, 2003, 33–73.
- HERMANN 2005 HERMANN Zoltán, *A poétai román mint kontextus: Kisfaludy Sándor: Himfy szerelmei*, ItK, 2005/4–6, 534–542.
- HERMANN 2007 HERMANN Zoltán, „...az élet nem Román és a' Román nem élet...” avagy Vitéz Mihály gyötrelmei = „'S végre mivé leszel?”: *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2007, 181–197.
- HERPAY 1925 HERPAY Gábor, *Nemes családok Debreczenben*, Debrecen, Debrecen szabad királyi város – Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, 1925.
- HERPAY 1926 HERPAY Gábor, *Nemes családok Hajdúvármegyében*, Debrecen, Debrecen szabad királyi város – Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, 1926.

- HORVÁTH 1936 HORVÁTH János, *Csokonai: Csokonai költő-barátai*, Földi és Fazekas, Bp., Kócai Lajos, 1936.
- HOVÁNSZKI 2004 HOVÁNSZKI Mária, *Csokonai dallamkövető versei*, ItK, 2004/4, 466–482.
- HOVÁNSZKI 2005 HOVÁNSZKI Mária, *A Karnyóné (vén) asszonycsúfolói az énekköltészeti hagyomány felől*, Debreceni Szemle 2005/1, 97–105.
- HUNYADI 1794 HUNYADI SZABÓ Ferentz, *Keresztyény Archivarius, vagy olyan históriai gyűjtemény, mellyben össze- szedegettetve feltaláltatnak a' Bibliában elő-forduló dolgoknak a' régi külső íróknál meg-maradott nyomai; és az ő tulajdon szavaikkal, 's azokra-való szükséges jegyzésekkel előadatnak, azon külső írók' életek idejének rendi szerint*, I–II. darab, Vátzon, Nyom. Marmarossi Gottlieb Antalnál, 1794.
- IMRE 1995 IMRE Mihály, „Magyarország panasz”: *A Querella Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.
- IMRE 1997 IMRE Mihály, *Vesztett csata a fiziko-teológizmus örökségével (Szőnyi Benjamin öregkori verseskötete: Istennek Trombitája..., Buda 1790–1791) = Szőnyi Benjámín és kora (1717–1794): Tanulmányok Szőnyi Benjámínról*, szerk. IMRE Mihály, Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium, 1997, 131–176.
- JUHÁSZ 1953 JUHÁSZ Géza, *Csokonai Rozáliája*, It, 1953/3–4, 440–464.
- JUHÁSZ 1977 JUHÁSZ Géza, *Csokonai-tanulmányok*, kiad., bev., jegyz. JUHÁSZ Izabella, Bp., Akadémiai, 1977.
- JULOW 1975 JULOW Viktor, *Csokonai Vitéz Mihály*, Bp., Gondolat, 1975.

- KAZINCZY 1987 KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, kiad., szerk., bev., jegyz. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Magvető, 1987.
- KAZINCZY 2009 KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyei-től Pyrkerig: Önállóan megjelent fordítás-kötetek*, kiad. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.
- KazLev. *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXI, közzéteszi VÁCZY János, Bp., 1890–1911; XXII. (I. pótkötet), Bp., 1927; XXIII. (II. pótkötet), Bp., 1960.
- KERÉNYI 1972 KERÉNYI Ferenc, *A tündérbohózáttól a népszínműig = Mesterség és alkotás: Tanulmányok a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmáról*, szerk. MEZEI Márta, WÉBER Antal, Bp., Szépirodalmi, 1972, 312–335.
- KERÉNYI 1990 KERÉNYI Ferenc, *Magyar színháztörténet 1790–1873*, Bp., Akadémiai, 1990.
- KERÉNYI 2000 *A magyar színikritika kezdetei (1790–1837)*, kiad., jegyz. KERÉNYI Ferenc, I–III. kötet, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2000.
- KERÉNYI 2002 KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002.
- KERÉNYI 2008 KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008.
- KERESZTESI 1868 KERESZTESI József, *Krónika Magyarországnak polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén: Keresztesi József egykorú eredeti naplója*, Pest, Ráth Mór, 1868.
- KESZEG 2007 KESZEG Anna, *Helyhez kötni a verset, Csokonai alkalmi verseinek egy csoportjáról = „S végre mivé leszél?": Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicente-*

- nárium *alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2007, 125–140.
- KILIÁN 2001a KILIÁN István, *Adatok a Csokonai család történetéhez* = K. I., *Csokonai boldog napjai: Tanulmányok a költő borsodi, abaúji, zempléni napjairól és kultuszáról*, Miskolc, Felsőmagyarországi Kiadó, 2001, 9–45.
- KILIÁN 2001b KILIÁN István, *Csokonai és Puky István barátsága* = K. I., *Csokonai boldog napjai: Tanulmányok a költő borsodi, abaúji, zempléni napjairól és kultuszáról*, Miskolc, Felsőmagyarországi Kiadó, 2001, 46–99.
- KISFALUDY 1892 KISFALUDY Sándor *összes munkái*, kiad. ANGYAL Dávid, Bp., Franklin-Társulat, 1892.
- KOMORÓCZY 1955 KOMORÓCZY György, *Debrecen története a felszabadulásig: a város gazdasági és társadalmi képe*, Debrecen, Debrecen Város Tanácsának Népművelési Osztálya, 1955.
- KÖVY 1989 KÖVY Sándor, *A magyar törvénynek rövid summája: a gyermekek számára*, Pozsony, 1798. Hasonmás kiadás: kiad. CSORBA Csaba, [Miskolc], Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Csoportja, 1989.
- KÖLCSEY 1960 KÖLCSEY Ferenc *összes művei*, I, kiad. SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, Bp., Szépirodalmi, 1960.
- KULCSÁR-SZABÓ 1998 KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Irodalomtörténet(i)kán(ok)* = K-SZ. Z., *Hagyomány és kontextus*, Bp., Universitas, 1998, 165–186.
- KULINI NAGY 1871 KULINI NAGY Benő, *Csokonai Vitéz Mihály Életrajza* = *Csokonai Szobor-Emlék*, Írták Többen, szerk., kiad. KULINI NAGY Benő, Debreczen, Telegdy K. Lajos, 1871, 3–30.

- LAKNER 2006 LAKNER Lajos, *Csokonai ünnepek – avagy hogyan lett Csokonai Debrecené*, Debreceni Disputa, 2006/4, 24–28.
- LAKNER 2010 LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, PhD-értekezés, http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/108604/5/Lakner_Lajos_disszertacio-t.pdf
- LEVI 2000 Giovanni LEVI, *A mikrotörténelemről = Történeti antropológia: Módszertani írások és esettanulmányok*, szerk. SEBŐK Marcell, Bp., Replika Kör, 2000, 127–146.
- LÓSY-SCHMIDT LÓSY-SCHMIDT Ede, *Hatvani István élete és művei 1718–1786*, Debrecen, Studium, 1931.
- MALÁN 1954 MALÁN Mihály, *Csokonai Vitéz Mihály exhumációjának eredményei = A Magyar Tudományegyetem Biológiai Intézeteinek évkönyve 1952*, Bp., Tankönyvkiadó Vállalat, 1954, 251–262.
- MÁLYUSZ 1926 Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795, kiad., bev., jegyz. MÁLYUSZ Elemér, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1926.
- MARGÓCSY 1999 MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999.
- MARTINKÓ 1977 MARTINKÓ András, *Vitéz Mihály siratása: Képzelt monológ egy Csokonai-émlékezésen = M. A., Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 5–54.
- MÉSZÁROS 1793 MÉSZÁROS Ignác, *Minden esetekre elkészült Magyar Szekretárius*, Pest, Trattner, 1793.
- MEZEI 1994 MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994.
- NAGYBÁKAY 1922 NAGYBÁKAY (RICKL) Antal, *Kétszázéves debreczeni kereskedő család: A Várady-*

- Szabók, Debreczeni Képes Kalendárium, 1922, 44–48.
- NAGYBÁKAY 1936 NAGYBÁKAY (RICKL) Antal, *Simonffy Sámuel: A Debreceni Nemes Kalmár Társaság kiváló tagja, debreceni főbíró élete, munkássága, családja és kora (1754–1821)*, Debrecen, Studium, 1936 (A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai, VI. kötet, 5. füzet).
- NAGYBÁKAY 1942 NAGYBÁKAY (RICKL) Antal, *Egy barokk-kori debreceni főbíró élete: Szeremley Sámuel, a nemes kalmári társaság tagja és családja*, Debrecen, Studium, 1942 (A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai VIII. kötet, 6. füzet, szerk. SZÁDECZKY-KARDOSS Tibor).
- NAGY I. 2007 NAGY Imre, *Iskola és színház: Csokonai vígjátékai és a magyar iskolai komédia*, Bp., Balassi, 2007.
- NAGY S. 1940 NAGY Sándor, *A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig: Kerettörténet*, Debrecen, Debrecen szabad királyi város – Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, 1940.
- NAGY S. 1973 NAGY Sándor, *Földi János házassága: Egy tudományos misztifikáció természetrajza és Csokonai állítólagos szerelme*, Alföld, 1973/11, 146–157.
- OLÁH 1861 OLÁH Károly, *Csokonai háza = Csokonai Szobor-Emlék*, Írták Többen, szerk., kiad. KULINI NAGY Benő, Debrecen, Telegdy K. Lajos, 1871, 137–140.
- ONDER 2003 ONDER Csaba, *A klasszika virágai: anthológia – praetexta – narratíva*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003.
- ONDER 2007 ONDER Csaba, „...ő lesz Dictátor közöttünk?": *A Nekrológ-ügy Kazinczy hatalmi*

- stratégiájában* = „'S végre mivé leszél?: Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából, szerk. HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2007, 103–121.
- PÁL 1988 PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., Akadémiai, 1988.
- PÁLÓCZI 1792a *Hol-mi, Külömb-külömbféle dolgokról irtt darab-versek. 'S rész szerént folyó beszédek harmadik darab. Mellyet maga' egyszer másszor írogatott munkájiból öszve-szedett, és most közre botsát HORVÁTH Ádám, Pest, Trattner, 1792.*
- PÁLÓCZI 1792b PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Psychologia: az az A' Lélekről való Tudomány. Íratott 1789-dik Esztendőben*, Pesten, Trattner, 1792.
- PÁLÓCZI 1942 PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám *Holmi-jának negyedik darabja*, kiad., bev., jegyz. Dr. ÉCSY Ö. István, Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Kollégium Igazgatótanácsa, 1942.
- PENYIGEY 1941 PENYIGEY M. Dénes, *Szabad és királyi Debreczen Várossában lakó Nemesek Nevei betű rendben*, 1840-ben ösze írta SZENTGYÖRGYI Elek, Magyar Családtörténeti Szemle, 1941, I/260–262, II/283–286.
- PÉTERFFY 1985 PÉTERFFY Ida, *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*, Bp., Akadémiai, 1985.
- PUKÁNSZKY 1956 PUKÁNSZKY Kádár Jolán, *A drámaíró Csokonai*, Bp., Akadémiai, 1956.
- RÁCZ 1989 RÁCZ István, *A debreceni cívisvagyon*, Bp., Akadémiai, 1989.
- RÁCZ 1995 RÁCZ István, *Az Ország Iskolája: A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1995.

- RÁCZ 2000a RÁCZ István, *A civis fogalma* = R. I., *Parasztok, hajdúk, civisek: Társadalomtörténeti tanulmányok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 225–271.
- RÁCZ 2000b RÁCZ István, *Hatvani István vagyona és társadalmi előjogai* = R. I., *Parasztok, hajdúk, civisek: Társadalomtörténeti tanulmányok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 289–314.
- RÁKAI 2001 RÁKAI Orsolya, *Rhédeyné Kácsándy Terézia temetésének leírása*, ItK, 2001/5–6, 712–715.
- REITZENSTEIN 1907 Albin Freiherr von REITZENSTEIN, *Wieland*, Maurerische Klassiker IV, Berlin, Franz Wunder, [1907].
- RÉVÉSZ 1959 RÉVÉSZ Imre, *Sinai Miklós és kora: Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*, Bp., Akadémiai, 1959.
- RÉVÉSZ 1966 RÉVÉSZ Imre, *Bécs Debrecen ellen: Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből*, Bp., Akadémiai, 1966.
- ROHONYI 1975 ROHONYI Zoltán, *A magyar romantika kezdetei*, Bukarest, Kriterion, 1975.
- RONCSIK 1924 Dr. RONCSIK Jenő, *A tűz pusztításai Debrecenben*, Debrecen, Debrecen szabad királyi város – Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, 1924.
- RÓZSA 1973 RÓZSA György, *Iconographia Csokonaiana*, ItK, 1973/6, 707–715.
- SÁPI 1957 SÁPI Lajos, *A városrendezés kezdete Debrecenben a XIX. század elején* = *A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1948–1956*, Debrecen, Déri Múzeum, 1957, 119–134.
- SÁPI 1972 SÁPI Lajos, *Debrecen település- és építéstörténete*, Debrecen, Déri Múzeum Baráti Köre, 1972.
- SCHEIN 2008 SCHEIN Gábor, *Az életrajzok visszatérése?*, Jelenkor, 2008/9, 965–974.

- SEILER 1802 SEILER Friderik György, *Protestánsbeli köz emberek olvasó könyve*, Pozsony, Weber Simon Péter, 1802.
- SINKÓ 1965 SINKÓ Ervin, *Csokonai életműve*, Novi Sad, Forum, 1965.
- SZABÓ M. 1984 SZABÓ Magda, *A macskák szerdája: Egy Csokonai-dráma stációi*, Jelenkor, 1984/12, 1125–1131.
- SZABÓ P. 1989 SZABÓ Péter, *A végtisztesség: A főúri gyászszertartás mint látvány*, Bp., Magvető, 1989.
- SZABÓ, S. 1904 S. SZABÓ József, *Rakovszky Dániel (1761–1843)*, Debreczeni Képes Kalendárium, 1904, 31–34.
- SZABÓ, S. 1908 S. SZABÓ József, *Diószeghy Sámuel*, Debreczeni Képes Kalendárium, 1908, 26–33.
- SZAJBÉLY 2001 SZAJBÉLY Mihály, „*Idzadnak a’ magyar tollak*”: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2001.
- SZAMOTA 1891 SZAMOTA István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717*, Bp., Franklin-Társulat, 1891.
- SZANA 1869 SZANA Tamás, *Csokonai életrajza*, Debrecen–Nyíregyháza, Csáthy Károly, 1869.
- SZAUDER 1980a SZAUDER József, *A lappon éneke „A lélek halhatatlanságá”-ban és az „Edda” = SZ. J., Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, kiad., jegyz. SZAUDER Mária, Bp., Akadémiai, 1980, 318–338.
- SZAUDER 1980b SZAUDER József, *A város, a család, a kolégium világa = SZ. J., Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, kiad., jegyz. SZAUDER Mária, Bp., Akadémia, 1980, 5–29.
- SZAUDER 1980c SZAUDER József, „*Rémítő s vidító kétségek*” (*A lélek halhatatlansága*) I. részéről:

- műhelytanulmány) = SZ. J., *Az éj és a csil-
lagok: Tanulmányok Csokonairól*, kiad.,
jegyz. SZAUDER Mária, Bp., Akadémiai,
1980, 293–317.
- SZENTJÓBI SZABÓ 2001 SZENTJÓBI SZABÓ László *összes költemé-
nyei*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., Ba-
lassi, 2001.
- SZEREMLEI 1913 SZEREMLEI Sámuel, *Hód-Mező-Vásárhely
története*, V. k. Hódmezővásárhely, 1913.
865–1183.
- SZIGETHY 1793 SZIGETHY Gábor, *Csokonai Vitéz Mihály
halotti versei: „A lélek halhatatlanságá-
ról”*, Világosság, 1973/10, 610–616.
- SZILÁGYI F. 1981 SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai művei nyomá-
ban: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1981.
- SZILÁGYI F. 1998 SZILÁGYI Ferenc, *„Az Ész világa mel-
lett...”*: Tanulmányok a magyar felvilágo-
sodás irodalmáról, Bp., Mundus, 1998.
- SZILÁGYI M. 1990 SZILÁGYI Márton, *Csokonai Vitéz Mihály
apjának életpályája*, ItK, 1990/4, 506–510.
- SZILÁGYI M. 1998 SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pa-
jor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth
Egyetemi Kiadó, 1998.
- SZILÁGYI M. 2000 SZILÁGYI Márton, *Filológia, irodalomtör-
ténét: kanonizáció, Klasszikus módszertu-
dat és új kihívások között*, Helikon, 2000/4,
564–572.
- SZILÁGYI M. 2001 SZILÁGYI Márton, *Liszniai Kálmán: Egy
19. századi írói életpálya társadalomtör-
téneti tanulságai*, Bp., Argumentum, 2001.
- SZILÁGYI M. 2005 SZILÁGYI Márton, *Csokonai „kollégiumi
pörei”*, Alföld, 2005/1, 31–48.
- SZILÁGYI M. 2007 SZILÁGYI Márton, *Határpontok*, Bp., Rá-
ció, 2007.
- SZILÁGYI M. 2014 SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadal-
mi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pálya-
futásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp.,
Ráció, 2014.

- SZILÁGYI Zs. 2013 SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Bp., Kalligram, 2013.
- SZŐNYI 1790 SZŐNYI Benjámín, *Istennek trombitája*, Buda, Landerer, 1790.
- SZŐNYI 1999 SZŐNYI György Endre, *Az éinformálás petrarkista technikái Balassi Bálint és Philip Sidney költészetében*, ItK, 1999/3–4, 251–272.
- SZUROMI 1964 SZUROMI Lajos, *Költői szándék és időrend a Diétai Magyar Múzsában*, ItK, 1964/3, 288–297.
- SZŰCS 1872 SZŰCS István, *Szabad Királyi Debreczen Város Történelme*, I–III, Debrecen, 1872.
- TAKÁCS 1955 TAKÁCS Béla, *Csokonai és Hunyadi Ferencc*, ItK, 1955/3, 339.
- TAKÁTS 2001 TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, ItK 2001/3–4, 316–324.
- TAKÁTS 2003 TAKÁTS József, *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003.
- TARNAI 1990 TARNAI Andor, *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 1990/4, 444–469.
- TEVELI 1900 TEVELI Mihály, *Csokonainak „A lélek halhatatlanságá”-ról írt tanítókölteménye = A körmöcbányai magyar királyi állami főreáliskola értesítője 1899/1900*, kiad. FAITH Mátyás, Körmöcbánya, Paxner J., Biron H., 1900, 3–26.
- TOLDY 1844 [TOLDY Ferenc], *Csokonai élete = Csokonai Mihály minden munkái*, a szerző saját kéziratai s az első kiadásokhoz gondosan egyengetve, számos kiadatlanokkal bővítve, jegyzésekkel világosítva s életrajzzal bevezetve kiadta D. SCHEDEL Ferenc, Pest, Nemzeti Könyvtár, 1844, XIII–XCIX.
- VÁLYI 1796 VÁLYI András, *Magyar országnak leírása*, I–III, Budán, a királyi Universitásnak be-

- tűivel, 1796, <http://catalog.hathitrust.org/Record/008406988>
- VARGHA 1974 VARGHA Balázs, *Csokonai Vitéz Mihály alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., Szépirodalmi, 1974.
- VARGHA 1984 VARGHA Balázs, *Jelek, jelképek, jellemelek: Irodalmi és nyelvészeti tanulmányok*, Bp., Magvető, 1984.
- VARGHA 1989 VARGHA Balázs, *Csokonai kiűzetése a Darabos utcai Paradicsomból*, Újhold Évkönyv 1989/1, 228–244.
- VÖRÖS 1958 VÖRÖS Károly, *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*, Bp., Akadémiai, 1958.
- VÖRÖSMARTY 1955 VÖRÖSMARTY Mihály *összes drámai művei*, II. kötet, kiad. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, Bp. Szépirodalmi, 1955.
- WALDAPFEL 1935 WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*, Bp., MTA, 1935.
- WIELAND 1793 Christoph Martin WIELAND, *Sokrates Mainomenos az az a' szinopei Diogenesz' dialogusai*, ford. KAZINCZY Ferenc, Pest, Trattner, 1793.
- WHITE 1997 Hayden WHITE, *A történelem terhe*, Bp., Osiris, 1997.
- YOUNG 1787 Edward YOUNG, *Yung' éjtzakáji és egyéb munkáji*, I–II., ford. PÉCZELI József, Győr, 1787.
- ZENTAI 1996 ZENTAI Mária, *Tanúlt fülek és rongyon gyűlt munkák, Csokonai dévajságairól és megítéltetésükről = Folytonosság vagy fordulat?: A felvilágosodás kutatásának időszzerű kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 309–317.
- ZOLTAI 1902 ZOLTAI Lajos, *A váradi és micskei Baranyi család*, Budapest, Turul, 1902, 165–177.

- ZOLTAI 1905 ZOLTAI Lajos, *Adatok a Csokonai család életéhez: Csokonai igazi szülőháza; szüleinek lakóhelyei; édes anyjának végrendelete*, ItK, 1905/1, 103–111.
- ZOLTAI 1901 ZOLTAI Lajos, *Simonffy Imre*, Debreczeni Képes Kalendárium, 1901, 24–29.
- ZOLTAI 1909 ZOLTAI Lajos, *Domokos Márton debreczeni főbíró és kora (1725–1764)*, Debreczeni Képes Kalendárium, 1908, 54–70.
- ZOLTAI 1929 ZOLTAI Lajos, *Simonffy Sámuel debreceni főbíró = Debreceni reformátusok Képes Naptára az 1930. évre*, szerk. SIPOS Károly, TILDY Zoltán, Debrecen, 1929.
- ZOLTAI 1935 ZOLTAI Lajos, *Csokonai édesanyja és a kőszívű ember*, Debreczeni Képes Kalendárium, 1935, 103–105.
- ZOLTAI 1936 ZOLTAI Lajos, *Fáji Fáy János a könyv- és műgyűjtő debreceni polgármester 1773–1833*, Debrecen, 1936.
- ZOLTAI 1937 ZOLTAI Lajos, *Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról = Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, Debrecen, Déri Múzeum, 1937, 137–174.
- ZOMBORY 1938 ZOMBORY Géza, *Kecskemét város földesurai és nemes családjai*, Magyar Családtörténeti Szemle, 1938, 33–44, 102–117, 157–165, 215–216.

NÉVMUTATÓ

- Aigner Lajos 268
András, Szent 52
Angyal Dávid 271
Anna, Szent 52
Ányos Pál 254
Arany János 254
- Balassi Bálint 278
Ballagi Géza 261
Balog István 126, 134
Balogh István 261
Bán Imre 261, 262
Baranyi Miklós 70
Barclay, John (Barklaj) 64
Baróti Dezső 261
Barta János 261, 262
Bédi János 121–122, 133, 267
Bédi Jánosné ld.
 Fábián Julianna
Beke Ödön 261
Békési György 75
Benda Kálmán 261
Benedek Mihály 92
Benkó Imre 262
Bényei József 262
Berecz Ágnes 9
Berzeviczy Pál 108
Berzsenyi Dániel 228, 268
Bessenyei György 255, 270
Bessenyei Sándor 107
Bíró Ferenc 99–100, 104, 220, 230, 262
- Biron H. 278
Bocskai István 49
Bodrogi Ferenc Máté 270
Boer Sándor 64
Bolyai Farkas 254
Borbély Szilárd 5–10, 18, 224, 253, 255–259, 262–264, 270
Boros Dezső 262
Borzsaák István 263
Bőnyi Sámuelné 70
Budai Ézsaiás 94, 222, 231, 263
Buffon, George Louis Leclerc (Büffon) 231
Busa Margit, V. 101, 263
Bürger, Gottfried August 151–152, 170
- Calamus (Boldisár Kálmán) 263
Czégény Erzsébet ld.
 Diószegi Mihályné
Czékus István 70
Czékus József 77
Czindery Pál 112
Czindery Pálné ld.
 Erdődy Zsigmondné
- Csáky Imre 50
Csanak Dóra, F. 263
Csáthy Károly 276
Csejtei István 263
Cserey Farkas 94–95
Csetri Lajos 263

- Csikos Sándor 256
 Csokaji Fényes György 74–75, 77
 Csokonai József 5, 26–30, 48–49, 51, 58–62, 65–71, 73–80, 82–83, 86–87, 263
 Csokonai József, ifj. 59, 62–63, 65, 88, 239
 Csokonai Józsefné 5, 29–30, 58–59, 61–68, 70, 72, 74, 76–81, 83–89, 239, 280
 Csokonai László 59
 Csokonai Vitéz Mihály 5–15, 17–20, 30, 33, 41, 44–46, 52, 54–58, 59, 60–66, 73–75, 79–80, 85–86, 88, 90–101, 104–116, 119–121, 124–158, 161–167, 169–175, 177–179, 184–186, 189–191, 196–200, 202, 204, 207–216, 219–223, 226, 228–230, 233–248, 250, 253–258, 261–280
 Csorba Csaba 271
 Csorba Sándor 264
 Csűrös Ferenc 265
 Dajkó Pál 268
 Dante, Alighieri 155
 Danyi Dezső 265
 Dávidházi Péter 19, 253, 265
 Dávid Péter 265
 Dávid Zoltán 265
 Dayka Gábor 255, 268
 Debreczeni Attila 6–7, 9–10, 19, 146, 219, 230, 259, 262–266, 277, 279
 Demeter Júlia 266
 Diogenész 101, 104, 114–116
 Diószegi Mária ld. Margitai Józsefné
 Diószegi Mihály 55, 58–60, 66, 68, 70–71, 76, 79–80, 82–83, 85, 87
 Diószegi Mihályné 60, 66, 76, 79, 82
 Diószegi Sámuel 91, 244, 276
 Diószegi Sára ld. Csokonai Józsefné
 Domby Márton 12–13, 18, 91, 139–141, 145, 244, 266
 Domján István 82
 Domokos Jakab 92
 Domokos Lajos 52, 81, 93, 275
 Domokos Márton 92, 280
 Écsy Ö. István 274
 Egyed Emese 9
 Erdődy Zsigmondné Festetics Mária 112–113, 135, 149, 153
 Eschenburg, Johann Joachim 155, 209
 Fábíán Julianna 5, 13, 121–122, 124–126, 128, 130–134, 259, 267
 Faith Mátyás 278
 Fáji Fáy János 280
 Fazekas Mihály 60, 91, 208, 244–245, 265, 269
 Fejér István 83
 Fekete János 83
 Fénelon, François (Fenelon) 64
 Fényes Elek 42
 Fenyő István 266
 Ferencz Győző 19, 266
 Ferenczi Zoltán 266
 Ferenczy Miklós 144, 267
 Festetics György 55–56, 108, 113–114, 135, 212–213
 Forgách Miklós 45, 49, 72
 Földi János 135, 247, 256, 269, 273
 Földvári József 222
 Franklin, Benjamin 106, 113
 Gaál László 62–63, 80, 87–89, 213, 216
 Gáborjáni Szabó Botond 267
 Gessner, Salomon 94, 158, 172, 176–177, 180, 255

- Gönczy Monika 266
 Gőnyei Gábor 75
 Gőnyei György 75
 Gőnyei Péterné 75
 Görömbei András 262
 Guarini, Giovanni Battista 173
 Gulyás József 267
 Gvadányi József 40, 121–122, 124–126, 267
- Gyapay László 268
 Gyöngyösi István 64–65
 Györe Zoltán 268
 Győri L. János 268
 Gyurcsa István 77
 Gyursa István 83
- Hadas Sámuel 70
 Haller László 64
 Haraszi Gyula 268
 Hász-Fehér Katalin 92, 265, 268
 Hatvani István 272, 275
 Herder, Johann Gottfried 254
 Hermann Zoltán 268, 271, 274
 Herpay Gábor 268
 Hervey, John 185
 Hollósi Somogyi András 68, 70
 Horatius Flaccus, Quintus 131, 133, 228
 Horváth János 269
 Horváth Károly 279
 Hovánszki Mária 269
 Hunyadi Szabó Ferentz 269, 278
 Huszár Erzsébet 124
- Imre Mihály 235, 269
- József, II. 44, 48
 Juhász Géza 269
 Juhász Izabella 269
 Julow Viktor 53, 86, 261, 269
- Kállai János 83
 Kármán József 254, 277
 Kazinczy Ferenc 33, 40, 45, 54–55, 91–101, 104, 114–116, 127, 135, 145–146, 150, 155–157, 171–173, 176, 200, 222, 255–256, 263, 268, 270, 272–273, 279
 Kelemen László 83
 Kerényi Ferenc 19, 270
 Keresztesi József 270
 Keszeg Anna 270
 Kilián István 271
 Kisfaludy Sándor 146, 148–149, 155, 157, 159–162, 164–166, 170, 254, 268, 271
 Kis Imre 65
 Kiss Imre 208
 Kleist, Heinrich von 150–151, 170
 Kókai Lajos 269
 Komoróczy György 271
 Kovács Sámuel 120, 126, 247
 Kölcsey Ferenc 18, 151, 210, 253–254, 258, 262, 264, 268, 271
 Körmöndy János 75, 77–78
 Kövy Sándor 238, 271
 Kulcsár István 97
 Kulcsár-Szabó Zoltán 221, 271
 Kulin Ferenc 262
 Kulini Nagy Benő 63–64, 271, 273
- Labádi Gergely 268
 Lakner Lajos 19, 33, 272
 Laky Ádám 70
 Laky Bálint 120, 127
 László, Szent 52
 Leibnitz, Gottfried Wilhelm 197, 231
 Lévai István 144
 Lévai Istvánné ld.
 Vajda Julianna
 Levi, Giovanni 11, 272

- Licsman József 83
 Lipót, II. 190
 Lisznyai Kálmán 277
 Lósy-Schmidt Ede 272
- Madas Istvánné 82, 86
 Malán Mihály 272
 Mályusz Elemér 272
 Máramarossi Gottlieb Antal ld.
 Marmarossi Gottlieb Antal
 Margitai József 76–77, 82–85, 87
 Margitai Józsefné 59, 60, 66, 72, 74,
 76, 79, 82–83
 Margócsy István 272
 Mária Terézia 48–49
 Marmarossi Gottlieb Antal 264,
 269
 Martinkó András 272
 Márton József 115
 Mészáros Ignác 136, 272
 Metastasio, Pietro 173
 Mezei Márta 198, 262, 270, 272
 Mihály, Szent 52, 237
 Miklós, Szent 52
 Molnár Borbála 122, 124
 Montaigne, Michel de (Montagne)
 110
 Móré András 84
 Móricz István 83
 Móricz Zsigmond 39, 86, 278
- Nagy Gábor 68, 208
 Nagy Imre 206–207, 211, 214–215,
 273
 Nagy Márton 68
 Nagy Mihály 75
 Nagy Sámuel 171
 Nagy Sándor 273
 Nagybakay (Rickl) Antal 272
 Napóleon, Bonaparte 131
 Newton, Isaac 196, 262
- Nyilasi József 70
- Oláh Károly 273
 Olajos István 83
 Onder Csaba 92, 273
 Orczy Lőrinc 93
 Orosz Beáta 263, 265
 Ottinger Ede 262
 Ovidius Naso, Publius 174, 177
- Pajor Gáspár 277
 Pál József 274
 Pálóczi Horváth Ádám 193, 196–
 197, 208–209, 228–232, 234–235,
 238, 240–241, 247, 262, 274, 279
 Pándi János 49
 Pap Mihály 84
 Paxner J. 278
 Péczeli József 120, 185, 279
 Penyigey M. Dénes 274
 Péterffy Ida 274
 Péteri Takács József 161
 Petőfi Sándor 86, 265, 270, 272
 Petrarca, Francesco 155, 159
 Petróczy Ignác 82–84
 Pintér Márta Zsuzsanna 266
 Platón (Plátó) 197
 Poroszlay Sámuel 82
 Pukánszky Kádár Jolán 264, 274
 Puky István 271
 Pyrker János László 255, 270
- Rachbauer József 75
 Rác István 38, 71, 87, 274–275
 Ráday Gedeon 9, 135, 150, 235, 256
 Rákai Orsolya 275
 Rákóczi Zsigmond 49
 Ráth Mór 270
 Reitzenstein, Albin Freiherr von
 100, 275
 Révész Imre 275

- Rhédey Lajos 108, 112–116, 208, 259
 Rhédeyné Kácsándy Terézia 112, 211, 222, 275
 Rohonyi Zoltán 275
 Roncsik Jenő 275
 Rousseau, Jean-Jacques (Russzó) 6, 10, 14–15, 46, 98–99, 100, 104–105, 107–108, 110, 113–114, 220, 242–243, 249–251, 258
 Rózsa György 275
- Sándorffy József 222
 Sági Lajos 275
 Sárközy Albert 213, 215
 Sárközy István 208
 Sárói István 82–84
 Sárváry Pál 64–65, 82, 254
 Schedel Ferenc ld. Toldy Ferenc
 Schein Gábor 19, 275
 Schil János 75
 Sebők Marcell 272
 Seiler Friderik György 276
 Seneca, Lucius Annaeus 111
 Simonffy Imre 280
 Simonffy Sámuel 273, 280
 Sinai Miklós 81, 275
 Sinkó Ervin 276
 Sipos Károly 280
- Szabó József, S. 276
 Szabó Magda 276
 Szabó Péter 276
 Szádeczky-Kardoss Tibor 273
 Szajbély Mihály 276
 Szamota István 42, 276
 Szana Tamás 59, 63–64, 276
 Szauder József 9, 223–225, 271, 276
 Szauder Józsefné 271
 Szauder Mária 9, 276–277
 Széchényi Ferenc 109, 111–114, 126, 135, 199
- Széchényi Ferencné Festetics Julianna 111–112, 135
 Széchényi István 35
 Szentgyörgyi Elek 274
 Szentgyörgyi József 65, 93, 97–98
 Szentjóni Szabó László 277
 Szentpéteri János 85
 Szép Beáta 263
 Szeremlei Sámuel 277
 Szeremley Sámuel 273
 Szigethy Gábor 277
 Szigethy Mihály 263–264
 Szilágyi Ferenc 246–247, 270, 277
 Szilágyi Márton 5, 10–11, 19, 69, 244, 257, 277
 Szilágyi Sámuel 185
 Szilágyi Zsófia 19, 278
 Szókratész (Sokrates) 104, 279
 Szőnyi Benjámin 235, 269, 278
 Szőnyi György Endre 278
 Szuromi Lajos 253, 278
 Szűcs István 39–40, 278
- Takács Béla 278
 Takáts József 16, 278
 Tarnai Andor 278
 Tatay Jánosné 70
 Telegdy K. Lajos 271, 273
 Teleki József 263
 Teveli Mihály 278
 Tildy Zoltán 280
 Toldy Ferenc 18, 64, 141, 219–220, 265, 278
 Tóth Dezső 279
 Tóth Mihály 89
 Townson, Robert 41, 45
 Trattner János 264, 266
 Trattner Mátyás 272, 274, 279
- Udvari István 75
 Újfalvi Krisztina 124

- Újvári (csizmadia) 25–27
 Ungvárnémeti Tóth László 254
- Váczy János 270
 Vajda Julianna 12–13, 59, 119–121,
 125–126, 128, 130–134, 137–147,
 152, 154–158, 162, 165–166, 186,
 234, 241, 259
 Vajda Sámuel 59
 Vaji Klára 124
 Vályi András 42, 278
 Vályi Nagy Ferenc 191
 Vargha Balázs 86, 121, 263, 266, 279
 Vécsey József 49
 Végh András 70
 Veisz Bettina 8
 Verseggy Ferenc 155, 157
 Veszprémi Sára 124
 Virág Benedek 92–93, 228
 Vörös Károly 279
 Vörösmarty Mihály 159–160, 224,
 256–257, 279
- Waldapfel József 279
 Wéber Antal 270
 Wéber Simon Péter 267, 276
 Werbőczy István 55
 Weszprémi Juliska 247
 Whiston, William 231
 White, Hayden 11, 279
 Wiedeburg, Basilius Christian
 Bernhard (Wideburg) 231
 Wieland, Christoph Martin
 100–101, 104, 279
 Wunder, Franz 275
- Young, Edward 185, 279
- Zentai Mária 279
 Zoltai Lajos 37, 59–61, 69–70, 75, 77,
 79–81, 85, 87, 279–280
 Zombory Géza 280
- Zsigmond, I. 37

CSOKONAI KÖNYVTÁR (Bibliotheca Studiorum Litterarium)

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberi lét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő tanítványok az újabb időkben is megőrzik és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében ma is elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Az intézet és a Debreceni Egyetemi Kiadó közös vállalkozásának, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozatnak az a szándéka, hogy ennek a műhelynek az eredményeiről adjon számot, s emellett nyitott legyen más műhelyek szakemberei számára is. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni. A *„Nyugszol a' nyárfáknak lengő hívesében”* című könyv a hatvankettedik kötet.

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997, 1998)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)

5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. (1997)
13. *Tamás Attila:*
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL
JÓZSEF ATTILÁIG (1998)
14. *Deréky Pál:*
„LATABAGOMÁR / Ó TALATTA / LATABAGOMÁR ÉS FINFI” (1998)
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓ MANDÁTUMA (1998)
16. *Szilágyi Márton:*
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNIÁJA (1998)
17. NÉMETH LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLÉLETE (1999)
Szerk.: *Görömbei András*
18. *Gárgó Gábor:*
EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN (1999)
19. *Bene Sándor:*
THEATRUM POLITICUM (1999)
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDVÉGEN (2000)
Szerk.: *Görömbei András*
21. *Hász-Fehér Katalin:*
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN (2000)
22. *Oláh Szabolcs:*
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS (2000)
(Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználata)

23. *Nagy Gábor:*
„...LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” (2001)
(Baka István költészete)
24. *Gábor Csilla:*
KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI (2001)
(Források, teológia, retorika)
25. *Madas Edit:*
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL (2002)
(A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Ködöböcz Gábor:*
HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR
KÖLTÉSZETÉBEN (2002)
(A poétikai módosulások *Természete* a daloktól a „szövegekig”)
27. *Barta János:*
ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I-II. (2003)
28. *Onder Csaba:*
A KLASSZIKA VIRÁGAI (2003)
29. *Tamás Attila:*
HATÁRHELYZETBEN (2003)
30. *Vallasek Júlia:*
ELVÁLTOZOTT VILÁG (2004)
31. RELIGIÓ, RETORIKA, NEMZETTUDAT
RÉGI IRODALMUNKBAN (2004)
Szerk.: *Bitskey István–Oláh Szabolcs*
32. *Lőkös István:*
NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY (2004)
33. *Taxner-Tóth Ernő:*
(KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN (2005)
34. A PRÓZAÍRÓ NÉMETH LÁSZLÓ (2005)
Szerk.: *Görömbei András*
35. NEMZET – IDENTITÁS – IRODALOM (2005)
(A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban)
Szerk.: *Bényei Péter és Gönczy Monika*
36. „ET IN ARCADIA EGO” (2005)
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
Szerk.: *Debreczeni Attila és Gönczy Monika*
37. *Bitskey István:*
MARS ÉS PALLAS KÖZÖTT (2006)
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
38. *Balogh Piroska:*
ARS SCIENTIAE (2007)
(Schedius Lajos János tudományos pályája)
39. *Bényei Péter:*
A TÖRTÉNELEM ÉS A TRAGIKUM VONZÁSÁBAN (2007)

40. *Tóth Zsombor:*
A KORONATANÚ: BETHLEN MIKLÓS (2007)
41. *Görömbei András:*
SÜTŐ ANDRÁS (2008)
42. *Penke Olga:*
MÚFAJI KÍSÉRLETEK BESSENYEI GYÖRGY PRÓZÁJÁBAN (2008)
43. *Keczán Mariann:*
„MIND KÁNTÁL, AKI SORSOT ÖRÖKÖLT” (2008)
(Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája 1951–56)
44. *Knapp Éva–Tüskés Gábor:*
SEDES MUSARUM (2009)
(Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon)
45. *Tasi Réka:*
AZ ISTENI SZÓ BAROKK SÁFÁRAI (2009)
46. *Bódi Katalin:*
KÖNNY ÉS TINTA
(A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere) (2010)
47. *Baranyai Norbert:*
„...VALÓSÁGBÓL TÁPLÁLKOZIK, S MÉGIS KÖLTÉSZET”
(Móricz Zsigmond prózájának újraolvasási lehetőségei) (2011)
48. *Takács Miklós:*
ADY, A KORAI RILKE ÉS AZ „ISTENES VERS” (2011)
49. *Száraz Orsolya:*
PAOLO SEGNERI (1624–1694) ÉS MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA (2012)
50. *Fazakas Gergely Tamás:*
SIRALMAS IMÁDSÁG ÉS NEMZETI ÖNSZEMLÉLET (2012)
(A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben)
51. *Bodrogi Ferenc Máté:*
KAZINCZY ARCA ÉS A CSISZOLTSÁG NYELVE (2012)
(Egy önreprezentáció diszkurzív háttere)
52. *Tóth Réka:*
A SZÖVEGGENETIKA ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA (2012)
53. *Hovánszki Mária:*
CSOKONAI ÉS AZ ÉRZÉKENY ÉNEKELT DALKÖLTÉSZET (2013)
54. *Lapis József:*
AZ ELMŰLÁS POÉTIKÁJA (2014)
(A haláltapasztalat esztétikai közvetettsége a két világháború közötti magyar költészetben)
55. Szerk.: *Czifra Mariann–Szilágyi Márton:*
TEXTOLÓGIA – FILOLÓGIA – ÉRTELMEZÉS (2014)
56. *Luffy Katalin:*
„ROMLÁS ÉPÍTŐINEK FOGNAK NEVEZTETNI” (2015)
(Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején)

57. *Bényei Péter:*
 EMLÉKEZÉSALAKZATOK ÉS LÉLEKTANI REPREZENTÁCIÓ
 A JÓKAI-PRÓZÁBAN (2018)
58. *Balajthy Ágnes:*
 „EGY EREDENDŐ MÁSHOL” (2019)
 Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában
59. *Kusper Judit:*
 „ELTÖRT A KIS TÜKÖR” (2019)
 Szubjektum, nyelv, emlékezet Vajda János, Czóbel Minka
 és Kosztolányi Dezső műveiben
60. *Gönczy Monika:*
 „CSILLAGOKKÁ REPESZTETT SZÖVEG...” (2020)
 Szövegközi közelítések a 19. század második felének magyar irodalmához
61. *Posta Anna:*
 NEOLATIN BIBLIAI KÖLTÉSNET
 A 16–17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON (2022)

ELŐKÉSZÜLETBEN:

63. *Béres Norbert Zoltán:*
 A KLASSZIKUS SZÁZADFORDULÓ NÉPSZERŰ
 PRÓZAIRODALMA (2023)

BORBÉLY SZILÁRD ÉLETMŰSOROZATÁBAN
A JELENKOR KIADÓNÁL MEGJELENT

Nincstelenek (regény, 2021)
Kafka fia (regény, 2021)
Bukolikatájban (versek, 2022)
Halotti Pompa (versek, 2022)
A Testhez (versek, 2023)

ELŐKÉSZÜLETBEN:

Árnyképrajzoló (elbeszélések, 2024)

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
és a Déri Múzeum

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
és Dr. Angi János igazgató

Tördelés: Juhászné Marosi Edit
Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

